

Хар 101 - А

Дарсавык

ДЭМБ 012 А

Джарык ДЖОЛДА

КЪАРАЧАЙ АВТОРЛАНЫ ПРОИЗВЕДЕНИЕЛЕРИНИ
СБОРНИГИ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1960

Джарашдырган

Къоркъмазланы К. М. бла Сылпагъарланы И. Р.

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Кар. - 101. - 1

АЛ СЕЗ

Коммунист партия бла Совет правительство ленинчи миллет поэтиканы джашауда тюз бардыра, бизни Союзну халкъларыны миллет формалы, социалист магъаналы культураларын ёсдюрюрге таймазда эс белгенлей турадыла. Бирси совет халкъла бла бирге къарачай миллетни литературасы бла искусствосу да кысха заманны ичинде алакат ёсюб барадыла.

Джылдан жылгъа жанъы къарачай китабла чыгъа, анча сайын аны миллет культурасына жанъы затла къошула барадыла. Аланы ичинде Къарачайны белгиле писателлерини, орус эл дуня классиклени произведениелери, ёсюб келген джаш литераторланы джазгъанлары бардыла. Бу арт эки-юч жылны ичинде галай уллу сборник чыкыгъанды.

Бизде джазыучуланы саны кёб болуб барады. Алада усдалыкълары джетмеген, джазмакълыкъны магъанасын иги аныламагъан, литература творчествону аур, кыйын иш болгъанын эсгермегенде да бардыла. Алай болса да, джаш тёлёню арасында ана тилни байлыкъын, магъанасын, аны сыын ёсдюрюрге, искусство сёз бла Ата джуртубузгъа уллу сюймекликлерин айтыргъа жүршиген фахмулу писателле поэтле да бардыла. Ала кеслерини усдалыкъларын таныта, къарачай фольклорну таша гёзюслерин, халкыны парт заманладан берн тургъан сёз, айтыу, хазналарын тышына чыгъара барадыла. Ала бизни заманны — коммунизмни материал-техника базасын болдургъан кёзюшю сейрек ишлерин кюзю этюб кёрюзген, келлик замангъа тыйынышы, халкъ джашай баргъаны сайын аны биргесине джашай барлыкъ произведениеле джазадыла.

Совет литератураны халкыны анысын, искусство-эстетика сезгисин ёсдюрюде, — ол затла коммунист обществода чын керекли затланы бириди, — мардасыз уллу магъанасы болгъанын ачыкъ эте, партияны Ара Комитети басмада чыкыгъан зат тереи идеяны, ачыкъ социалист магъаналы болурун излейди, литература бла искусствону халкыны джашаудан айырылмай, аны бла бирге болушкъларын кереклиге санайды.

Ишни доменгиле этер ючюн ол ишни эбине тюшере, ол иште фахмулу болургъа керекди. Литература творчество ишни юсюнден да бютюн бек алай аныларгъа керекди.

XIX ёмюрге орус поэт Надсон «Джер юсюнде сёз излегенден бур зат джокъду» дегенди. Бизни бир къавм джазыучубуз а аны сан этмейди, керек джерге тыйыншылы сёз излеб да къыйналмайды, рифма, ритм, размер деген затланы билмейди. Қъарачай халқыны джаш литературасында биз эслеген талай джетиммеген джер барды. Неден да алгъа сюжет бла композицияны юсконден: джаш авторла уакъ произведениелеле теманы тюз сайласала да, ара ёзегин юзмей, алтындан артына дери тюз бардыра биймейдиле.

Бусагъатда къарачай тилде поэмала романда да джазыла башлагъандыла. Алагъа тыйыншылы тема айырылыб, материал джыйыб башлагъанны тышында да, магъанасы бла формасын бир-бирлерине тутушдуруб, произведение ишлеуле сюжет ёзеклери бла композициясын тюз салыу уллу творчество усдалыктыны излейди. Бу иште «Қъара кюбюр» романдан да иги примерле алыргъа болдукъду.

Экинчи кемлик, бизни литературада критиканы болмагъаныды. Произведениени тюз анылаб, аны бузукълары къалайларында болгъанларын кёргозе, аланы къалай тюзетирге юретиую аты иги критикады. Керти писателге аны произведениесине къуралгъан иги критика бек багъалы затды. Джетишмеген затларын айтханны тынхытай билмеклик адамлыккыны баш шартларыны бириди. Иги критикагъа сёгом демеклик терсди.

Критикни иши да писателни иши кибикди. Иги критика бизни литература ишибизде кёб джангылычны, джахишлыккыны, кёзбаулыккыны тайдырыб, тыйыншылы фахмуну керти джолгъа чыгарыргъа болушурукъду. Ол да башлангъанды. Критиканы башлангъаны, произведениелени джазар адамланы бар болгъанлары кибик, алагъа критика этер адамланы табыллыкъларына да базындырады.

Джазаргъа тырмашханланы ичинде джазыуу магъанасын аныламай, хар басмалангъан сёз коммунист строителствогъа хайыр берген, бизни къралда коммунизм ишлеую джетиджыллыккыны толтурууда адамланы анылары, билимлерин ёсдюрюуде, урунганланы ишлерине болушууда джарагъан сёз болургъа кереклисин иги билмей джазгъанла да бардыла.

Ючюрюю кемликге джазыучуланы къысхаэмда магъаналы джазаргъа юрешмегенлерини санайбыз. Уллу орус поэт Н. А. Некрасов «Орун сёзлеге тар, магъанагъа кенъ болурча джазаргъа керекди» дегенди. А. П. Чехов «Қысхалыкъ талантны эгечиди» дегенди. Магъананы кёб созай, къысха анылатыу, сёзлениуде баш болгъанын кёрген адамгъа, джазыуда ол шартны бютюн да баш болгъанын анылагъанны кыйыны джокъду. Магъанасыз созуу риторика болуб къалады. Риторика уа, кимге да белгили, магъана къайгъылы болмай, омакъ, къургъакъ сёзлени бир-бирине джалгъаб, айтымланы, мынчакъланы халыгъа тизгенча тизмекликди. Назму этген заманла, рифмагъа къыза, баш муратларындан узакъ кетиб, назмуну окъутган адам аны магъанасын не аныламазча, не аз-бүз сезерча этгенле да бардыла, сёзлени артларыны бирча келгенлерине учунуб, ол огъай къарачай тилде болмагъан, кеслери «ишлеген», джаратхан сёзлени да саладыла. «Аллай сёзлени къарачай тилин бай этер ючюн джарашдыра сала барыргъа керекди», — дегенле да бардыла. Былай ойлашыргъа джарамайды, бу ойлашыу терсди. Джаш джазыучу кесини ана тилин толу билирге, аны сёзлерин тюз

хайырландыра билирге керекди. Джетмеген сёзлени ўа джанъыз орус тилден кереклисине кёре таўкел алырға керекди. Быйылға дери къарачай авторланы талай сборниги чыкъгъанды. Эндиге дери чыкъгъан сборниклени биринде да бу, «Джарыкъ джолда» деген, сборникде чакълы бир авторну произвелениеси чыкъмагъанды. Сборникге 81 адамны джазгъаны киргенди. Мынъа джаш авторланы джазгъанларыны эм маджаллары киргендиле.

Сёз ююн, Чотчаланы Магомет бюгюнлюкню темаларына джаады. «Мария» поэмасында ол урунуўға терен сый бериб, урунуу джашауу тамалы болгъанын чемер кёргюзети, сюймекликни темасы да муну бла таб эшилиб барады. Автор ол эки затны бир-биринден айырмай, бир полотнода, джашаўда болуучусуча, кёргюзети. Поэмаға джашауу бир кесегиди дерге боллукъду. Магомет механизатор болуб ишлегенди. Машинаны поэзияны тилинде уса суратлайды, аны бек сюеди:

Хайда, шохум, от алдыр!
Ма, солуду, чючгюрюб,
Джырлады, макъам салды,
Титиреди кюч кириб,
Айландыла къанатла,
Бурулдула сынджырла,
Силкиндиле къурч атла... —

дейди. Джаш комбайнер ындырда берекетге къараб къуанады:

Бюртюкге сый бермеген
Болурму берекетли?
Къара: будай аушла,
Аралыкъла, талала,
Джарыкъ адам тамшла;
Машинала, арбала!

Ол кесини ишине тёллениб, кесини манъылай кыйыныны совет халкыны кыйынына кшошулгъанын кёрюб, аны кёлю кёлтюрюледи:

Кшошулду тигимибиз
Халкыбызны ишине,
Тюшдю бир бюртюгюбюз
Минъ бюртюкню ичине.

Ол затха къараб, джаш механизатор терен, сеир ойлашады:

Хар сабийчик кёолунда
Сюйюб тутхан къалачха,
Хар ишчини столунда
Ашалгъан татлы ашха
Биз джерден оруб алгъан
Бир джанъыз бюртюк тюшсюн.
Хар ётмекде биз джыйгъан
Бир джанъыз бюртюк бишсин!..

Магомет мюрзеучюню манъылай кыйынын эм магъаналы, сып-пы кыйынға тергейди, анъа ол джашауу тутурутъу деб хурмет этеди. Мюрзеучюк рахатлыкны эм бек сыйлагъан санагъатланы бириди. Автор ол акъылын ашхы назмуда былай айтады:

...Эсгересе къазанда
Бир кюнню къайнагъанын,
Ишинъ джашау базмада
Ненча мысхал тартханын;
Мелхум тукъну тешноде
Сен чегюч ургъанынъы,
Рахатлыкъны ишинде
Темирча болгъанынъы...

Автор «Арг сёзде» механиканы ёсегени, мюргеуню сюйген рахатлыкъга джол сала баргъанын кёрюседи.

Поэманы лирика отступленийлер, терен магъаналы, назик поэтика сезгили, кеспин, тюз размер бла джазылгъан назмуладыла. Джаш автор назмуну техникасына уллу усдалыгъын, къарачай тилни терен магъана джюрютюрюнюн айыртады.

Магометни творчествосунда къарачай грамматиканы джазыу джорукълары тюз сакъланадыла. Сёзлени законсуз кысхарта бузуу не анъылашынмагъан инверсия тюбемейдиле.

Семенлени Азретни фахмуду поэт болгъанын аны назмуларындан таныйса. Азрет къарачай тилни джюрюмей тургъан кёб сёзон таба, аланы хар бирин кеслерини орунларында джюрюте, хайырландыра биледи. Авторну талай назмусунда, аны ашыгъын ишлегени танылса да, аны башында анхы темала джаратылыб, алагъа терен поэтика сезги бла джаш поэт джан салгъаны кёрюнеди. Тилге усдалыгъы, сёзлени алыб керекли джерлеринде таб хайырландыра билmekлиги Азретни юсюндеги иги ышанладыла.

«Лениннъе» деген назмусунда Азрет вождну ишине кеси билгенча, таб сёзле бла уллу багъа береди:

...Ол, дуниядан элли төрт джыл туруб кетди,
Урунууу джолун тюзге буруб кетди.

Азрет сюйген темаланы ичинде юбюнюлюкню темалары: шохлукъ, рахатлыкъ, кёкню онълау тыйыншлы орунла аладыла. Совет Союзда къарнаш миллетлени шохлукъларын Азрет былай суратлайды:

...Ол партиягъа база,
Иннетибиз таб-таза,
Оруслу, черкес, ногъай,
Къарачайлы, абаз.
...Беш бармакъбыз бир къолда,
Бир билекде бирикген,
Бизни бу джарыкъ джолда
Партияды джюрютген.

Тынчлыкъ, рахатлыкъ — адам улуна суу, хауа керекча керекдиле:

...Тынчлыкъ терек бекден бек бегиб,
Бутакрылары джудузлагъа тирелсин,
Тамырлары халкыла сайын терен синъсин,
Чагъа, бите адам ючюн ёмюр сюрсюн.

Ма поэтни джанъы табышы:

Совет илму джудуэзлагъа джолла салсын,
Муратыбыз тамам болуб толуб барсын.
Илтиччи памятниги салынсын Айда,
Рахатлыкъ тамырлансын хар къалайда...

«Къошба» назмусунда «Мал тейриси адам», «Малны сютю тилинде» деген парт сёзлени магъаналарын Азрет ачыкъ этеди.

Азретни бу сборникге кирмеген, быладан кем болмагъан назмулары аз тюлдюле (ала кесини эичи сборникгинде чыгъарыкъдыла).

Ата джуртну, халкъыбызны, джаш тёлню таза джюрекден сюегенин Байрамукъланы Умар поэт тилде бек ачыкъ кёргюзеди. Совет патриотизм аны ма бу сборникдеги назмуларыны баш темасыды. Умарны назмуларында сагъайтхан алапат граждан макъамла эшитиледи.

Умарны «Джазыучу тенъиме» деген назмусу джаш джазыучулагъа таза джарыкъ пример болады.

Лайпанланы Сеит бюгюн къайсы темалагъа джазаргъа керек эсе, ол темалагъа джаза билген авторланы бириди. Ол «Шохлукъчу байрагъына» деген назмусунда къазауатны къоркъуу (аны къайгъысы) болмаса (дунияда халкъланы барыны джашауу эндиге дерр бир заманда да болмагъанча заукъ джашауу боллугъун кёргюзеди.

Акъыл къуру джашауу ючюн ишлесе,
Бир бюртюк да болур эди бир терек.
Миллетлени шохлукъ бирден кючлесе,
Баласына джыламаз ана джюрек.

Акъылындан чыкъмагъан адам къазауатны болурун излемезлигин айта, дуня юсю тутуш шохлукъ боллугъун излей, къазауатны излеген къаумну халкъ бир джанына тыяргъа керек боллугъун айта джазады:

Миллет шохлукъду джюреклени джарытхан!
Рахатлыкъда къуанч джашауубуздан
Къорасынла, халкъланы къайгъылатхан,
Джерге такъырлыкъ салган джелмауэла! —

дейди Сеит, ол назмусуну арт жуплегинде.

Джашаууну не джанын да иги билирге, хайырын кёрюрге керек болгъанын айта. Сеит заманны сыраф этмей, бош иймей, джашаууда хар ишни, табылыргъа боллукъ хар ашхылыкъны кёзююнде этерге, хайырландыргъа керек болгъанын туура эте, ол затны юсюнден назмусунда сёлешген адамны аузу бла таб чемер айтады:

— Кёзююнде юзмесенъ гокга хансны,
Заман оэса, чырай учду, кетди..
Алайды иш... — деб, джунчумай, ышара,
Таб джуабны тиширмъ манъа этди.

«Джашны къызгъа письмосу» деген назмусунда Сеит, хаулетликде бузулмагъан, ишленмеклиги болган ушагъыулу, джаш къызын

таза джюрекден оюйгенин, керти оюймеклик кялай болганын ким да ушатыр кирик кёрюзеди:

Сюймеклик юретген тилекни
Тартыным сенне айтырга,
Болмады оноун джюрекни
Сезге, ушакыга салырга.

Сентни башха назмулары да керекли темалага таб джазылган, магъаналы, тюз хали берлик, джаш тёлюн юретирге боллук затладыла. Тохдаусуз окъуб билимин ёсдюрген, заманны минутын сыраф этмей ишлеген Сент, кёб эм ашхы зат этерине не сёз барды!

Сборникде дагыда талай фахмулу автор барды. Аланы ичинде Байчораланы Сосланны, Джаубаланы Хусейни, Сылпагъарланы Кутийни, Балчаланы Бергерни, Чагъарланы Мариямны поэтика творчества ёсрге мадарлары барды.

Сборникде иги произведениеле бла бирге къарыусузла да бардыла. Окъуучу хар авторну багъасын берлиги хакыды.

Къарачайны окъуучулары, интеллигенциясы дженыл ёсюб келди. Ала писателден, искусствоу деятеллеринден бююнлюкге, бизни заманы тыйыншылы, уллу идеялы, художество магъаналы произведениеле умут этеди. Аланы кёллерине джETERлей ишлемеклик авторланы сыйлы борчларыды.

Къарачай - Черкес китаб издательство окъуучуладан бу китабны юсюнден келлик критиканы табу этиб сакълайды.

Китаб издательство

РАХАТЛЫКЪ ЮЧЮН

Ташла тѣшеб тикледе, джол джанлада,
Паровозну бетинде, вагонлада,
Гокгала бла суратлаб кенъ парклада,
Къаялада, кѣпюрледе, чатлада, —
«Джер джюзюне—рахатлыкъ!»—деб,
джазабыз.

Хар автомашинаны эшигинде,
Гитчечикни джукълагъан бешигинде,
Терезелеринде сабий юйлени,
Байракъларында ёсген тѣлюлени, —
Акъ кѣгюрчюню суратын салабыз.

Джуртубузда джерлеге, орамлагъа,
Аушлагъа, кинк буз къарамлагъа,
Айрымканпъа, фестивалгъа, къар таугъа,
Шохлукъну джакълагъанпъа бериб саугъа, —
Рахатлыкъны атын атай барабыз.

Тенъизни басхан аур линкорланы,
Къазауатха ишленпъен моторланы,
Къурч дорданлы, от бюркюучю танкланы,
Сакълар ючюн кыйынлыкъдан халкъланы, —
Юслерине «Рахатлыкъ!» деб, джазабыз.

Рахатлыкъгъа атом бойсунду бизде,
Рахатлыкъды — сыйлы сѣз тилибизде,
Аны биз джанъы кюч этиб дуниягъа,
Бермезбиз джол къазауат элиягъа, —
Ёмюр шохлукъгъа халкъланы тартарбыз.

Рахатлыкъ болуб саулай джерни аты,
Адам улуну бирлешир мураты,
Байракъ этиб кёгюрчюнню суратын,
Ёмюрледе рахатлыкъны сыфатын
Спутникле бла кёкде джазыб ийербиз.

ТУУГЪАН ДЖЕРИМДЕ

(джыр)

Кюн кёзюнде джылтырайды
Мени ёхдем къар таум,
Тар ёзенде ким джырлайды,
Эркин кёрюб джашауун;
Сослан къая эжиу салыб,
Къайтарады сёзлерин,
Суу кюзгюде кюн ышарыб,
Къаматады кёзлерин?..

Тау хауаны ким тогъуйду,
Отча бети къызарыб,
Акъ тубанны ким къозуйду,
Тик къулакъгъа узалыб?
Кавказны тар чатларында
Кимди малгъа къарагъан,
Бийчесынны сыртларында
Сюрюлени санагъан?..

Кимди данъыл кёк тюзлени
Баурларын кючлеген,
Бирча юйледен джюзлени
Ёзенледе ишлеген;
Джолла салгъан аушлагъа,
Токъ будайы саргъалгъан,
Харс, срайда таушлагъа
Джаш эллери сагъайгъан? —

Кюн кёзюнде джылтырайды
Мени ёхдем къар таум,
Джаш тёлубюз алгъышлайды
Кюнча джарыкъ джашауун.
Энди тикле кёредиле,
Кюнню чакъгъан кёзююн,
Тар ёзенле этедиле
Кенъ ёмюрню эжиюн!

КЕК ЧАҚЫРАДЫ

Келлик заманы космоавтларына
аталады

Чексиз кёкде кёк кюйюзле,
Джулдуз тюзле!
Миңд жылланы турадыла
Къараб бизге.

Дуниядан ары — дуняла,
Ой, дуняла!..
Дунияланы къат-къат этген
Кёк мияла!

Джерден кенъде ненча алмаз,
Джилтинли чарс,
Галактикала эм Кюнле,
Юпитер, Марс!..

Булутлада джууунъанлай,
Къууулгъанлай,
Джерни джолоучу негери —
Зауаллы Ай,

Емюр шагъат болуб бизге,
Ишибизге,
Барады балыкъча джюзюб
Биргебизге.

Адам улу джаратылыб,
Эс къатылыб
Келгенли, ол да келеди
Кёкню сылыб.

Дагъаны джокъ — джыгъылмайды,
Не сынмайды,
Бирча чыгъыб, батхандан ол
Бир тынмайды.

Джомакъ болгъанды аммагъа
Эм балагъа,
Ушаб акъыл, къол джетмезлик,
Къадамагъа.

«Юй башыида джарты гютдю» —
Къалай битди?
Бир сюрюучю минъ-минъ кьойну
Къалай кютдю?..

Ма кьобусу таусулуб,
Кетди кьуруб,
Чыкъды бирси джаны эки
Мюйюз болуб.

Ма сюелди бир мюйюзде
Кёк кюйюзде,
Ол джамлая келиб джатды
Къула тюзде.

Кюн—хар кюнде, ол'а — кече, —
Къача-кёче,
Кюндюз—мутхуз, кюмюш-сууну —
Кече иче...

Бир-бирде уа къанлы чабса,
Нюрюн джабса,
Джелимауз кыйырындан
Аны къабса,

Кьоркьуу бюгюб халкъны белин,
Джахиллерин,
Уятыргъа Айны джалкъау
Эгерлерин

Къагъылгъанды кёб даурбаз,
Къанджал эм таз,
Зулмучу этгенди эштиб,
Кёб дыгалас.

Айны сакълагъанла туруб,
Чабыб, улуб,
Алгъандыла ол зорчудан
Аны кьоруб.

Тарбууундан кьутулгъацлай,
Къуанчлы Ай
Ышаргъанды джер джюзюне
Бягъынлай...

Разы болуб халкъгъа бютюн,
Кечеги Кюн,
Джылытмаздан башлагъанды
Бюркюб нюрюп.

Ненча меджисуу кёз талыб,
Чыракъ барыб,
Насыб сакълагъанды Айдаи,
Кёб джалбарыб!

Къол кёлтюрюб аралгъанды,
Таралгъанды.
Лйгъа къараб, сагъыш этмей,
Ким къалгъанды?

Коперник кёкню билгенди,
Термилгенди;
Илму ючюн Бруно отда
Джан бергенди.

Галлилей'а — джити кёзлю,
Ишлеб кюзгю,
Джердеча, Айда табханды
Тауу, тюзю.

-- Ай'а Джерча къалай болур?
Налат обур! —
Тутханды клиса «пасыкъны» —
Хайда томур...

Жюль-Верн да — илму башлы,
Таурух ашлы,
Тобдан атыб тюшюргенди
Айгъа джашны.

Узакъды бизден ол кеси,
Къайда кеси!
Амма бюгюн да сеирди
Терен эси.

Кибалчиини бугъоу къыссын,
Салсын ызын,
Джукълатмагъанды тузакълыкъ
Джаш апгъысын.

Аямагъанды ол джанын,
Салыб къанын,
Тергегенди ракетаны
Тюз учарын.

Планеталагъа джол салыу,
Кёкню таныу
Циолковскийге болгъанды
Уллу талпыу.

Ол ачханды кёкню къабын,
Кёк китабын,
Кёргюзгенди космонавтха
Джолну табын.

Ма юлгюсю — хауа кеме,
Мин да тебре!
Эй, джаш тёлү, хомух болма,
Алгъа серме!

Къарачы, кёк чакъырады,
Чакъырады,
Уллу алим бизни джолгъа
Ашырады.

Бизге къойгъанды къуатын,
Сыйлы атын,
Аманат этгенди терен,
Кенъ муратын.

Айтханды ол: узакъ бармай,
Болджал салмай,
Марсха да учар тёлүбюз,
Сагъышланмай;

Таныр аны илиинин
Эм битимин,
Анда кёрюр ол джашаууну
Бир джилтинин.

Ма ёмюрден бери келген,
Эсин бёлген,
Адам улу анъыларгъа
Эм термилген

Ташалыкыгъа джол ачылды,
Ау чачылды;
Келди замап—джангы амал
Джаратылды.

Совет илму ёсуб джетди,
Чакъды, тебди,
Джер джюзюнде алчы болуб,
Спутник этди.

Ол учханлай, шох джырлады,
Джау джылады;
Дуня аны таушуна
Тынъылады;

Бойну талды аны марай,
Джолун сакълай,
Спутник этген тогъайланы
Тергей-санай...

Минъ тогъуз джюз элли тогъуз,
Элли тогъуз...
Юч ракета кёкню джырыб,
Сокъду къобуз.

Бире -- Кюннъе салам элти,
Къайтмай кетди;
Джулдуз кёкге джер байлыкъдан
Тигим этди;

Метеоритлени къозуб,
Джетиб, озуб,
Къой Джолгъа къошулду таукел,
Джырын созуб;

Бетин бурду ойнай-кюле
Кюн тенъине,
Къызыл джулдуз болуб кирди
Кюренине.

Экинчи — къонакъбай табды,
Эшик къакъды,
Ата джуртуму вымпелин
Айгъа такъды;

Совет адам тюз хыйсаблаб,
Джерден мараб,
Салды аны джаягына
Ракет таб,

Ючюнчю уа — кёкню джарды,
Джел кьобарды;
Орбитагъа станцияны
Терк чыгъарды,

Тогъай джолда джюрюш салыб,
Бир къаст алыб,
Къуршоулады Айны, Джерни
Бек къадалыб.

Ай кесини харакетин,
Аргъы бетин
Адам кёзден джашырмазын
Билди керти.

Адам акъыл чыкъды бирден
Анъа джерден,
Таша сыртына къарады
Объективден.

Кюннъе чыракъла тутдуруб,
Кёзюн буруб,
Планетала арасында
Бара туруб,

Усда кьоллу таб автомат
Алды сурат,
Биз таныгъан Айгъа кьошду
Джанъы сыфат.

Тауларына, «тенъизине»
Эм тюзюне
Ат аталды, чек салынды
Кёбюсюне.

«Москва тенъиз» болду аны
Кенъ майданы,
«Совет кириш» болду узун
Тау дорданы .

Биз тюзетдик аны тартыб,
Эски картын,
Мындан ары танырыкъбыз
Талай шартын;

Мындан ары табигъатын,
Сеир затын
Сынарыкъбыз. Биз тинтербиз
Джети къатын.
Ненча джюз минъ кычырымдан,

Кёк кзурумдан,
Хапар береди станция
Хар болумдан!

Таныйды ол туугъан джерин
Эм алимин,
Адам улуну джыйгъанды
Баш билимин.

Берилди сый совет халкъгъа,
Ишчи халкъгъа,
Емюрлеге кзуанч болду
Кзуанныкъгъа.

Таурух болду уакълагъа
Эм нартлагъа,
Джуаб болду эл берилген
Джомакълагъа.

Андан сеир табмаз киши,
Айры тишли,
Алайды Ата джуртуму
Джанъы иши.

Энди учар ракетоплан,
Минер инсан;
Ай «тенъизде» хауа кеме
Салыр бетджан.

Джер ахлуну эм батыры,
Эм батыры,
Джанъы джуртда илму ючюн
Бел къатдырыр.

«СССР» деген белгини,
Джер белгини,
Айда кёрсе, урур джылыу
Джюрегине!

Ол хапарны толкъун джаяр,
Этер баям,
Джер джюзюнде эм тамаша
Болур байрам.

Джаш тёлү Айгъа учаргъа
Этеди къаст,
Кёбдю бизде кёкню суюген
Энтузиаст!

.....
Лайка болду кенъ джерледе,
Тар гюрбеде,
Аны атын илму сакълар
Ёмюрледе.

Илму сынагъан кюнюнде,
Сезиминде,
Андан кёб себеб табханды
Ёсюмюнде.

Павлов итге сый бергенди,
Кёлтюргенди,
Разылыгъын сын таш салыб
Билдиргенди.

Бюгюн да бизге болушду,
Билим къошду;
Космосда атын джазаргъа
Болдукъ борчлу...

.....
Энди, бираз заман кетиб,
Башлам этиб,
Совет адам эсен къайтыр
Айгъа джетиб.

Андан ары хапар ала,
Ракетала
Барырла джашауу болгъан
Планетагъа.

Башхасын'а — илмү айтсын,
Эс сагъайтсып,
Рахатлыкты джерден озуб,
Айда джайсын.

Айны кючлеу — ачмаз кѣаугъа,
Салмаз кѣаугъа,
Ол хорламны биз этербиз
Джерге саугъа!

Ай бек ачыкъ кѣонакъбайды,
Рахат Айды,
Америка, ий белгини —
Ол сакълайды.

Марсха барыб сынашайыкъ,
Кел учайыкъ!
Анда бир иннетли болуб,
Джолугъайыкъ!
Джерде шохлукъда чыныгъа,

Марсчылагъа
Элтсинле шохлукъну миллет
Ракетала.

Тенъ пеладан кѣкде кѣорур,
Шох болушур,
Къызыл джулдуз кыркъ сегизге
Джолдаш болур!

Атомну солдатдан кетер,
Ишчиге бер!
Илму ючюн, шохлукъ ючюн
Спутник джибер!

Олду заман, халкъ излеген,
Халкъ кюсеген,
Олду дуниягъа солургъа
Хауа берген!

М А Р И Я

(поэма)

Биринчи башы

Алтын будай чайкъалыб,
Тозуратса чачларын,
Бишген башла саргъалыб,
Силкселе сакъалларын,

Чыбчыкъла булут болуб,
Хауада булгъансала,
Каскала хансдан тоюб,
Ырджыда джырласала,
Буу силегей созулуб,
Кёкде джюзерге къалса,
Къарамда суурулуб,
Джылы тылпыу бурулса,
Машинаны ызындан
Гёбел букъу къуулса,
Агроном аязында
Бюртюклени суурса,
Бригадир атда къатыб,
Колхоз башчыгъа джетсе,
Къолун таукел узатыб,
Сабанланы кёргюзтсе,
Гокга чебгенли кызла
Ындырны сибирселе,
Джарашхан от аузла
Тютюнлей тебреселе, —
Комбайнны сабангъа
Тохдата эдик тиреб,
Къарай эдик биз анъа,
Къайсы хыры бошду деб,
Розакъул, узбек улан,
Тракторну сюрте эди,
— Башлайыкъ, джетди заман, —
Деб, мени тюрте эди.
— Эй, Мария, къуйчу суу!
(Чабды челекни алыб);
Ажен, алмайын солуу,
Моторну бурду барыб.
— Хайда, шохум, от алдыр!
Ма, солуду, чючкюрюб,
Джырлады, макъам салды,
Титиреди, кюч кириб.
Айландыла къанатла,
Бурулдула сынджырла,
Силкиндиле къурч атла,
Джокъду заман булджургъа!

.....
Хыны чалкъы тик уруб,
Кесди алтын чёбчюкню,

Кетен джолчукъ бурулуб,
Ташый башлады джюкню.
Будай башла орулуб,
Чабышдыла гюрбеге,
Барабан джайды уруб,
Букъуларын тюзлеге.
Чыкъды салам илениб,
Боранлаб учду къылчыкъ,
Суурулуб, элениб,
Акъды будай шоркъачыкъ.
Штурвалны къаты тутдум,
Моторуму улутдум,
Салам букъуну джутдум,
Кёкню, джерни унутдум.
— Ажен, элекни кёлтюрт,
— Ажен, джелни бираз ач!
Ящикни джаб, бери тюрт!
Ол сынджырдаи ары къач!

.
Ызыбыздан адамла
Джыйын болуб келдиле,
Уатылгъан саламда
Бюртюкле изледиле.
Кимсан суулу бир башны
Табмадыла басылмай,
Джюрюдю колхоз башчы
Аякъ тюбде чёб сынмай:
— Эй, машинаны дженъил!
— Эй, къуул гюрбеджиге!
— Ушхуур эт, Инджигюль,
Айланма бош, кечиге!
Къымылдады хар адам,
Дженъин ёрге къайырды;
Чарсдан толгъан хауада
Джарыкъ даур джайылды.
Джюк машина да келди,
Тёнъеретиб чархларын,
Къанъа кюбюрюн керди,
Сабыр этиб чабханын.
Къайтды толуб, ахсына,
Салыб аур джюрюшню,
Ындырны арасына
Элтди бизден юлюшню.

Экинчи башы

Поляк кыызчыкъ Мария,
Кюн батханны булбулу,
Сени кёрсем жарыйма,
Бир жарытхан зат болур...
Ой, кёзюмю алдама,
Бюгюн бёлме эсими:
Мен кызауаг халдама,
Ишге бериб кесими!
Субай битимни кыргъан
Чалкы джертин барады,
Джюз чархны айландыргъан
Моторум таралады.
Хар джыгырык, хар кегей,
Энчи джырларын айтыб,
Меннъе хапар бергенлей,
Турадыла, сагъайтыб.
Эштемисе, комбайн,
Ненча тилде сёлешиб,
Ишлейди тохдамайын,
Муратыма джеришиб?
Мен'а эслеб, кесиме
Салсам да кыаты тёзюм,
Сени таба терсине
Кетмей кыалмайды кёзюм.
Ма, челегинъи салдынъ,
Миниб келдинъ кыатыма,
Сынагъанча кыарадынъ
Бункердеги алтыннъа.
Темир буруудан тутуб,
Сен биргеме тебрединыъ,
Кыаным бетиме уруб,
Тюрлю болуб, терледим.
Кёз сакълай да кыараша,
Биз сёлеше башладыкъ,
Танышлыкъгъа тырмаша,
Бош джунчууну ташладыкъ.
Ма, сабанда таш кёрюб,
Эсле! — деб кыол узатдынъ.
Джохар чачынны бёлюб,
Джел бойнумда ойнатды.
— Мария, айт, ненча джыл
Болады бу кырганъа?

— Тамам оналты быйыл, —
Деди, къарамай манъа.
— Эки джылны кичисе...
Биз танышыб ачылдыкъ,
Сабап тюзню ичинде
Тогъай джолланы салдыкъ.
Джарыдыкъ сѣзге кызыб,
Розакъул да кѣреди,
Ол ышарыб, кѣз кыысыб,
Такъясын кѣлтюреди.
Мария аны эслеб,
Кѣзюн джерге ийеди,
Къолчугъу бир зат излеб,
Чебгенине тийеди.
Букъуда оюу салыб,
Аякъчыгъы булджуйду,
Джаякълары кызыарыб,
Ол бир кесек джунчуйду.
Нюр къачыб сыфатындан,
Къашын-башын тюймейди,
Амал табыб къатымдан
Кетерге да суймейди.
Тохдасакъ, тюшюб джерге,
Моторгъа суу къуяды,
— Ичемисе? — деб, меннѣ
Къашчыкълары кыыяды.
— Къалай ичмем, сен берсенъ!
(Челекни кѣлтюреме)
— Мария, болушма сен,
— Бир кѣб ичсенъ суйеме!
Табын мараб, секириб,
Ол челекни тюртеди:
Суу джагъамдан тѣгюлюб,
Бучхагъыма кетеди.
Илгениб нилсем да,
Суу сыртымы джуады,
Ачыуланыб сюрсем да,
Ол бу джол къутулады...
Къайтама. Бѣлюб-бѣлюб,
Мотор тютюн бюркеди,
Мария кенъден кюлюб,
Ыzymдан къол силкеди.
Джарыкъ сабий сѣзлери

Башымда къайнайдыла,
Джилтин чачхан кёзлери
Эсими байлайдыла.
Будайланы ичинде
Тюрсюнчюгюн кёреме,
Манъа олсуз кечинмек
Зор тийерин билеме.

Ючюнчю башы

Эскерте кеч болгъанын,
Кюн батаргъа кысылды,
Кёк булутну дорданын
Алтын сюнъюсю сылды.
Кюн чыкыгъанда тауланы
Тюрсюнлери боз болду,
Тишлени, антауланы
Суратлары созулду.
Солуб салкын хауаны,
Моторла ёкюрдюле;
Машинала кюаныб,
Будайгъа кёмюлдюле.
Бир чёб къалдырмай оруб,
Хыршыны агъартдыла,
Букъу, тютюн чарс болуб,
Кёкде кюрен тартдыла...
Мор бетинде кёзлери,
Акъ тишлери ышара,
Хыйларакъ кирпичклери
Инджилерин джашыра:
— Нечик! — деди Розакъул, —
Бойнунъ къасмакъ этдими,
Мария деген булбул,
Акылыныъдан кетдими?
— Арыды, дей болурса?
— Ма, кюзгюге кёз джетдир.
— Мени артда кюзурса,
Бар, букъунъу сибиртдир.
— Хайда тебсе! Къарачы,
Бюгюн къаллай иш этдик,
Гектарланы саначы:
Мардадан озуб кетдик!
Къайда, кавказ джанъызы
Эсге тюшюр! — Харс урду,

Табылгъан джашны, къызы
Эсин кесине бурду.
— Менде эриниу джокъду.
Келтирчи бир «шамилни»!
Юретгенимча сокъду,
Къобардым шайтан джелни...
Эй, джюрекни джарытхан,
Ата джуртну тартыуу,
Сени халкъгъа танытхан
Казбекни шоркъа сууу,
Минъи-Тауда мияла,
Ехдем, бузлу булутла,
Чартлагъан элияла,
Апсаты суйген джуртла!
Къайдады ол, кимди ол,
Сени суйе билмеген,
Сен тегюлсенъ, къагъыб къол,
Санлары силкинмеген!
Джыйылдыла ишчиле:
Поляк, немец, белорусъ,
Уйгур, къазах элчиле,
Украинлы эм орус.
Колхоз башчы да келди,
Мыйыкъ тюбден ышара;
Ол къатымда сюелди,
Бир муратын джашыра.
Айтды: «Къуанч этерге
Тыйыншлыды кюнюбюз,
Ишни арты битерге
Былай болсун келюбюз!»
Тише джатхан арпаны,
Къамчи сабы марады:
— Къалай басайыкъ аны? —
Деб, кезюме къарады...
— Аны уа бойнун буруб,
Биз букъусун къагъарбыз;
Джибек чачын сууруб,
Къуш тегюнлей чагъарбыз.
Эки сагъатха дамын
Биз бек ариу алырбыз,
Тауча уллу къарамын
Къарамдан къоратырбыз!

Эрлей барыб мамматха
Бир джыйыны кѳурагъыз,
Андан ары бѳ затха
Сагъыш этмей джукълагъыз...

Тѳртюнчю башы

Сют кирпикли ай таудан
Кѳараб кѳашын кѳайырды,
Джаягъы бетли лаудан
Джерге дженгил джайылды.
Бетинде таб ызланы
Акъ ингилик джашырды,
Кюрени джулдузланы
Тунакыгъа ашырды;
Джарыгъы кѳарангъыны
Ташайтды кѳулакълагъа.
Кечегин аугъыны
Сюрѳб джыйды чатлагъа.
Хар кѳелекге эринмей,
Кеси несин кѳозуду,
Джарыкъ айгъа кѳрюнмей,
Джерге джатыб созулду.
Джетегейли чолпусун
Баурундан кѳаблады.
Темиркѳазакъ ахлусун
Кѳѳюрге туракълады.
Суукъ аяз бѳлюнѳб,
Акгыллы бола кѳакъды.
Бурма тютюн сюрѳнѳб,
Шапаны бетин джабды.
Аузланыб, биз келдик
Арпа тишини аллына,
Комбайнны тиредик
Джел кѳакъмагъан джанына.
Сенеклерин джылтырай,
Элчин кѳызла, кѳатынла,
Чам эте, кюле, джырлай,
Джыйылдыла кѳатыма.
— Комбайнчы, хайда бол!
Суукъ ѳтѳб барады,
Биз мынгъа ѳтгинчи кѳол,
Кѳыраѳ тѳшѳб кѳалады.
Бу машинагъ, кѳерек,

Биз атханны басалса,
• Алгъын сёз бегитеик:
Айыб этме бузулса...
— Ашыкъмагъыз, джолдашла,
Эришеик тюз джерге:
Сенекле, сабла, ташла
Тюшмесинле хедерге.
Бирча атыб мюрзеуню,
Сиз джетдириб барыгъыз,
Арытыргъа бу деуню
Не кючню да салыгъыз!
Ишчиле тизгинлешиб,
Ишге мыллык атдыла,
Комбайн бла эришиб,
Къолларың ойнатдыла.
Арпа салам ырхылаб,
Барабан таба чабды,
Барыб төртгюл быргъыдан
Таза мюрзеу акъды.
Машина къазауатха
Кириб, къаты демлешди,
Сау тишни бир сагъатха
Тёбелеге юлешди.
Мотор тебди от чагъыб,
Тюбюнде джер къозгъалды,
Тютюн чыкъгъан оджагъы
Мыдых отча къызарды.
Анъа къоннъан букъучукъ,
Джилтин болуб кёрюне,
Къабынады деб бир джукъ,
Эсим базманнъа мине,
Джюз затха кёзюм джете,
Къолум къарышыб газгъа,
Кёб тюрлю къоркыу эте,
Кюрешдим джарсытмазгъа.
Къызла тишни сагаллаб,
Къуйдула къурч тамакъгъа,
Кетди букъу боранлаб,
Кау-куу болуб узакъгъа.
Хойнухлача бурулуб,
Ишчиле да талдыла,
Тютюнлеб, терен солуб,
Сернууң узалдыла.

Кетен джолчукъ къашхалы,
Ойматлы болуб чабды.
Джукъа баргъан башланы
Машина дженъил тартды.
— Хайда, ат, бош ишлетме,
Ой, акъджаулукъ, къымылда,
Белинъи бюк, тюзетме,
Этчи энтда накъырда!
— Санъа уа къыйын тюлдю,
Сюелиб хахайларгъа...
— Комбайн адам тюлдю,
Арыды деб, къараргъа.
Кесигиз эришдигиз:
Энди артха турмагъыз,
Онъунады ишигиз,
Энди солгъа бурмагъыз!
— Комбайнчы, бир къара,
Ишни къалай булгъадыкъ,
Хыйсаб эт да бир сана,
Къаллай тауну быргъадыкъ! —
Ай джарыкъда ышарыб,
Къызчыкъ ёрге къарады,
Тишчиклери агъарыб,
Кёзлери джылтырады.
— Ай, аферим, джашагъыз!
Энди джарым сагъатха
Эрлей атыб бошагъыз,
Къалмагъыз бизден артха...
Комбайнны артында
Иш къазанча къайнайды,
Букъуну тараб мында
Талай сенек ойнайды.
Салам шындыкга батыб,
Ишлейдиле тулпарла;
Шыпырдайдыла джатыб,
Уатылгъан мулхарла.
Кирпича чюйюрюлюб,
Джайылды чырпа салам,
Ишни битгенин кёрюб,
Юсюн къакъды хар адам.
Сюелди арпа тёбе
Машинаны джанында,
Сирелди сабан кеме

Букъуну къалынында.
Чыгъыб кѣкню кенъине,
Ай таукел тѣнъереди,
Темиркъазакъ тенъине
Узакъдан, сау къал, деди.
Джетегейли чолпусун
Шымалда ёрге такъды,
Аязытыб джукъусун,
Кирпиклерин терк къакъды.
Ишден къайтхан къызланъ
Инарлары узайды,
Кечеги ауазланы
Лахорлары азайды.
Элни басхан тюшлени
Кѣзбаууна къарашыб,
Неда юй мюйюшлени
Джанларында талашыб
Кюрешген парийлени
Таушлары чыгъады,
Къыйырында тийрени
Бир бузоу макъырады.
Эштиледи дыгъырдаб,
Бош арбаны баргъаны,
Ансыз джашны къыджыраб,
Атланы чабдыргъаны...
Саламда орун этиб,
Джатыб кѣкге къарадым,
Къой Джолгъа эсим кетиб,
Джулдузланы санадым.
Эй, санаусуз дуняла!
Ким айтыр хапар сизден,
Минъджылла — къыямала
Ётдюле юсюгюзден.
Танытасыз адамгъа
Аны къарыусуз халын,
Эскертесиз сиз анъа
Кемсиз гитче болгъанын.
Джабыуун кече ачхан
Данъыл кѣкге аралсанъ,
Кирпик къысхан, нюр чачхан
Джулдузланы санасанъ,
Тюшсе сени юсюнъе
Къайсы тюшер эди деб,

Кёб затланы эсинъе
Келтирсенъ тинтиб, излеб, —
Анъылайса кесинъи,
Кючюнъю такъырлыгъын,
Тюкча назиклигинъи,
Ишинъи сабырлыгъын;
Къайгъысы да адамны
Миндеуге тиймегенин,
Дуния кючюне аны
Къараргъа суймегенин:
Адаргыбыз... Тенъизле
Миикде къайпайдыла;
Джулдузлу хауа тюзле
Кёзюнъю алдайдыла.
Ташалыкъны кёрюрге
Джюрегинъ термиледи,
Джилтинли кёмеуолге
Акъылынъ кёмюледи.
Джер кийген окъа бёркню
Ишленнъени бек табды.
Джашауу кечги кёкню
Эм тамаша китабды.
Сыртыбыздан сойланыб,
Окъуйбуз ол китабны;
Тюшюнебиз ойланыб,
Тенъишдириб кёб затны...
Амма, тауну къатында
Адам кёрюнмесе да,
Кёклени туурасында
Кючю билинмесе да, —
Андан башха ким болур
Тауну чачыб къояллыкъ,
Кимди аныча обур,
Заманны хорлаяллыкъ;
Тенъизлени кърутуб,
Бузланы эритирик,
Марсха да, тура туруб,
Джерден салам элтирик?..
Джокъду ёкюнюу бизге,
Чыркымлыкъны эскериб,
Чамлана кесибизге,
Табигъатны терс кёрюб.
Адам! Сенсе джюйюсхан,

Дунияны эм сыйлысы,
Сенсе, джер, кёк сыйыннъан,
Адамны аз мыйысы!
— Сенсе, сенсе!... Джаралы
Андрей¹ кёкге аралды.
Сенсе... тюз магъаналы,
Миик кёк! — деб, таралды...
Урушну от джалынын
Джел будай тюзге сюрдю;
Тешиб чарсны къалынын,
Ай самаркъаулаб кюлдю.
Чабхан атла Андрейни
Теблейдиле... Ый, марджа!
Розакъул айтды: «Тейри,
Менден джокъду дараджа»...
Джан сюекге къол салыб,
Бек сабыр къараб турду.
Бургъуч темирни алыб,
Ажен моторну бурду.
— Сора, нек сюелгенсе?—
Розакъулгъа къарадым.
Князны — сенсе! Сенсе!..
Дегенин анъыладым.
Такъясын кийиб минди,
Тракторуна, тебреди...
Комбайным да силкинди,
Сыннъанча тауш берди.
— Тохда сени! — деб джетиб,
Розакъулгъа мен джандым,
Джюрегим люү-люү этиб,
Танъ да атыб — уяндым...

Бешинчи башы

Ындыр... Муну кёрмеген
Танырмы тюз ишнетни,
Бюртюкге сый бермеген
Болурму берекетли?
Ындыр... Ишни арасы
Сени къойнуъ болады,

¹ Л. Н. Толстойну «Война и мир» деген романыны герою.

Къыйынны магъанасы'
Былайда танылады.
Баргъан мюрзеу къобанны
Сенсе тар айланмасы,
Джюз-джюз гектар сабанны
Дамын джыйгъан аммасы.
Сенсе, тогъайтыб кёлню,
Джашауъгъа къуат берген,
Колхозчу, ишчи элни
Джигерлигин кёрюзген.
Къайда санчы-санауъчу
Бюртюклени тергерге,
Дун-дуниягъа джарауъчу
Мюрзеуню ёлчелерге!
Къара: будай аушла,
Аралыкъла, талала,
Джарыкъ адам таушла,
Машинала, арбала!
Ма тюрлю лагъымланы
Усда ишлегенлери,
Къаджыкъмайын аланы
Мюрзеу элегенлери;
Силкиниб элеклени
Ашлыкъ айыргъанлары,
Чибинлеб кебеклени
Кёнделен учханлары;
Кёк быргъыны чачханы
Будай чечмени ёрге,
Бурчакълаб джаудургъаны
Киреле ёсген кёлге!..

Колхоз башчы къамчисин
Бууунунда ойната,
Райкомну келечисин
Будай таба къарата:
— Бюгюн, — деди, бир къолну
Ташуулгъа салайыкъ,
Элеваторгъа джолну
Эм алгъа биз сайлайыкъ!
Райкомну келечиси
Разы болуб ышарды,
Байракъны алыб кеси,
Баш машинагъа барды.

Берди. Темир капотха
Къызыл байракъ тагъылгъан,
«Мюрзеуню—Ата джуртха!» —
Деб, юсюне джазылгъан —
Чыкъды биринчи алгъа,
Тизилдиле башхала.
Ындырдан «Ашхы джолгъа!» —
Дедик къараб ашыра.
Къызыл къумач, джел тарай,
Кёз къарамдан ташайды;
Колоннадан чачырай,
Джолда букъу сагъайды;
Арты чыкъгъынчы элден,
Аллы шахаргъа келди,
Элеваторгъа бизден
Къарнашлыкъ салам берди.

Кёзлеу суучукъ джыйылыб,
Къобаннъа къатышханча,
Тамчылары джайылыб,
Тенъизде аджашханча, —
Къошулду тигимбиз
Халкъыбызны ишине,
Тюшдю бир бюртюгюбюз
Минъ бюртюкню ичине.
Шоркъа суудан джетгенча
Бир тамчы хар чабакъгъа,
Хар кюн таякъ бергенча
Джашауну кёк чапракъгъа, —
Хар сабийчик къолунда
Сюйюб тутхан къалачха,
Хар ишчини столунда
Ашалгъан татлы ашха
Биз джерден оруб алгъан
Бир джанъыз бюртюк тюшсюн,
Хар ётмекде биз джыйгъан
Бир джанъыз бюртюк бишсин!

Мюрзеучюню хар джаннъа
Къыйыны кетген болур,
Андан уллу адамгъа
Ким шохлукъ этген болур!
Ол чыгъаргъан хазнадан

Къайсы хазна сыйлыды,
Башха къайсы магъадан
Байлыкъны тамырыды?
Джетген будай сабандан
Ариу сурат бармыды,
Неда айбат адамдан
Сураты маджалмыды?..
Дух шышаны ичинде
Джазны асыл ийиси
Сюйдюреди токъ кюнде
Хар адамгъа да кесин.
Амма, арыгъан саннъа
Джантѝ кюч керек болса,
Печни башындан санъа
Бишген ётмек солуса, —
Андан татлы хауаны,
Бир айт, солугъанмыса,
Кемсиз сюймеген аны
Джаннъа джолукъгъанмыса?
Окопада, тузакъда,
Таўда, тюзде, узакъда
Аш керекли инсанны
Эси болур бир затда:
Ётмекде... Ол сылджыраб,
Эннъенлей тамагъындан,
Эки кёзю джылтыраб,
Тириледи джантъйдан.
Джашаўдан тюнъюлгени,
Мыдах сагъышы кетиб,
Эштиледи кюлгени,
Башхалагъа кёл этиб...
Ётмек... Ма бу мюрзеўде
Сен кёресе кючюнъю,
Къуанчынъ иш кёзюўде
Джылытады ичинъи.
Сюйюнюб, ишчи улан,
Кесинъе кёл саласа,
Альпа таўладан аўгъан
Суворовча боласа.
Тулпар санлы халкъынъы
Къошулуб муратына,
Джюрекде джаш къастынъы
Сен къошаса къастына.

Эскересе къазанда
Бир кючню къайнагъанын,
Ишинъ джашау базманда
Ненча мысхал тартханын;
Мелхумлукъну тѣшюнде
Сен чѣгюч ургъанынъы,
Рахатлыкъны ишинде
Темирчи болгъанынъы...

Алтынчы башы

Мюрзеучю чомартды деб,
Анъа махдау кьошалмам,
Кесине сый тартды деб,
Гурушханы бош алмам.
Ёмюрледе хурметли
Сен болурса, ишчи кьол,
Къанат берген келбетли
Мария, сен да сау бол!
Булбул десем, кѣгюрчюн
Сюйюмлюча болады.
Булбул кеси не ючюн
Гокгагъа таралады?
Гокганы ол кесинден
Сеирликге санайды,
(Гокганы ийисинден
Башы къысхан къалайды?)
Анъа да ариуларын
Кѣбле ушатадыла,
Тюз аны бояуларын
Къызлада табадыла.
Гокгаса десем, санъа
Суукъ махдау айтырма,
Исси къанлы гокгагъа
Булбулну таралтырма.
Аны кюю кѣзюнден
Татлы джукъусун алса,
Аны алдыр сѣзюнден
Алдыр тынчлыкъсыз болса, —
Буду азаб. Джырлары
Сюймеклик безгек этиб,
Джюрекни тамырларын
Созадыла термилтиб.

Кёгюрчюн'а — тепъликни,
Рахатлыкъны белгиси,
Юйюрню суюмекликни,
Кертиликни юлгюсю.
Мынъа уша. Халкъланы
Арасында кёпюр бол,
Шохлукъларыш аланы
Джакълаб тургъан ёкюл бол!

Мария... Сени атлы,
Къайдам, ненча къыз болур!
Алай'а сен сыфатлы
Мария джанъыз болур.
Ма ындырны ичинде
Беш Мария ишлейди;
Хар Мария, кеминде,
Бир джюрекни кючлейди.
Сен'а ненчаны тартыб,
Иесинден сыйырдынъ,
Ненчаны кери атыб,
Энди таргъа тыйылдынъ!
Комбайнда биргеме
Айланыучу сен болдунъ.
Къулагъыма, джелкеме
Ненча кере солудунъ!
Ненча кере къолума
Исси къолчугъунъ тийди,
Ненча джолда къаныма
Джаннъан джилтинле ийди!
Ненча кюнню суююнюб,
Джаш джюрекден сёлешдик,
Ышарыб, ойнаб, кюлюб,
Ишибизде эришдик!
— Мария, кёзлерибиз
Кёб хапар сорсала да,
Сёлешген сёзлерибиз
Накъырда болсала да,
Бир соруугъа тюзюча
Джуаб эт, — деб тилейме,
Ачыкълыкъны, кюзгюча,
Джюрегинъден излейме:
Энди халкъынъ джарадан,
Джесирликден къутулду,

Эллеринъи талагъан
Фашист джаллы тутулду.
Мени таба къол силке,
Сен къатымдан узайсанъ,
Къуанч джыламукъ бюрке,
Ата джуртунъа къайтсанъ, —
Бизни кенъ джерибизден
Не анъылаб къайтырса,
Узакъ Польшада бизден
Сен не хапар айтырса?
— Мен айтырма: Эресей
Учсуз-чексиз бир джерди,
Аны байлыгъын тергей
Билген керти чемерди.
Кёб тюрю миллет анда
Тутады бир иннетни,
Ишлейди хар заманда,
Джаудуруб берекетни.
Мен айтырма: къарачай
Деген бек иги халкъды,
Шохлукъну тута, джашай,
Сюйе билгени хакъды.
Джигит джашлары аны
Хар ишге усадыла,
Алапат къурч атланы
Джерлеб улутадыла.
Кёб иги зат айтырма
Мен сизни юсююзден,
Сени уа сагъынырма,
Башыракъ этиб джюзден...
— Сагъынырмыса?
— Айхай!
— Тюшде кёргенча болуб,
Сен, джуртунъа къайтханлай,
Джанъы къайгъыдан толуб,
Унутурса кетгенни.
— Ёмюрде да унутмам!
Джюрегиме джетгенни,
Джюрегимден къурутмам!
— Варшаваны ишлерге
Джаш кючюнъю салырса,
Сарычач джашха эрге
Сен къуаныб барырса...

— Барлыкъ тюлме!
 — Къазауат
 Салгъан ачы кюлтюмле
 Таярла халкъдан. Рахат
 Къуанч этерча кюнле
 Терк келирле. Урушсуз
 Хар кетген кюн байрамды;
 Джашауу чексиз-учсуз
 Терк болгъаны баямды.
 — Унутмам сен айтханны:
 «Хар урушсуз кетген кюн
 Байрамды», — деб. Мен аны,
 Кёзюнъден кёрюр ючюн,
 Джасдыкъ тышда оюулаб,
 Джибек бла тигерме,
 Къараб, сени тансыкълаб,
 Джыламукъла тегерме.
 Кече аны тёзюмсюз
 Джаягъыма кысарма,
 Джатхан орнуму кюндюз
 Аны бла джасарма.
 — Ашхы. Сенде обурлукъ —
 Шохлукъ бла суймеклик,
 Суймеклик бла шохлукъ,
 Джашаугъа кюусюнмеклик!..
 Кёгюрчюн, джер джюзюнде
 Ёмюр тынчлыкъ орналса,
 Бютеу халкъ кюн тюбюнде
 Бир юйюр кирик болса,
 Тикликни къаласында
 Кёгюрчюн уя салса;
 Мындан ары анала
 Тынчлыкъ турмуш табсала,
 Урушлада болгъанла
 Урушну унутсала, —
 Джанъыртыб танышлыкъны,
 Салам айтышырбызмы,
 Сыйлаб озгъан джашлыкъны,
 Къол узатышырбызмы?
 — Ушатсанъ, излеб сени,
 Тауларыгъа келирме,
 Сен джокъласанъ'а мени,
 Джаным кирик кёрюрме.

Сен джашагъан Кавказгъа
Варшавады дерикме,
Ары мен исси, таза
Сёзюмю ийерикме.
Сени суйген халкъынъы
Сенича суйерикме,
Шохлукъ тутхан антынъы
Антыма тергерикме...

Арт сёз

Заман саркъды ёмюрге,
Кёб джыл букъду тубаннъа.
Энтда, суйсенъ билирге,
Багъалыса сен манъа.
Багъалыса. Джазгъанынъ
Аллындады кёзюмю,
Суратда ышаргъанынъ
Эскертеди сёзюмю.
Бек тюрленнъенме, дейсе.
Къуанаса ишинъден,
Таб манъа да теджейсе
Ол насыб юлюшюнъден.
Къуан. Ата джуртунъу
Татлы кызы болгъанса,
Джашауда умутунъу
Баш битимин оргъанса.
Мени да сеир тюшюм
Бир джарыкъ тюн болгъанды,
Ашхы муратлы ишим
Халкъыма аталгъанды.
Къара, бизде шохлукъну
Оджагъы тютюнлейди.
Джер джюзюнде шошлукъну
Сыйлагъан кюч юрейди.
Халкъларыбыз къарнашлыкъ
Эмчекни ичедиле.
Арабызда танышлыкъ,
Суймеклик ёседиле.
Шох джюрекден джюрекге
Джанкъылыч нюр ётгенди.
Бир-бирин суйерикге
Суйер заман джетгенди...

Энди машинагъа суу
Башха кызычыкъ кыуады,
Механикге, ол ариу,
Къашчыкъларын кыады.
Джохар ызла тюзлеге
Резинли чарх салады.
Джуртумда гюрбелеге
Будай къобан агъады.
Миллиардны Къазахстан
Энди кеси береди,
Джанъы джерледе чакъгъан
Будайы кегереди.
Заран салгъан ханслагъа
Химик чага этеди:
Самолет сабанлагъа
Дарман себиб кетеди.
Бир машина он ишни
Баджарыргъа джарайды,
Джюз гектарда бир киши
Кючюн таукел сынаиды.
Розакъулсуз тракторла
Ишлей башлагъандыла.
Джаным, ма бу факторла
Кёб орун алгъандыла...

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА

Джанъы ёмюрге джарыкъ бетинъ айланыб,
Сен туугъанса,
Айры ёзенде, таулагъа таяныб,
Олтургъанса,
Къарачай шахар—туугъан джерими джулдузу!
Къобан, Теберди этеклерины джалаб
Агъадыла,
Джашил чегетле кёкден санъа къараб
Чагъадыла,
Ой, тау шахарым, Къобаным, накъут-налмазым!
Къуанчлы джуртда джашларынъ эм кызыларынъ
Джашайдыла.
Сени джашил наратларынъ, назларынъ
Джасайдыла
Джаш тюрсюнюню, Октябрь айны саугъасы!
Чыгъар хазнаны: ташкёмюрню, кюмюшню
Тау тюбледе.

Ёсдюр: илмуну, билимни, джюрюшню
Тау тикледе.
Шохлукъну джырын джырла къарнаш миллетдеге!
Бир кёрген эсен чыгъармаз къарамынъы —
Чатны, къолну,
Субай паркынъы, сыйдам орамынъы,
Суу лахорну,
Ышарыб тийген, тынчлыкъны суйген кюнюнъю!

ХОШ КЕЛДИНЪ, МАЙ!

Хош келдинъ сен! Тюз иннетли,
Уруннъан халкъны Майы.
Джазны, джерге берекетни,
Къуапчны тѣкген айы!

Сау кел! Джыл сайын тансыкълаб,
Бек сакълаучу айыбыз,
Хорламыбызны хыйсаблаб,
Къанат берген Майыбыз!

Рахатлыкъны бегитиуде
Ачыкъды сени атынъ,
Ишчи халкъны бир этиуде
Толу болур муратынъ!

Джарыкъ кюнню бизге ийген
Шохлукъ нюрюн джерге джай,
Къуат салгъан, къуанч берген,
Джюрек суйген, сыйлы Май!

„ДЖЫРНЫ ТУУГЪАНЫ“

Бир кюнлени кюнюнде,
Джыр этген тынч кёрюкюб,
Хасан къалды юйюнде
Ишге бармай, эриниб.

Талай назмуну окъуб
Аны-муну юсюнден,
Сагъыш этди олтуруб
Келген чакълы кючюнден.

«Не джасам да хайырды,
Джыр джазыуу сайлайым,
Сёз чайнагъан чайырды,
Мен да бираз чайнайым».

Къолгъа къаламны алыб,
Манъылайын джыйырды —
Къагъытха сокъмакъ салыб,
Тизгин аскер джыйылды.

— Атабыз! — деди таугъа,
— Джаша, джаша, ай джаша!
— Анабыз! — деди суугъа,
— Сенсе керти тамаша!

— Сенича суу джашасын,
Джашасын кёмюклеринъ,
Кёб мал келиб ашасын
Джагъанъы кёк тюклерин!

Хасан джазды чегетге:
— Джашасын тереклеринъ!
Дагъыда къараб кёкге:
— Джашасын джюн бёрклеринъ!

«Накъырдасыз учунуб»,
Тауладан тюзге ётдю,
Ташны, сууу «суратлаб»,
Элге, шахаргъа джетди.

Кёб зат келиб кёлюне
Сёзю аллын «бошлады»,
Шахарланы бирине
Былай айтыб башлады:

— Къалай уллу шахарса,
Ариуса, кёбдю халкъынъ,
Кёб къонакъгъа фатарса,
Ма кинонъ, зоопаркынъ!

— Ма алапат юлеринъ,
Автобус, такси, трамвай,
Орамынъ, тюкенлеринъ,
Не айтайым: хай-хай-хай!

.

Джазыб бошаб ышарды...,
Санаб кесин усдагъа
Тюбюне да къол салды,
Джыр да кетди... (басмагъа)!

БИЗДЕ АДЕТ АЛАЙДЫ

(Киримизе Жанэден)

Бизде юйге тамада адам кирсе,
Сый береди джаш орун къоюб анъа;
Неда къонакъ эшикден кириб келсе,
Маджал хантны саладыла аллына.

Къонакъбай таза джюрекден сыйлайды,
Адыгейлиледе адет алайды!
Келин келген хапар джетгенлей элге,
Къуанч алады бютеу элни ичин;

Хар ким келиб джаш бла къыз болгъан джерге,
Алада суймеклик от сёнъмез ючюн,
«Юйню насыб тутсун», — деб алгъышлайды,
Адыгейлиледе адет алайды!

Бир къыйынлыкъ джокъласа татлы тенъни,
Сен аяма бир затынъы да андан.
Ёллюк болсанъ да тарлыкъгъа тюшгенни
Кюреш башын алыр ючюн палахдан.

Болуш тенънъе, ол адамлыкъ сакълайды,
Адыгейлиледе адет алайды!

САДАКЪАЧЫ

(Лермонтовдан)

Клисаны эшигинде
Сюеле эди джарлы.
Зарауатлыкъ джетгенден
Чыгъаргъа джетиб джаны.

Ачлыкъ азаб кемирген,
Аздыргъан этин, санын,
Эзилир эди кѣрген
Аны факъырлыкъ халык.

«Ётмек къабын», — деб турду,
Хар озгъаннъа джалына.
Биреу ташны тутдурду
Узатхан къуу къолуна.

Мен да алай таралдым
Сюймеклик тилеб сенден.
Аныча къуру къалдым
Алданыб, нюзюрюмден.

ДУНИЯ ШОХЛУКЪ

Миик Кавказ тауладан
Буз тенъизлеге дери,
Бирикген кѣб кѣолладан
Толуду джуртуму джери.

Онбеш республика тенъ
Джаяды шохлукъ байракъны,
Юлгюсюн дуниягъа кенъ,
Кѣргюзеди къарнашлыкъны.

Онбеш эгиз къарнашча,
Бирден атлайдыла алгъа,
Къарнашлыкъны кюнча
Джарыта сау дуниягъа.

Рахатлыкъны къазаны
Къайнайды тюзлюк отда,
Къурулушда, шахтада,
Фабрикада, заводда.

Къайнайды колхоз тюзледе,
Алтынчач сабанлада,
Толкъунлу тенъизледе,
Сюзюлген кѣобанлада.

Къайнайды бютеу дунияда
Тюз кѣллю адамлада,
Къаралланы арасында
Шохлукъ ёсген къалада.

Мени джуртум башчыды
Минъ, миллион халкълагъа,
Сау дуняда алчыды
Бошлукъ суйген жанлагъа.

Бизге къолун бергеннъе
Беребиз къолубузну,
Бизге джолун кергеннъе
Керебиз джолубузну.

Турайыкъ, халкъла, ёрге
Дун-дуняны юсюнде,
Кенъ джайыб кючню бирге,
Урушха къаршчы хар джерде!

Адам улу бириксе,
Не залимни да буар,
«Уруш болмасын!» — десе,
Биз кюсеген кюн туар.

Джаймазла къан ичиучю
Уу гыбыла ауларын,
Халкъны бирикген кючу
Къаушаталыр джауларын.

Алтын терек орналыр
Рахатсызлыкъ джокъ болуб,
Бутакълары джайылыр
Халкъла къуанчдан толуб.

Байрамукъланы Умар (Къарачайлы)

ДЖАШ ТЁЛЮГЕ

Ёсюб келген джаш тёлюню
Къызады къаныбыз.
Керек кюнде темир болур
Субай саныбыз.

Атха миниб чек сакъларгъа
Бир киши озмаз.
Кыйынлыкъда тенъ тутаргъа
Адам тенъ болмаз.

Тенъизледен эм сууладан
Джюзюб ётебиз.
Кёкде учхан тау къушланы
Учуб джетебиз.

Къаяла да джол къоярла
Биригиб барсакъ.
Миик тауну тюз этербиз
Бир къолдан алсакъ.

Къум тюзледе биз салырбыз
Уллу суу джолла.
Керек болса шкок алырла
Джер къазгъан къолла.

Ёсюб келген джаш тёлюнү
Таш, темир тыймаз.
Батыр сыртын къара джерге
Бир киши салмаз.

Ара иште урунууда
Бир киши джетмез.
Джаш тёлюнү Ата джурту
Эсинден кетмез.

Биз халкъ ючюн кыйынлыкъдан
Ёшюн бурмазбыз.
Ата джуртну джауларындан
Артха турмазбыз.

Окъуб билим биз алайкъ
Къалмайын артха,
Керек кюнде болушурча
Урунъан халкъгъа.

МЕНИ ДЖУРТУМ (джыр)

Ма бу шам джуртну чыкъ сен сыртына,
Къара тегерекге, джаш тенъым.
Бютеу кёрюнъен бизни джуртубуз:
Таула, тюзле — саулай кёргенинъ...

Туугъан, ёсген, кенъ, джарыкъ джерим,
Сени бла биргеди джюрегим.

Алтын таулары, зем-зем суулары
Миллетлени кёзюн къаратады.
Кёб джерни кёрген, джер сайлай билген,
Ма бу шам джерлени джаратады.

Туугъан джуртум, ёхдем, деу халкъым,
Сизни ючюн джашаргъады антым.

Битген джюзюмю, чыкыгъан кюмюшю
Бютеу Джуртума джайылады.
Сары алтыны, чокъуракъ парзаны
Бютеу джер джюзюнде айтылады.

Туугъан, ёсген, кенъ, джарыкъ джерим,
Сени бла биргеди джюрегим.

Башха джерлеге барсам къонакыгъа,
Тансыкълаб таулагъа къарайма.
Ётген кюнлени буруб айлагъа,
Къалгъан кюнлерими санайма.

Туугъан, ёсген, кенъ, джарыкъ джерим,
Сени бла биргеди джюрегим.

Кёзюм джарыкыны бу джерде кёргенди,
Бу джерде киргенди манъа джан.
Ма бу шам джурт бла чыкыгъынчы биргеди.
Таулу, деу кёкюрекде ёхдем къан.

Туугъан джуртум, ёхдем, деу халкъым,
Сизни ючюн джашаргъады антым.

Чыкъса къазауат, къобар джамагъат,
Джаугъа бирден къаршчы атларбыз.
Ата джурт ючюн, аямай кючню,
Эркинликни джаудан сакътарбыз.

Туугъан джуртум, ёхдем, деу халкъым,
Сизни ючюн джашаргъады антым.

БЕЛЛЯУ

(д ж ы р)

Белляу, джаным, белляу, белляу бёлеим.
Элде ашхы джигит болуб кёреим,
Деу къолунъа къурч къылычны алырча,
Халкъ джаулагъа джан къайгыны салырча.

Тебретеим бешигинъи эринмей,
Упба эте къара дугъум кёзлени.

Сен сакъларса къаплы джаууну джибермей,
Джуртубузда учсуз, чексиз тюзлени.

Белляу, джаным, белляу, белляу бёленм,
Тынчайсымла сени сабий санларынъ.
Джуртну джакълар джигит болуб кёрем,
Сакълар киби халкъны къуанч тапъларын.

Насыб тартса бир кюн киби джетерсе,
Эл сайлагъан бир тюз адам болурса.
Орта школну, институтну таусуб,
Ата джуртха къурч багъага болурса.

МАЙ (джыр)

Джашилледен кийиниб джер,
Покгаладан толгъанды,
Кюн тийиб, кёк джашнаб,
Къуанч тюрсюн алгъанды.

Майны кюню къут бериб,
Джерге хурмет тёгюледи.
Май байрамы халкълагъа
Сыйлы бетден кёрюнеди.

Майны кюню нюрлю кюн,
Джан-джаныуар къозгъалгъан.
Ишчи-элли биригиб,
Ёмюрлюкге шох болгъан.

Тебсейдиле къуаныб,
Джашла, кызла май тойда.
Байрам джырла джырланыб,
Къуанч болад хар къайда.

Залимликле тас болуб,
Ёрге турмай къаладыла.
Май байрамда чайкъалыб,
Ишчи халкъла барадыла.

Джуртда болгъан май байрам
Джер джюзюне нюр тегеди,
Халкъгъа къуанч кюн берген,
Партиягъа сый береди.

ДЖАШАСЫН ДЖАШ ТЁЛЮ

Ёсюб келген джаш тёлю
Окьюб билим алады,
Коммунизм хур джашауну
Джуртубузгъа салады.

Джашасын бизни джаш тёлю
Ата джуртха кьурч дагъан,
Ёхдем джюрекли, тау кёллю,
Къыйынлыкъдан кьоркъмагъан.

Субай ёсген тау кызла
Оздурмайын джашлагъа,
Шам джурт ючюн ишлеуде
Тенъ боладыла алагъа.

Аны кёрюб, кьуаныб,
Кёлтюрюлюб кёллери,
Бизни джуртда кьартланы
Тюзеледи беллери.

Окьуйду бизни джаш тёлю
Алыб билим, магъана,
Керек кюнде кенъ джуртха
Болур кирик багъана.

Джашасын бизни джаш тёлю
Ата джуртха кьурч дагъан,
Ёхдем джюрекли, тау кёллю,
Къыйынлыкъдан кьоркъмагъан.

ДЖАЗЫУЧУ ТЕНЪИМЕ

Кьуанмаса джюрегинъ,
Толуб этген тилегинъ,
Неда ачыб кюймесенъ,
Неда артыкъ сюймесенъ,
Неда бир кёб кёрмесенъ,
Джашауну бек билмесенъ,
Тюл эсенъ бек фахмулу,
Неда озгъан илмулу,
Тенъим, сенден тилегим
Алма кьолгъа назмуну.

Излеме джукъ джазаргъа,
Чыгъарыр ючюн базаргъа!..
Джазмай чырт да болмасанъ,
Ол зат тюртюб къоймаса,
Келе эсе кючюнъден,
Джаз халкъынъы юсюнден!
Джазма чырт да хакъ ючюн,
Джаз урунъан халкъ ючюн,
Ишчи халкъгъа джарарча,
Атынъ чыкъса ийнакълаб,
Сыйлаб саныъа санарча,
Ана тилин тансыкълаб,
Джюрек татлы тарарча,
Тамам керти къанарча!
Джаза эсенъ, джаш тенъим,
Этсин акъыл джол башлыкъ,
Джюрек этсин батырлыкъ,
Этмей кишиге зарлыкъ!
Болгъан затны дуняда
Тюз кёрсюнле кёзлеринъ,
Джуртунъ ючюн чыкъсынла
Хар заманда сёзлеринъ.
Урунъан халкъдан башха
Махдама сен кишини.
Ачха-бочха бергенъе
Алдатмагъын кесилъи!
Буду айтырым кёрсем да
Сениъе ауруб джюрегим,
Осиятым, ёлсем да
Буду сениъе, джаш тенъим:
Джазма, джазсанъ хакъ ючюн,
Джаз джазалсанъ халкъ ючюн!
Джетмей эсе кючюнъден,
Джазма джукъну юсюнден!

Къочхарланы Аскер

МОСКВАГЪА САЛАМ

(д ж ы р)

Салам бере атхан танъыбыз —
Тынчлыкъны темир къаласы,
Москвабыз, джаныбыз —
Джерде тюзлюкню арасы.

Тау тюбюнден барса къонакъгъа
Сен сабанчыгъа, малчыгъа,
Анасындан ариу ийнакълаб,
Тюбейсе джигит алчыгъа.

Ише джигерлени юлгюсюн
Кенъ джуртубузгъа джаяса,
Дунияда ариу тюрсюнюнъ —
Джарыкъ джулдузлай джанаса.

Таза иннет бла келгеннъе
Ышарыб, кесин суюджурген,
Ёшюнюн уруб кёргеннъе —
Буршу этер кючюн билдирген.

Таза джюрекден Пекиннъе
Сен сёлешесе хар кюнде,
Кюн чыкъгъанда джёнъеринъе —
Ёмюрлюк тенъинъ Пекиннъе.

Корея тауланы тюбюнде,
Дунай сууну бойнунда,
Кёбдюле джерни юсюнде
Сенлей шохларынь джолунъда.

ЧЕРКЕС ТЕНЪИМЕ

Багъалы черкес тенъиме
Кавказ таўланы тюбюнден,
Қъарнашлыкъ салам ийеме,
Тюз джюрегими ичинден.

Қъобанны бойнунда джашаб,
Суууыдан бирге ичебиз,
Бир-бири туз дамыбызны ашаб,
Биз тау хауада ёсебиз.

Уялу Октябрны кючюнден
Қъобан бойну да джарыды,
Зорлукъ кетиб юсюбюзден,
Адамлыгъыбыз танылды.

Ата джуртха кюч берген
Халкъларыбызны шохлугъун
Бегитебиз, тенъим, бирден,
Деменъили тутуб джолун.

Ата джуртну бирден сакълаб,
Ёсдюребиз мюлкюбюзню,
Орус халкъ бла бирге атлаб,
Тутабыз бир-бирибизни.

Қъобан сууу да ичире,
Келбет салайыкъ тюзлеге,
Мюрзеуню уллу битдире,
Джашнайыкъ, тенъим, юлгюге.

Мал совхозланы ёсдюрюб,
Бай этебиз ёзенлени,
Кёгет бачхала битдириб,
Қъуатлы этебиз эллени.

Теньлик, тюзлюк, къарнаш этген
Совет миллетге бла бирге,
Джашайбыз, ёсебиз бирден
Орус халкъ бла ёмюрлеге.

СЕНИ БИРГЕНЪЕ

(орус халкъгъа)

Бизни тегерегинъе джыйыб,
Бир иннетге джыйыб,
Қъыйын заманладан ётдюрген,
Джау азыгъы этмей ёсдюрген.

Таза кѣлюнъ, ачыкъ джюрегинъ,
Ышанъылы керти тенълигинъ,
Къыйын кюнледе сыналгъанды,
Джюреклене бир-бирине байлагъанды.
Уллу Октябрны кюнюнде,
Байрагъынъы тубюнде
Бирге урушха киргенбиз,
Зорлукъну тамырын юзгенбиз.
Махдаулу Октябрны байрагъы,
Джукъланмазлыкъ аны джарыгъы
Барыбызны бирча джарытханды,
Насыб джолну бизге кенъ ачханды.
Европаны къаннъа теблеген,
Асмакъ, бугъоу, ёлюм этген
Фашист джаулагъа къаршчы,
Сен эдинъ барыбызгъа башчы.
Волганы сууундан Берлиннѣ,
Джан къазауатда биргенъе
Бир иннетибиз элтгенди,
Фашизмни къабырына кѣмгенди.
Ленинни дуниягъа берген,
Пушкинни табыб ёсдюрген,
Орус халкъ, тамада къарнашыбыз,
Бирли сени бла джаныбыз.
Заман бир джолгъа джетелмеген,
Кюн, юсюн тенъдеи джарыталмагъан,
Уллу джуртубузну хар джеринде
Джашнайдыла халкъла биргенъе.
Уллу Партия аллыбызда,
Ёмюрлюк шохлукъ арабызда,
Орус халкъ, сени биргенъе
Биз барлыкъбыз ёмюрлеге.

КОМСОМОЛ

(40 джыллыгъына)

Сауту бла туууб къолунда,
Граждан къазауатны отунда,
Чыныкъгъан, къатхан комсомол.

Кемсиз сюйген Ата джуртун'а,
Тыйыншы болуб джаш атына,
Ленин бла айтылгъан комсомол.

Къралны алчы тѣлюсю,
Таукеклик, джигерлик юлгюсю,
Партия ёсдюрген комсомол.

Беш орден байрагъын джасагъан,
Халкъына насыбха джашагъан,
Джурту къанат берген комсомол.

Джауну отун ёшюню бла тыйгъан,
Джанын ёлмезлик иште къойгъан,
Матросовну берген комсомол.

Фашист асмакъ къоркъутмагъан,
Ёмюрде да джуртун сатмагъан,
Зояны ёсдюрген комсомол.

Насыб ёмюрню джаш-джигити,
Ёсген тѣлюбюзню келбети,
Джалкъауну сюймеген комсомол.

Волгада, Сибирде, Алтайда,
Партияны сѣзюн хар къайда
Джерге тюшюрмеген комсомол.

Семенлени Азрет

ЛЕНИННЪЕ

Ленин деген — джерни насыб юлюшюдю.
Джерде кѳуанч, тюзлюк — бары аны
ишиди.

Ол дуниядан элли тѳрт джыл туруб кетди.
Урунуѳну джолун тюзге буруб кетди.

Джер юсюнде джашаѳ этген саѳлагѳа
деб,

Тѳлюлеге, туѳдукѳлагѳа саѳгѳагѳа деб,
Ленинизм атлы насыб бериб кетди.
Тюзлюкню сюеб, джолун кериб кетди.

Ленинизм—кѳыйын кѳышны заукѳ джазы,
Келгенине урунѳан халкѳ бары разы.
Олду ѳлмезге, ѳсерге, дженѳерге туѳгѳан,
Кѳарт болмагѳан, хаман джашлай,

джашнай тургѳан.
Биз барабыз Ленин айтхан джолдан
чыкѳмай,

Ол себебден тутхан ишибизни джыкѳмай
Кѳоймагѳанбыз, мынѳа шагѳат ѳтген джылла
Джашаѳ ызы, история, ѳхдем джырла.

БЕШ КѳАРНАШ

Эскиликни кѳората,
Джанѳылыкѳны джарата,
Джаѳну кѳыра, тар тыя,
Хорлагѳанды партия.

Ол партиягъа база,
Иннетибиз таб-таза
Оруслу, черкес, ногъай,
Къарачайлы, абаза.

Бирлешгенбиз беш къарнаш,
Ойнай, кюле, кере къаш,
Урунабыз аралаш,
Джюрегибиз джашдан джаш.

Бирди бизни тѣрюбюз,
Джашау этген джерибиз,
Малгъа салгъан энибиз,
Мюрзеу къуйгъан гѣнюбюз.

Урунууда партия
Бизни сынаб кѣргенди,
Ленинни орденин да
Тыйыншлыды деб бергенди.

Беш бармакъбыз бир къолда
Бир билекге бирикген,
Бизни бу джарыкъ джолда
Партияды джюрютген.

ТАУ БЛА ТАУЛУ

Джан бла тѣнъек тау бла таулу,
Таулу былай нек суйеди тауну?

Бирча кѣреди ол джаз бла кюзню,
Бирча суйеди ол тау бла тюзню,
Бирча урунадыла таулу эм тюзлю,
Алай юретеди партия бизни.

Урунуу — бизде, джашауну неси,
Суйерге джюрек эркинди кеси.

Тауду таулуну табхан анасы,
Туугъан тыбыры, ѳсген къаласы,
Алай джер джаннга
Бир тюрлю тийеди.
Таулу да тауну аны ючюн суйеди.

АҚЪЫЛ ИЕ БОЛ

Джерни иеси адамды,
Джер джашнамаз адамсыз.
Анъа бойнун салгъанды,
Бары джаплы эм джансыз.

Адам ие тюлдю алкъын
Джерни бурулгъанына,
Адам ие тюлдю алкъын
Кече-кюн болгъанына,

Джерни тебренинине,
Тенъизни сѣнъенине,
Джай, кыш аушханына,
Джулдузланы учханына.

Адам акъыл ие болсун
Джерден озуб кѣклеге,
Рахатлыкъны тереклери
Орналсынла чеклеге.

ДЖАНЪЫ ДЖЫЛГЪА

(а л г ы ш)

Джанъы джыл дуннягъа огъур бла келсин,
Хар ыйыгъы, айы сайын къуанч берсин,
Быйылгъы джыл иги ёмюрню башы болсун,
Рахат джашауну белги ташы болсун!

Къонакъ-тюшюн джукъармасын тѣрюбюзден,
Адеб, намыс къурумасын элибизден.
Минъи-Тауча тамырлансын миллетибиз,
Тау хауача таза болсун иннетибиз!

Саулуку, заукъ, акъыл, байлыкъ, шохлукъ, насыб
Ёмюрлеге барсын халкъны юсун басыб!
Тенълик, махдау, окъуу, билим, этим, ёсюм
Миллет сайын, юйюр сайын бек бегисин.

Тынчлыкъ терек бекден-бек бегиб ёссюн,
Бутакълары джулдузлагъа тирелсин.

Тамырлары халкъла сайын терен синъсин.
Чагъа, бите, адам ючюн ёмюр сюрсюн.

Совет илму джулдузлагъа джолла салсын,
Муратыбыз тамам болуб, толуб барсын.
Ильични памятниги салынсын Айда,
Рахатлыкъ тамырлансын хар къалайда.

Биз базманны бир джанына Минъи-Тауну,
Бир джанына мюрзеу бла сары джауну
Салсакъ, базман дженъиб кетмез киби болсун,
Озгъан Америка джетмез киби болсун.

НЫЗЫ

Минъи-Тауну субай ёсген эрке къызы,
Къыш да, джай да джашил тургъан айбат нызы,
Айырылыб атасындан, анасындан
Къаны таммай балта кесген джарасындан.

Кёпюрлени, кёк сууланы юсю бла,
Таракъ тауну, тар чучхурну ичи бла,
Терен кюртлю, гопбан бузлу гыйы бла,
Келди бизге намысы эм сыйы бла.

Келди эсе бериб орнун, сыйлаб атып,
Кийдиргенбиз дарий, чилле, кюмюш алтын,
Гокгаладан зыр-зыр этиб, аллын-артын
Джашнатханбыз джанкъылышча хар къат-къатын.

Тёпбесинде къызыл джулдуз джандыргъанбыз,
Тёгерегин джашил нюрден алдыргъанбыз.
Халкъ бир-бирин къучакълайды, суююнеди,
Хар къайсысы суюеди эм суююледи.

Той этебиз, къарт да, джаш да исдемейге
Барадыла, къартла бир да исдемейле,
Нек десегиз, джыл-джылдан джаш бола ала
Джашайдыла, тёрюбюзге къуат сала.

Биз джырлайбыз, къуанабыз тебсей тюзге,
Къуанчыбыз да—джанъы джыл келди бизге,
Тынчлыкъ, сакълар, байлыкъ къозлар, ёсюм къошар,
Нызы киби кёгерген ёмюрюбюзге.

ОКТЯБРДАН СОРА

(джалчы)

Джюуюлдеб кеседи чалкъым
Гюрюлдеб ёседи халкъым,
Коммунизмге баргъан джолда
Ал сафда барады ол да.

КЪОШБА

I

Умарны ийнеги Къошба —
Къарабоюн кёк къашха.
Къошба чомартды сютге,
Умар ачыкъды ашха.

Юч сауулады кюнюне,
Барсанъ аны тюбюне,
Хар саугъаны челекди.
Башха не зат керекди!

Джылы, джарыкъ, кенъ орну
Мурджары (юсюнде полну)
Ашы, сууу салыныб,
Кереклиси табылыб.

Билеу кибики семириб,
Чабчакъ кибики керилиб.
Къундуз кибики джылтыраб,
Быгъынлары къалтыраб.

Джабагъысын артханды
Къыш чиллени ичинде,
Салсанъ, гакгы тохдайды
Аркъа джикни юсюнде.

Къазан кибики джелини,
Тыкъ толтуруб терини,
Сыйынмайды чатына,
Киндигини къатына.

Джайылады толтуруб,
Ким сауса да олтуруб,
Тебджилдемейди Къошба,
Эмчеклери да бошла.

Узункъуйрукъ, артбѣксюн,
Махдасакъ да тѣрт-беш кюн
Айтыб бошамазбыз биз...
Бузоуаякъ, къоймюйюз!

Аурлугъу алты джюз.
Сырты джассы, бели тюз.
Назикбоюн, алаша,
Къошба болуб тамаша.

Элге, кѣбге, шахаргъа,
Кѣбле келиб хапаргъа,
Аны саууб кѣрдюле,
Умаргъа: «Сат!» — дедиле.

Ала къоймай, ол сатмай,
Ала джукъламай, джатмай
Алландырыб Умарны,
«Сат бизге бу туарны,

Айт ауз марданъы сен,
Ма санаб береим мен», —
Деб ачханы къолгъа атыб,
Умар кесин алдатыб,

Сатыб ийди Къошбаны,
Учуз берди, бошха аны,
Болмайын сѣз къошханы,
Алырма деб башханы.

II.

(Джангъы несинде)

Февралны биринде
Къошба джатма тюбюнде
Отуз градус суукъ,
Иеси барыб джуукъ:

— Сауаргъа керекди, — деб,
— Алыгъыз челекни, — деб,
Талпыб саууб башлады.
Сокъураныб бошады.

Баргъан челек толмады,
Умардача болмады.
Хоншула да келдиле,
«Аур халны» кёрдюле.

— Сюрюлгенине болур,
Къоркъмагъыз, челек толур, ---
Делле да кёл этдиле,
Чачылышыб кетдиле.

Къошбаны иеси Хауа
Тюшюнде ийнек сауа,
Бир джукълай, бир уяна,
Сокъурана-къуана.

Танънъа чыкъды ашыгъыб,
Эрин ишге ашырыб,
Къошбаны сауду барыб,
Джарым челек сют алыб,

Чачын-башын джыртды ол,
Хахай этиб чыкъды ол,
Башдан аякъ юйлеге,
Къуугъун этиб тийреге.

Айланды эм аулады,
Къошбадан сют даулады.
Къошба къошуб бермеди,
Аны сыйын кёрмеди.

Кюнортада да Хауа
Ачыудан ауа-сауа:
— Быт, худжулукъ, суююмсюз,
Болуб ашсыз кийимсиз,

Кириб борчха эм къаннъа
Болгъанны къуйдукъ санъа!
Нек бермейсе сют манъа, —
Деб, хыршыланды анъа

Эм саууб ёрге турду,
Челегин джерге урду.
Бираз тёкдю, чайпады,
Башын-къашын чайкъады.

Инъыр болду, къар джауа,
Къошбагъа барды Хауа.
Хауа Къошбаны сауа,
Къошба уа ачдан ауа.

Алай бла сау ыйыкъ...
Джарымады джау джыйыб.
Джуурту джокъ сют уюб,
Хауа уа этеди сыйыт.

Къыш аунады, джаз болду,
Сют'а аздан аз болду.
Къошба кюсейди Умарны,
Умар багъад Чубарны.

Хауаны ийнеги Къошба,
Къарабоюн кёк къашха.
Къошба кыызгъанчды сютге,
Хауа беккъолду ашха.

Юч сауулад кюнюне,
Барсанъ аны тюбюне,
Юч саугъаны челекди,
Хауагъа кёб керекди.

Къаранъы, батмакъ орну,
Башы уа халджар чырды,
Ашы уа болджар, мырды,
Къошба кыйналыб турду.

Териси, башы, аты,
Болмаса аны бир заты,
Ушамайды Къошбагъа,
Тептирейди баш къагъа.

Балдраджюз ётерге,
Мартха джанъы джетерге
Кёлтюрем болуб ауду,
Хауалагъа «къан джауду!»

Оноу-кенъеш этдиле...
Умарны алыб джетдиле.
Къошба Умарны, Умар аны
Упба-чупба этдиле.

Ол Умаргъа джылады,
Тили бла джалады.
Умар анъа къарады,
Къолу бла сылады.

Кѣлтюрюлюб кѣкюрек,
Кенъ керилиб тар джюрек,
Къаны джюрюб, силкиниб,
Эсин джыйыб, тин кириб,

Кюрешиб турду ёрге.
Ауб кетмей ол джерге.
Умаргъа бутун тиреб,
Умутха сыртын тиреб.

Айтды сора Умаргъа:
«Нек келмединъ сынаргъа,
Джаным джетди чыгъаргъа,
Тѣзюм джокъ-ч чыдаргъа.

Элт, такъ мени орнума,
Ал алгъынча къолунъа,
Ёлмей джаным сау къалса,
Эки ийнек болурма.

Берген сютюм харамды
Къойсанъ мени Хауада, —
Туу санымы суу этди,
Аш ашатмай сауа да.

Эте эсенъ, амал эт —
Термилтмеин ызыма элт.
Башха мадар джокъ эсе
Къолунъ бла кесиб кет».

Умар аур ахсыныб,
Къошбаны джазыкъсыныб,
Таукел этиб, силкиб къол,
Адамлагъа къараб ол:

— Мыдах болдум кертиси
Тѣшек болуб тѣртюсю:
Атам, анам, сабийле
Джатханларында да юйде.

Көргенди джамагъатым,
Бары болур шагъатым,
Джетмегенем бу халгъа
Тентиредим бу малгъа, —

Деди Умар алагъа.
Эмчегинден бал агъа,
Бу мал тюлед алтынед,
Хауа малкёз къатынед,

Аманда алтын тохдамаз,
Ауар, чирир халиуан,
Ал ачханы, бер Къошбаны
Джыламасын хайыуан.

КЕЛЕЧИ

Ишибиз да, кючюбюз да ёсюб ёрге,
Илмубуз тебенден тебреб ётюб тёрге,
Кёк джюзюне келечини джибергенбиз,
Хапар бер деб Джерден Айгъа, Айдан
Джерге.

Бу келечи джер юсюнде эм бек кючлю,
Эм таушлукъ, деменьили, эм джюрюшлю,
Совет юйдегиде туугъан бир тулпарды,
Келечилик этелир деб, мурат барды.

АКЪТОН АТА

Къашын, башын хыны туююб,
Акъ джамчысын джайыб кийиб,
Акъ атына джайдакъ миниб,
Биреу келед бизни таба.
Таудан-таугъа атлаб аты,
Джел этиб джамчы къанаты,
Джели къарны буруб къаты,
Джуукълашханд чаба-чаба.

Тылпыуундан тубан тууа,
Мыйыкъларын бура-бура,
Тёрт джанындан боран ура,
Келиб тюшдю акътон ата.

Акъ дарийни джайыб джерге,
Кёк кёмюкню джабыб кёлге,
Джай не этгенин соруб элге,
Турлукъ болур джата-джата.

Мекамсыз, биченсиз, тонсуз,
Отунсуз, тымсыз, оюмсуз,
Болумсуз, сансыз эм онъсуз
Джалыналла хыны къартха.
Ол улуйду, ёкюреди,
Мыйыкъ тюбюнден кюледи.
Не этерин кеси биледи,
Арт болджалы—келир мартха.

Белин тартыб, терин атыб,
Кюннъе кюйюб, кышын суйюб,
Джайны ийген, кышын билген
Мыйыкъланы бурады.
Мекам эркин, джылы, таза,
Ишлей, эте, окъуй, джаза,
Эки тамакъ ашха база.
Заукъланыб турады.

ГАРДОШНУ ТЮБЮН, МЮРЗЕУНЮ БАШЫН

(тенъ кызыма)

Кёк кюкюрейди, джауады джанъур,
Сора кюн тийиб джылыта джерни.
Джер джанъырады, сен да ишге джанъыр,
Заман кёргюзюр иште джигерни.

Джаум кёкде, урлукъ джерде къалмаз,
Себилген чыгъыб, ёседи джашнаб.
Этим болмаса битим да болмаз,
Чага эт, къала аллындан башлаб.

Сен, Шидакъланы Патия кирик,
Хар ёсген тюбю эсгер, таны, суй,
Ол тулпарланы тизгинине кириб,
Ал миллетинъе эм башынъа сый!

Табдыр ашауун, ал хансын, кьошун,
Бошат тамырын, тазала ташын.
Выставкада да озарча ёсдюр,
Гардошну тюбюн, мюрзеуню башын.

УЧЕНИКНИ ДЖЫРЫ

Юйге алгъан дерслерими
Тикирал этиб окъуб,
«Бетинъ кирди, багъанъ бирди», —
Демесинле деб кьоркъуб,

Эртде туруб,
Бет-къол джууб,
Ашаб, ичиб, кийиниб,
Мен келеме школума
Ойнаб, кюлюб, суююнуб.

Эринмейме, эрикмейме,
Не къалмайма дерс ийиб,
Усдазыма тынъылайма,
Акъыл бёлюб, эс ийиб.

Аз билгеннъе кёб болушуб,
Кёб билгеннъе эришиб,
Суюуб, талпыб, окъуб, айтыб,
Муратлагъа джеришиб.

Юретгенден юренеме,
Айтылгъанны этеме,
Бир классдан, бир классха
Махдау бла ётеме.

Мындан ары да дерс айтыб,
Эки алмазгъа терс айтыб,
Ипи этерге халими
Чакъырама Халинии.

БЁРЮ БЛА АГЪАЧ ТАУКЪ (б а с н я)

Агъач таукъ тыкъырдатыб агъач къаза,
Бёрю анъа къараб ары-бери оза,
— Агъач къазасыз джети атадан бери,
Бир юй ишлеб кирелмейсиз, — деди бёрю.

— Сиз да дуния къралгъаылы малны кърүүб,
Айланасыз кимин ашаб, кимин буүүб.
(Джети атагъыздан бери кърмей заукъ)
Сюрюү кърараймайсыз, — деди таукъ.

Кършха кирген итча болду джунчуб кърю;
Былай уялгъан болмаз эди кърден бери.
Уялса да ургъан джелден джыйы сезиб,
Атды башын болалмайын бир да кърюб.

СЕКУНДАН ЕМЮРГЕ

Секунддан минут, минутдан сагъат туар,
Сагъатдан кече... кюн, аладан ыйыкъ.
Ыйыкъдан ай, айдан'а джыл, джылдан емюр,
Къраралады туудукъланы барсакъ джайыб.

БАШЛАДЫМ

Эркин джуртда эрке кърюб,
Джаш эменча джашнадым.
Эркинликни джарыкъ джырын
Мен да джырлаб башладым.

Джахилликни джанын алыб,
Чынъылладан ташладым.
Кърюм кърюб, мыйым сезиб,
Мен да джырлаб башладым.

ДЖАЗ

Сибирь суугъун чакъырыб кетди,
Джерни акъ тонун кюн оймат этди.
Кърбыла джазын бизге теджеди,
Табигъат анъа: «Терк джибер!» — деди.

Ол келир-келмез хар зат уянды,
Джашау сагъайыб, бирден къруанды.
Суу балаланды, ташыб кирленди,
Чегет джасанды, ачыкъ тюрленди.

Кър кюкюреди, джерни эркететди,
Сусабдан къраныб, булуту джетди,
Джылы джанъурун бизни таба ийди,
Джер чагъа, джашнай, кър кийим кийди.

МЕНИ ЮЧЮН

Джюрек муратха джетелмей,
Тар кёкюрекде чарс этсе,
Не тешиб чыгыб кетелмей,
Эмилик кючюн тас этсе,

Тил анъа ёкюллюк этелмей,
Кеси-кесинден сорукъса,
Насыб джазыудан ётелмей,
Мурат кьоркьуугъа джолукъса,

Умут кёл бериб кюрешсе,
Қъан кёмюк этиб къайнаса,
Тауш кьулакъда сёлешсе,
Тюрсюн кёзледе ойнаса,

Кёзюне джукъу кирмесе,
Ичине ашын джутмаса,
Аурууун доктор билмесе,
Ишине саны тутмаса.

Аны сылтауу сен болсанъ,
Сен джан дарманнъа тенъ болсанъ,
Сеннъе термилген мен болсам,
Мен ол дармандан кем болсам.

«Учунсун!» — десенъ эркин джан,
Ол эли бла сени ючюн,
Огъайынъ—ауруу, хонъ — дарман
Къайсын айтыренъ мени ючюн?

АЙЫРЫЛЫУ

Айырылыу аур этгенд халымы,
Сир сагъышха салгъанды келемени,
Не ойлан да чапыр мени джанымы,
Не чамлан да бушуугъа бёле мени!

МЕНИ КЕЗЮМ БЛА ҚЪАРАСЫН

Айт дей эсегиз, да мен айтайым
Сюймеклик бла ишими,
Джаратылгъанлы санамагъан эдим,
Сенден багъалыгъа кишини.

Атынъы айтсам, джан тамырларым
Чырт тохдаб - тохдаб тебедиле,
Сендең башханы сүйерик болсам,
Школда кызыла кёб эдиле.

Ой сен джетгенли джашнамайды,
Джерде ариулары бири да,
Сени бетинъде танылады,
Джанкылычны джети нюрю да.

Акъ манъылайынъ, дугъум кёзлеринъ,
Къара къашларынъ къош керме.
Кийиминъ гинджи, тишлеринъ инджи.
Кирпиклеринъе не дерме.

Джерни башында ариулукъладан
Сени тюрсююнъ ариуду,
Дунияны юсюнде сүймекликледен
Мени сүймеклигим аурду.

Сёзюнъ киритча, ишинъ киришча,
Адам былай болсун дерчады.
Ийне тигесе, илму билесе,
Эшикте ишинъ да эрчады.

Джаш джюрегимде бу джаннъан отум,
Сени санларынъа тарасын.
Джанынъ джанладан татлы тюлд деген
Мени кёзюм бла къарасын.

Сени сүйгенле кёбдюле,
Башынъа табын этсенъ'а.
Сүймекликлерин ёлчелеб кёрюб,
Мен бек сүйгеннъе кетсенъ'а.

КЪАЛАЙ ИГИДИ

Къалай игиди, иги окъуб айырма болгъан,
Тетрадлары, дневниги «бешден» толгъан.
Атанъ, ананъ къарасала джунчумазча,
Джыйылыуда, сюзген джерде бугъунмазча!
Атлагъанда атламышъы кенъ алырча,
Сѣлешгенде айтырынъы таб айтырча,
Ишлегенде юлюшюнъю къалдырмазча,
«Ой къуругъун, джараусуз!»—деб айтдырмазча.
Къалай игиди, иги окъуб айырма болгъан,
Къарыу алыб, хорлам табыб, аты айтылгъан

ОКЪУУ ХАЗНАДЫ

Окъуу деген билимди,
Анъа багъа джетмейди,
Бир джыялсанъ къолунъа,
Артда сенден кетмейди.
Ауругъанны сау этеди,
Джашасанъ джол кѣргюзеди,
Океанда, суулада
Чабакъ кибики джюздюреди.
Москвадан айтханны
Эшитдиреди Бомбейде,
Шыбыланы джарыгъын
Бердиреди хар юйде.
Аур ишни хорлатады,
Къушдан дженъил учурады.
Не муратынъ болса да
Билим санъа болушады.

Кючю алайды билимни,
Билимсизни иши тарды,
Билимни алыргъа ўа
Бизни джуртда онъ барды.

КИТАБЫМ

Сен керексе адамгъа хаўа кибик,
Ёмюрлюкге джолдашса билгенлеге.
Ичинъдеди билимни кёб хазнасы,
Акъылчыса сыйынъы эскергенъе.

Дунияда хар затны билдиресе,
Ата джуртну эм халкъны суйдюресе,
Хазналары таныргъа юретесе,
Сагъышлы кюнюмде да сен нёгерсе.

Излеген сорууума ойлашдырыб,
Окъусам толуджуаб сен бересе,
Джашлыкъдан анъыламай къалгъанымы
Барын сен ачыкъ этиб тюзетесе.

Эм халал, татлы шохгъа санаб сени,
Кёзюмю гинджисича сакълаб сени,
Багъалаб акъыл сёзлериъи,
Китабым, ёмюрлюкге суйдюм сени.

БИЗ КЪАЧАН ДА ХАЗЫРБЫЗ?

«Пионерле, хазырмысыз?» —

Деб сорсагъыз, айтырбыз:

«Биз, ленинчи пионерле,

Хар заманда хазырбыз!»

Арыу-талыу бизде болмай,

Окъуб билим алыуда,

Ата джуртха сёз беребиз

Хаман алгъа барыргъа.

Болса да не къаты боран,

Къоркъуб артха тебмезбиз,

Къыйын кюнде шохубузну,

Джолда ташлаб кетмезбиз.

Тамбла къолгъа саут алыб,

Ата джуртну сакъларбыз.

Къурулушда, эл мюлк иште

Хорламланы къатларбыз.

«Пионерле хазырмысыз?» —
Деб сорсагъыз, айтырбыз:
«Биз, ленинчи пионерле,
Хар заманда хазырбыз!»

ДЖАШАУУБУЗНУ ЧЫРАГЪЫ

Кенъ джашауу эм насыбны
Эшиклерин
Саулай халкъгъа ачханса сен,
Уллу Ленин!

Къарангъыдан, бугъоуладан
Миллетлени
Чыгъардынъ да тийдирдинъ сен
Джарыкъ кюнню.

Сен кѣргюзген джарыкъ джолда
Алгъа бара,
Кюнден кюннѣ джетебиз биз
Хорламлагъа.

Осиятынъы, уллу Ленин,
Толтуруб, биз
Тамалы бек, кючлю къала
Ишлегенбиз.

Джашауубузну чырагъыды —
Атынъ сени,
Нюрюн тѣгюб джарытады
Джерибизни.

Таулу киши ишин эте
Сени атынъ бла башлайды,
Таулу ана да, сени эскере,
Бешик джырын айтады.

Джанъы тилленнѣен сабий да
Сени атынъдан башлайды,
Хар адамны джюрегинде
Атынъ нюр болуб джашайды.

Саулай адам улугъа вождь —
Уллу Ленин,
Джашауубузну узакъ атлаб
Кѣрген Ленин!

Ишибизде кючюбюзге
Кюч кьошаса,
Джашауубузну кюнден кючлю
Джарытаса.

Аны ючюн джашауубузну
Чырагыса,
Ёмюрлюкге биргебизге
Джашарыкьса!

ШОХЛУКЪНУ КЁГЮРЧЮНЮ

Къанат къагыб, кёгюрчюн,
Сени кёкге учханынъ,
Билдиреди джер юсюн
Джарашыуулукъ тутханын.

Сеннъе борчла саладыла
Тынчлыкъны суйген адамла:
Москва тёкген нюрню
Джер юсюне джаяргъа.

Уч, арыма, кёгюрчюн,
Москвабыздан джаяргъа,
Джарашыуулукъ иннетни
Джер юсюнде халкълагъа!

Бизни шохлукъ ишибиз
Сау дуниягъа белгили.
Къауъгъа излегенлени
Терс ишлери сёгюлюр.

Къанат къагыб, кёгюрчюн,
Сени кёкге учханынъ,
Танытады джер юсюн
Джарашыуулукъ тутханын.

ТАУКЕЛ БАР АЛГЪА

Не ишлесенъ да
Халкъгъа хайыргъа,
Ышан кесинъе,
Бар таукел алгъа.

Таукел атлагъан
Эс ташламайды,
Тюз джолну тутхан
Терс атламайды.

Таукел сермеген
Тушманын джыгъады.
Таукел ёрлеген
Миикге чыгъады.

Деу таукеллиги
Совет халкъланы
Тохдаусуз къатлайды
Кёб хорламланы.

ДЖОЛУГЪУЗ БОЛСУН, ДЖАШ ТЁЛЮ!

Келди Люба аттестатын
Къолуна алыб, къуаныб,
— Анам, мынъа къарачы! — деб
Берди аммагъа ышарыб.

— Бошадым мен онунчуну,
Толуб биринчи муратым!
Аттестат аны белгисиди,
Уллуду мени къуанчым.

— Энди тамам разы болдум,
Огъурлу болсун къагъытынъ!
Ал борчунъу тюз толтурдунъ,
Энди уа неди муратынъ?

— Оноу этгенбиз джыйылыб,
Школну таусханла.
Билеклени ёрге этиб,
Колхоз ишге барыргъа.

Омакъланыу джарашмайды.
Комсомол джаш тёлуге,
Окъуй-окъуй ишлерикбиз,
Тыйыншысы олду бизге!

Ара иште урунъан
Уллу сыйды комсомолгъа,
Джуртубузну хар ишинде
Джюрюйбюз алчыла бола!

— Бу сѣзлеринъ бек тюздюле
Сайлагъансыз ашхы джолну.
Тюз болугъуз джуртубузгъа,
Джолугъуз болсун, джаш тѣлю!

КОМСОМОЛЧУМА

Тыйыншылыса деб мени
Комсомолгъа алдыла,
Отча джарыкъ джанады
Къызыл билет къолумда.

Комсомолчу, ленинчи —
Мени энди атымды,
Сыйлы атха тюз болуу
Мени баш муратымды.

Сыйлаб таза тутарма
Комсомолну уставын,
Толтурурма джашауда
Аны хар бир айтханын.

Комсомолну иши ючюн
Джан берирге хазырма,
Бизни былай ёсдюрген
Партиягъа разыма!

ШАХТЕРНУ СЕЗЮ

Джер тюбюнден, теренден
Къара алтын къазама;
Артха къалмай тенъледен,
Ал сафлада барама

Къара алтын — ташкѣмюр
Багъалыды, билеме,
Аны ючюн кѣбден кѣб
Къазама эм суйеме.

Къралым манъа сый бере,
Тулпар шахтёр дегенди.
Мени кёкюрегиме
Орден да тюйрегенди.

САУУУЧУ ҚЫЗ

Он бармагынъ алтынды
Десем да терс болмаз,
Колхозда ийнек сауууда
Сени киши озалмаз.

Комсомол къыз атынъы
Сыйлы кёрюб тутаса,
Бу заманны ариуу,
Урунаса, тулпарча.

Партияны саугъасы,
Алтын джулдуз, джылтыра,
Халкъ тулпарыбызны
Кёкюрегин джарыта.

Урунууда, алчы къыз,
Сенден юлгю алабыз.
Коммунизмни джолунда
Бирге таукел барабыз.

БИРДЕН ИШГЕ

Кенъ тюзлени толтуруб,
Чайкъаладыла сабанла.
Алтын кибик саргъалыб,
Сукъланч битген будайла.

Къараб кёрсенъ джюрегинъ
Джарыкъ болуб учунады,
«Бизникиди», — деб бу байлыкъ,
Хар уруннъан къуанады.

Джаш тёлюню деу кючюн
Заман джетди сынаргъа,
Бир адамча биригиб,
Сабанлагъа чыгъаргъа.

Комсомолчу джаш тѐлю,
Ишге бирден турайыкъ,
Къралыбызны байлыгъын
Сырафсыз терк джыяйыкъ.

МАЛЧЫЛЫКЪДЫ СЮЙГЕН ИШИМ

Мен, къолума аттестатым
Берилгенлей, ашыгъа,
Мал фермада тамадагъа
Баргъан эдим таныша.

Малчылыкъ суюген ишим
Болгъанын мен айтхан эдим.
Ферма тамада къабыл кѐрюб,
Ол фермада къалгъан эдим.

Не кыш, не джай къаджыкъмай,
Алчыла бла ишледим.
Усдаладан сынам алыб,
Кѐб затлагъа юрендим.

Андан бери сау эки джыл
Эки кюнча озгъанды.
Орден алыб, книжкам да
Ашхы сѣзден толгъанды.

Суюген ишим — малчылыкъ.
Институтха барама.
Врач болуб келиб, мен
Кѐб малланы багъарма.

ШОХЛУКЪНУ БАЙРАГЪЫНА

Акъыл къуру джашау ючюн ишлесе,
Бир бюртюк да болур эди бир терек.
Миллетлени шохлукъ бирден кючлесе,
Баласына джыламаз ана джюрек.

Джер юсуне кыйынлыкъны салыргъа,
Ышанмазча адам джарыкъ кюнюне,
Керекмиди бу дуняда ойнаргъа
Водородну джаханим ертенине?

Керекмиди къалтыраргъа хар адам
Дунялыкъда бир джашагъан джаныша,
Къуанмазча ёсдю, джетди деб балам,
Къараб аны сюегине, санына?

Джетерикди байлыкъ инсаннъа джерде,
Джигер акъыл излер джашаугъа мадар,
Табар ким да орун шахарда, элде.
Джакъсыз къалыр кыйгъы излеген мурдар!

Миллет шохлукъду джюрекни джарытхан!
Рахатлыкъда къуанч джашауубуздан
Къорасынла, халкъланы къалтыратхан,
Джерге такъырлыкъ салгъан джелмаузла!

СКВЕРДЕ

Бир скверде ариу кыйз гокга хансны
Юзюб алыб, туйреди чебгенине.
Къараб туруб зарландым: бир гокгагъа

Дагъыда бир гокгачыкъ джетгенине.
— Нек юздюнъ сен гокга хансны, — дедим,
— Болмаймыды сениъе берилген чырай?
Терсди аллах, биреуге эркин бериб,
Башхаланы къюуб олтурса къурлай.
— Кёзююнде юзмесенъ гокга хансны,
Заман озса — чырайы учду, кетди..
Алайды иш... — деб, джунчумай, ышара,
Таб джуабны тиширы меннъе этди.

КЪЫЗ ТЕНЪИБИЗ ЗАРИЯТ

Джойгъанча сатлыкъ атны —
Алмай сёзюн къулакъгъа,
Акъыллы Зариятны
Бердиле джартыракъгъа.
Чыгъалмай ата сёзден,
Барса да, къюдю, бишди.
Къуанч джарытыр кёзден
Къыпба джыламукъ тюшдю.
Аны кёрюб бир къаум,
Джарсыдыкъ тенъибизге.
Таб къурарча джашауун
Зат келди эсибизге:
«Болма сен, алай салкъын,
Къадал джашау этерге.
Сендеги толу акъыл
Джетерикди экеуге!» ...

ДЖАШНЫ КЪЫЗГЪА ПИСЬМОСУ

Сюймеклик юретген тилекни
Тартыным сениъе айтыргъа,
Болмады оноуун джюрекли
Сёзге, ушакъгъа салыргъа.
Эки кере мен письмо ийдим,
Ачмай ызына къайтардынъ.
Бир кюн тойда тенъледен эшитдим:
Меннъе самаркъау чыгъардынъ.

Сюймеклик ючюн самаркъау табдым,
Сыйын этмединъ адетни.
Джюрегимдегин газетде айтдым —
Окъумазмыса газетни?

Улоўланы заманлары кетдиле...
Таўларымы арба кирмез джолларын
Асфальт салыб, автотрасса этдиле.
Ишчилени, эллилени кьоллары.

КЪАЛАЙ АКЪЫРЫН ДЖЮРЮЙДЮ ПОЕЗД

Сеирлик Кавказны халкъларына
Салам айтыргъа Ленинграддан,
Етюб келеме юг джанына
Джуртуму север кыйырындан.
Купеде келген джолоўчу бир тенъ
Ышарады джарыкъ аўазыма.
Къуандыргъан олду, тенъим, билсенъ —
Джетиб келеме Кавказыма!
Элге джетгенди ашыгъыўчу эс,
Энтда кюнлюк джолум къалса да,
Къалай акъырын джюрюйдю поезд,
Аты экспресс поезд болса да!

* * *

Ашыкъгъан джашаўну сезиб бараса,
Поездге миннъен.
Бир айлыкъ джолгъа джетиб къаласа
Джанъыз бир кюннъе.
Эртден ушхуур тенъимде ашадым
Ол быйылгъа этген согъумдан.
Экинчи кюн да аллай бир кьоратдым
Москвадан ары джолумдан.

НАКЪЫРДА

Асыры суйгенден эри къатынын,
(Аны блады джарлыны джаны)
Командировкагъа, кесин джанъызлай,
иймеди аны.
Ала экиси биргелей кетдиле...
Ючкюнлюк ишни тёртге этдиле.
Къайтыб келгенинде накъырда этдик:
«Айтчы, бизден таша тутма да,
Ненча оборот этди спутнигинъ
Ол тёрт суткада?»

ЛЮАЗА

(х а п а р)

Дугъумлача къаб-къара, гитче тегерек ариу кѣзчюкле, мени сынагъанча, башымдан аягъыма дери къараб ѣтдюле. «Тоба аста, мен бу кѣзчюклени къайда кѣргенме», — деб, кѣлюме келди. Бир кесекни сагъыш этиб къарасам да эсеме джукъ тюзюрелмедим. Мени алымда темир быргъыдан акъырын, къарыусуз акъгъан къара суучукъну шоркъасына акъ челекчикни салыб, бек узун да болмагъан, бал бетли къутас чашчыгъы азгъын сабий имбашчыкъларына тегюлюб, юсюнде гокга штапель чебгени болгъан къызчыкъ сюеле эди. Мен къатына баргъанымда, ол эскериб, къызыл туфличигини тешилиб тургъан баучугъуну тюймесин этди. Ерге сюеле келиб, дагъыда меннѣе бир къарады; акъ къолчукъларыны къамишлеча узун бармакълары бла чачын сыртына атды; сора бир джанына айланаракъ болуб, эл таба къараб тохдады. Тюз бурунчугъу, гитче джукъа эринчиклери, къалын къашчыкълары, чачы артына таралгъанындан кенъ кѣрюннѣен ачыкъ манъылайчыгъы анъа мѣлек ариулукъну бере эдиле. «Он джылда быллай ариулугъу болгъан сабий, ёсюб къыз къоранына къошулса, ата-анасына къалай уллу къуанч берликди», — деб, кѣлюме келди.

— Атынъ неди, къызчыкъ? — деб сордум мен.

— Люаза, — деб, ол тартынаракъ болуб джуаб этди. Кимни къызыса деген сорууума, ол мен билмеген бир тукъумланы, атланы айтды. Қызчыкъны айтханына кѣре, ол мен айлангъан, джюрюген джерледен болмагъанын билдим. Алай болса да, аны бет тюрсюню меннѣе ажымсыз таныш эди. Мен къызчыкъны суратын алдым, челекчигин толтуруб кетиб тебрегенинде, джолючу чемоданымдан алыб, шоколад плиткакъ узатдым.

— Люаза, ма, юйге барсанъ ашарса.

Былайда джашауумда болуб кетген кѣб зат эсеме тюздю.

...Бизни юйюбюз бу къабхакъ тубюнде къара сууну джанында эди.

Джыйрма беш джылны мындан алгъа, джай кирик бир исси сентябрь кюнде хоншубузну къызчыгъы Зурият бла мен школгъа келдик. Школну босагъасындан би-

ринчи атлаб, бир-бири ызыбыздан классха кирдик. Усдазыбыз, хончаларына акъ ургъан келбетли тиширыу, бизни бир партагъа олтуртургъа умут этди, алай'а Зурият бурчуун чюйюрюб, мен джашла бла олтурлукъ тюлме деб тохдады.

...Бизни юлерибиз элни бир къыйырында эдиле, биз орамдан школгъа джюрюген хазна сабий джокъ эди, ол себебден экибиз школгъа бирге джюрюучен эдик. Кыш къар терен кюлдеде Зуриятны сумкачыгъын сыйыра, сокъмакъдан бир джанына чыгъарыб, къарны теренине тюртюучен эдим. Ол джукъа чындайчыкълары бла терен къаргъа кирирге къоркъуб: «Науруз, иги джашса сен, бер сумкамы» — деген тилегине ийилмесем, мени джыламукълары бла хорлаучан эди. Не, артыкъсыз да къар болмагъан кёзюде, биягъы сумкасын сыйырыб, терекге тагъа эдим. Кыз тенъчигими инджитгеними кёрюб, джол бла озгъан адам сёз джетдирсе неда Зурият кеси джылай башласа, сумканы къайтара эдим.

Мен аны оюнда джылатханлыгъыма кишиге тарыгъыб бармай эди да, Зурият ючюн меннѐе адам урушурукъду деб, кёлюме келмей эди.

Бир кюн, тёртюнчю классда окъуй эдик, къар джуммакъла бла къатыракъ ургъанымы барыб анама тарыгъыб, Зурият аны меннѐе урушдурду. Ол меннѐе аур тийиб, экинчи кюн школгъа бара Зуриятха тюбегенимде:

— Тилчи, мен сени бла барлыкъ тюлме, — дедим. Зурият, дугъум бюртюклеча, къара ариу кёзлери бла меннѐе мыдах къараб:

— Ёбгелей эсенъ, бар, — деди.

Билмейме, ол сагъатда джюрегимде не болгъанын, алай'а Зуриятны «Ёбгелеме, энди алай тарыкъмам, мен терсме», — деб башын ариуларгъа кюрешмей, бар деб ачыкъ айтыб къойгъаны джаныма асыры бек тийгенден, джыларым тыгъылыб, ызыма къайтыб кетдим. Мени сабий, терс акъыллыгъымдан, ол кёлкъалдыны кёбге эсде тутаргъа кюрешсем да, Зурият аны къысха огъуна унутду. Мен сурат салыудан къарыусуз эдим; ал партада олтургъан Зурият сурат салыуу дерсинде кесини ишин эрлей битдириб, ызына айланыб, мени тетрадымы алыучан эди; дженъил огъуна салынныкъ суратны сызыб, тетрадны къайтара эди. Бу джол да, мен анъа алай ачыуланыб тургъанлайыма да, Зуриятдан тетрадымы тыяр къайгъы эсеме келмей, тетрадны бериб, сурат сал-

дырдым. Ол кюпледен сора керексиз сабий камсыклыгъымы унута башладым. Зурият болгъан джерде, ол сеирсиниб къарарча бир джигитлик этерге термилгенлей, кесими къалгъанладан айырыб кѣргюзюрге излегенлей, аны къатында не къадар иги, не къадар акъыллы болургъа кюрешгенлей талай джылны арадан ашырдым. Сагъышсыз, насыблы джаш джылла кете, джыл джылдан ѳсе барыуубузда экибизни арабыз хар кюнден, адам атлам бла ѳлчеленмезлик, узакъдан-узакъ болуб тебреди. Тогузунчу классны бошаргъа, Зурият бютеу элибизге айтылгъан, чырайы, ариулугъу бла нюр тѣкген бир субай кыз болду. Мен къаллай болгъанымы уа аллах биледи. "Сегиз-тогуз джылны мындан алгъа сумкасын алыб; мен джылатыучу кызгъа энди бетденбетге тюбеб къалгъан кѣзюулеримде джунчуб, тилим чалыб, аузума таб сѣз келмей, тилим бюлдюргю эте башладым. Ол да акъ джаякъларына наныкъ суу синънъенча бети кызара, къалын къара кирпичлерин кѣлтюрмегенлей, уакъ ышара мени тутхучсуз сѣзлериме экили тынъылай эди.

Солуу кюн болуб школгъа бармай къалсакъ, джанъыз кюннѳе анъа тансыкъ болгъандан, ол ма бу къара суугъа челеклери бла келиб, бизни юй таба къарай сюелсе, ол алайдан кетгинчи кѣз алмагъанлай мен анъа къарай эдим. Каникулланы кѣзюуюнде колхозда бир бригадада ишге бара эдик.

Онунчу классны айырмагъа бошаб, махдау грамота да алыб, школдан чыкъдым. Ол кюн Зуриятха джюрегимдегин барын айтыргъа таукеллениб, письмо джазаргъа олтурдум. Кѳб дыгалас этиб кюрешдим эсе да, элтиб Зуриятны къолуна тартынмай берирча, письмо джазалмадым. Олтургъандан эригиб, тамбла иги джарашдырыб джазарма деб, тетрады да бир джапына атыб, арбазгъа чыкъдым. Юйлерини аллында къалын чапракълы эрик терекге таяныб, сагъыш этиб тургъан Зуриятны эследим. Ол бир аягъы талса, аурлугъун бирси аягъына аушдура, алайда кѳб сюелиб туруб, андан мычымай юйге кирди, юйден челеклерин алыб чыгъыб, къара суугъа кетди.

Джюрекини акъылгъа сыйырмагъанын биринчи болуб, мен ол кюн сынадым. Нек баргъанымы, не айтырымы толу билмегенлей, джюрегим къоймай гартыб, къа-

ра суугъа бардым. Экинди болгъан эди, июнну исси кюню дупбурла артына ташайыб, кюнбетлеге кёлекге тырмыны айландыргъан эди. Сууну къатында бусакъ тереклени уллу джашил чапракълары аяз тылпыудан къалтырай, бир-бирлерине тийиб шыбырдай эдиле.

Къатына джетиб тохдагъанымда, Зурият сескекли болгъанча, меннѐ къараб бир кесек турду.

— Зурият, дунняда сенден багъалы меннѐ адам болмай нек къалды? — деб аузума биринчи келген сѐзлени айтыб, аланы ызындан къошаргъа башха сѐз табмай тыйылыб тохдадым. Бетим хамамдан тылпыу ургъанча къызды, къолларыма орун табмай, бир хурджунума сала, бир да бели бауума илиндире, тамагъымы ариулай джунчуб, сюелген джеримде не этерге билмей башладым. Зурият къулакъларыны хар заманда да джылтыраб туруучу сыргъалары тагъылгъан джерлерине дери къызарды. Сора кѐзюме таукел къараб айтды:

— Қъайдам, кѐлюнѐ, джюрегинѐ бла айта болурмуса? Мен насыбны кѐб табыучу адам тюлме. Сагъыш эг.

Алай айтханы бла ашыгъыб, толу челеклерин да бойнуна къуру челеклени салгъанча, тынч салыб кетди.

Ол инѐирде, къолумдан келсе, уллу дуняны ийнакълаб, къучакълаб, кѐлтюрюб джюрюрча болдум.

Кѐб къуанчны эмда джашау насыбны ѐлчелемей берген дуня аланы билмей тургъанлай, сормай ызына сыйыргъан адетин мычымай кѐргюздю. Тамбласында эртденбла, экинчи бютеудуния урушну оту къралыбызгъа джанды. Ата джуртубузгъа, халкъларыбызгъа да палах тюшдю. Мен аскерге кетиб, джуртну тюзлеринде уу джыланча джатхан фронтлада эки джылны уруш этдим. Экинчи джылым толургъа, аур джаралы болуб, госпитальгъа тюшюб, талайны анда джатдым. Андан чыгъыб, солургъа бир айгъа элибизге къайтдым. Зурият Зеленчук джанында джуукъларында къонакъда эди да, анѐа тюберча болалмадым.

Солуууму арт ыйыгъы ол къачхы табсыз кюнлеге тюшдю...

Джолоучулукъда, джангъы джерледе, адам адамны унутурча, эсинден чыгъармазлыкъ кѐб тюрлю ишлени сынадыкъ. Алай'а тюрсюню, сѐлешген сѐзлери мени эсимден бир заманда да кетмей тургъан Зуриятны мен табмадым, 194... джыл аны тышына чыкългъан хапарын

эшитдим.. Тогъуз-он джылны не заукъда, не кыйынылыкъда да бир минутну эсимден кетермей дуня джашауума джалгъаб кюрешген алтын муратларым, табхадан чартлагъан мияла саут зынъырдаб сыныб джерге куюлгъанча, уалдыла.

Сыннъан джюрек мени мугур этди. Адам насыбны кесине кеси табханны тышында да анъа джазыу деб бир зат болгъанын, ол джазыуъга оноу этген да джашауу законлары болгъанын толу анъыладым. Зуриятны джюрегимни кыйда эсе да бир таша мюйюшчюгюнде джашырдым.

Джашау сеирди, не аур джараны да, табы кълса да, ол кёзююнде битейди. Мени джарам да, кёб кълан кетди эсе да, бителди. Мен кесиме алгъын чырт эсимде да болмагъан башха тырмашуула, ишле табдым..

Зуриятны кёрмегениме оналты джыл болду, кыйдады, кълалай болур джашауу?

Люазаны къара кёзчюклери ма ол ишни эсиме тюшюрдюле.

Плещымы тешиб, бетими кълуму да джуууб, папирост тарта, къара сууну джанында олтурдум. Сыртым кълбахакъга айланыб эди. Бир кесекден арт джанымдан челек киришни джызылдагъан таушлары эшитилдиле. Аякъ таушла кълбахакъдан тюшюб, джуукъ келдиле. Мен кълбуб ызыма айланыб кълрадым. Сеирсиннъенден кёзлерин кенъ ачыб, Зурият меннге кълраб тура эди.

— Оу, мен джарлы, Науруз болурмуса?

— Нек къркъдунъ аллай бир, Зурият? — Наурузма.

— Бусагъатда... Ах, мен джарлы, Науруз!.. Кълзчыкъ бир адам конфет берди деди да... — деб, Зурият сёзню сёзге джарашдыралмай, хапар айтыб башлады.

Люазаны кёзлерин кыйда кёргеним эсиме тюшдю.

Биз алайда кёб ушакъ этдик. Джазгъы, джылы кюнледе кечеден кюннге созулуп келген гокга ханслага ёсген джылларыбызны, бу чёрчек джити джаш джюрек-леге дуняда не чырмау боллукъду деучю кюнлерибизни сагъындыкъ. Ол кюнледе таш макъа джюрюген кибик, акъырын баргъанча кёрюннъен, бююн'а, реактив самолётча, думп болуб баргъан заман бизни джюрек-лерибизни не джазыкъсынмады, не аямады, дедик.

— Джазыу болмаз эди, — деди Зурият.

— Экинчи кюн уруш башланмаса, джазыу башха

тюрю боллукъ эди, ийнан! Минъ налат ол уруша да, аны башлагъанлагъа да! — дедим мен.

Эх, дуня, дуня! Бителген джараны къозгъамай къойсанъ да боллукъ эди.

Зурият бла ушакъ эте олтурмакълыкъ менъе бек татлы болса да къё олтурургъа заман тюл эди. Биз «Эсен кёрюшеик», деб айырылдыкъ.

Мен акъырын-акъырын узун, джумушакъ джашил таланы энишге автобуса кетдим.

Автобуса миниб джолгъа чыкъгъанымда, моторну улугъан таушу, къатымдагъы пассажирлени ушакъ даурлары къулагъыма кирмей, Зуриятны сёзлери тюшюмдеча эшитилине да сагъышымы бёле, эки-юч сагъатлыкъ джолну къоратдым. «Мен насыблыны баласы болсам, акъыл-балыкъ болур заманым'а джетгенди, алай'а 15 — 16 джылны мен сюйюб тургъан адамгъа тюбегенимде, къачан эсе да озуб кетген заманланы эсге тюшюре тургъан болмаса, аны бюгюн джашауундан хапар сора билмедим. Аллай бирге акъылым къалай джетмеди? Зуриятны кёлюне не келген болур? Бир ишексиз, кеси джукъ сорургъа тартыныб къойду. Бу элlege энди бир келгеним болса, Зуриятха тюбемей къайтмам, ол заманда хапарын толу сорурма».

Бир ай арадан кетди.

Майны ахыр кюнлери эдиле. Кечесинде джанъур джаууб, аязыгъан эди да, джанъы чыгъыб келген кюнню таякълары шахарны асфальт орамларын, юлени къанджал башларын, хауаны шошлугъундан къымсыз тургъан тереклени джашил чапракъларын джим-джим джылтырата эдиле. Скверледе, тротуар джанлада акъ чакъгъан акацияланы аромат ийиси, чуакъ кёкни кёмкёк кёргюзген таза хауа, поэт эсенъ бизни юсюбюзден назму джаз дегенча, джюрекге къуанчны чомарт бердиле. Шахарны адамы джанъы къозгъалыб, кими ишине, кими эртдерек ачылгъан ашарыкъ тюкенлеге, кими школлагъа ышара, кюле барадыла. Аур автобуса гюрюлдеб, площадны юсю бла адам ташыб джюрюйдюле.

Мен редакциягъа эртдерек келиб, ишими да тюгел башлаялмай, кабинетни терезесин ачыб, орамны бир джанындан бирси джанына тартылгъан къызыл къумачлада, таулу тиширыулары биринчи съездине алгъыш лозунглары окъуй, кесими булджута тургъанлай, редактор кириб:

— Наўруз, таўлу тиширыўланы съездлеринден газетге репортаж берликсе, ары хазырлан, — деди.

Съезд драмтеатрда ачыллыкъ эди. Блокнот бла фотоаппаратны алыб, мен ары кетдим.

Радиостудияны аллындагъы кенъ площадьда, скверледе, эки этажлы драмтеатрны къатында джасаннъан таўлу тиширыўла, къаум - къаум болуб, республика радиону музыка сокъгъанларына тынъылай эдиле. Студияны башына, паркны мийк тереклерине бир кёзюўге дери салыннъан кючлю репродукторла таў киришлени арасына бугъуннъан шахарда кавказ тартыўланы бере эдиле. Джарыкъ ышаргъан, сабыр, къарамлы, сыйлы къумачладан джарашыў этилген кийимлери бла къара чачыны узун эшмелерин дарий косынканы тюбю бла кёкюрегине ийиб, бууунун сагъат баў буугъан акъ къолу бла чач эшмесини къыйырын тите сюелген тиширыўланы кёрюб, была, къыркъ джыл мындан алгъа джалын юйде, нартюх гырджын бишире, урчукъ ийриб, джюч чебген согъуучу, унугъуб джашагъан мугур, таўлу тишириўланы къызларыдыла дерге къыйынды.

Съезд ишин 10 сагъатдан ашхам къаранъыгъа дери бардырды. Таўлу тишириўла — колхозланы, совхозланы сабан тюзлеринде, мал фермаларында ишлеген джигерле, врачла, усдазла, кёб сабийли юйдегилени ёсдюрген анала трибунагъа чыгъыб, кеслерини заукъ джашаўларындан, къуанчларындан, инджиўлеринден хапар айга эдиле. Радновещаниени корреспондентлери магнитофон ленталаны таўлу тишириўланы джунчуяракъ айтхан хапарларындан толтура эдиле; кинооператорла, адамдан тыкъ-тыкълама толгъан залны ичинде прожекторланы акъырын айландыра, киноочеркни хазырлай эдиле. Газетчи корреспондентле, трибунаны аллындагъы столланы джанына чёгюб, блокнотларына ашыгъыш джаза эдиле.

Перерывле болгъаны сайын, автомат телефоннъа чабыб кириб, редакцияны машинисткасына репортажны ашыгъыш бере эдим.

Съезд бошалды. «Энди редакциягъа барайым да, репортажыма да бир кёз джетдиреим, къалгъан кесегин да джазыб, секретариатха бере кетсим», — деб, драмтеатрдан электро джарытхан проспекте чыкъдым. Арлакъда сакълагъан таксилени бири бламы кетеим, огъесе автобусах минеимми деб, акгыл-тегил болуб тур-

гъанлай, къатымда сюелген тиширыулары ушагы къулагыма чалышды.

— Облонода ишим барды, мен бююн кетелмейме. Сиз иги джолгъа барыгъыз, — деди аланы бири нёгерлерин ашыра.

Театрдан чыгыб келгенлени таушларындан иги эшителмесем да, аны ауазы меннѐ шагърей ауаз болуб чыкъды. Мен ары къарадым: электро джарыкъ джылытыратхан саргъылдым чилле плащы бла бир тиширыу къол тутуб, къызла бла саламлашды.

— Гостиницадан кесинъи сюретирсе, Зурият, — деб, къызлары бири накъырда этди.

— Сюреген сизни сюресин, къартлыгъымда мени ким сюрерик болур,—деб, Зурият кюлюмсюрей джуаб этди. Биягы мен джунчудум: къатына барайыммы, огъесе... Нёгерлеринден айырылыб, Зурият мени таба айланды.

— Инъир ашхы болсун, — деди ол къатыма келиб.

— Сау бол, сау кел кесинъ да, — деб, мен алгы бурун къол бериб саламлашдым.

— Бююнлю юч кере къатым бла оздунъ, эслейелмединъ, ишинъ кѐб болур эди, — деб, Зурият ышарды.

— Тейри, — дедим мен, — сени мында болгъанынъ билсем'а, юч кереден аслам кѐрюр эдим сени.

— Къайдам.

— Зурият, ол сѐзюнъден сюймезим джокъду. Эсинъдемиди, биринчи айтханынъ...

— Фрондан джиберген письмоларынъда да джазгъан эдинъ. Юрениб къалгъанма да къоялмайма, мен хайырсыз,—деб, акъырын кюлду Зурият.—Письмоларынъы бир къауму бююн да турадыла.

— Да, сау бол, аланы сакълатхан кесинъи игилигинъди ансы, мен бир акъыллы затмы джазгъан болур эдим.

— Хар адамы джашауунда бир багъалы заты болады...

Театрны аллындан адамла седиредиле, таксиле съездни делегатларын миндириб, бирери бирер джары кетдиле.

Биз, шахарны джарыкъ орамларында джазгы инъирини таза хауасын солургъа чыкъгъан адамлагъа къошулуб, ушакъ эте, паркны джаны бла кенъ проспекте чыкъдыкъ. Ол сагъатда ѳтген съездни юсюнден, ке-

чеги шахарны ариу, лугъундан, бизни тегерегибизде кюле-ойнай неда кьолтукълашыб, шыбырдаша баргъан заукълу адамланы бюгюннью инъирлерини юсюнден селеше бир талайны бардыкъ.

Кесим Зурият бла ушакъ эте баргъанлыгъыма, эсим газетде эди. Айхай, газет хайырсыз, сени ушакъ этерге талпыгъанынъы анъыласа уа, бир кесекни сакъларгъа унаса уа! Акъылынъы, эсинъи, билиминъи, кючюнью къызгъанма да меннъе бер дегенлей, дунияда неден да мени къаты суй дегенлей турмаса уа!

Эсим башха затлагъа экили бола тургъанын, мени джуабларымдан, сёз урумумдан сезген болур эди, Зурият меннъе эсгертирге излегенча, сёзню башхагъа бурду.

— Науруз, кесинъ былайда болсанъ да, джанынъ редакциядады, тоба, — деди ол. — Журналистлени джашауларында бош минутлары боламыды?

— Къайдам, къалай айтайым. Аланы хар бири башха кирик, заман ашырулары да башха болур. Меннъе уа заман азлыкъ этеди, суткагъа бир-эки сагъат кьошдуралсам огъай демей эдим. Алай болса да сени бла ушакъ этерге уа заман табарыкъма.

Мен аны ашыра гостиницаны тёрт этажлы юйюню аллына дери бардым.

— Зурият, юйге келсенъ бек разы боллукъ эдим, къартла да къуанныкъ эдиле. Арыгъан эсенъ солурса, алай тюл эсе, шахарны киносу, театры бла танышдырма.

— Сау бол, къуанчыгъызгъа барайым. Къартлагъа тюбер да бир заман чыгъар эсе уа. Тамбла облоногъа хазырлар затларым бардыла да, бюгече аланы джарашдырайым.

— Элге къачан къайтырыкъса?

— Тамбла эки сагъатда барлыкъ автобус бла кетерикме.

— Районнъа дери джол негер болсам, келюнъе не келир? Кёб кыйдырмай, алай ачыкъ соргъаныма джарашуу джуаб табмай, Зурият бир кесекни джунчуяракъ болуб айтды:

— Къайдам, сени разылыгъынъ болсун.

— Алай эсе, ашхы кечели бол. Эки сагъатха автостанциягъа келирсе.

Эртденбласында редакторгъа кириб, мен... районнъа командировка алдым.

— Бу районнъа тартаса сен бир джаратхан затынъ барды анда, — деди редактор, мени къагъытларыма къол сала. — Сют, нартюх, къойладан тѣлю алыу — баш темаларынъ, районну джашауунда башха затлагъа да кѣз джетдир. Джыйгъан материалынъы, ызынъа къайтырыпъы сакъламай, джазыб, почта бла джибер.

Заман кюнортадан джаллай, кѣксюл миик автобус, шахарны таш тѣшелген орамларындан чыгыб, джашил сабанланы арасы бла къаралдым лентача тартылгъан асфальт джолну сюзюлдю. Теберди башындан Миньи-Таугъа дери горизонтну юг джанын къадамалаб тургъан киришлени башларында акъ булутланы джылтырауукъ тѣлбелери, джорюшлерин кѣкге хазна танытмай, энишге саркъа баргъан кюннѣ джуукълаша келе эдиле. Алай болса да, Миньи-Тауу айрысында чулгъаныб джатыучу булут кѣрюнмейди, кюн бузуллуку болмаз. Эки ыйыкъ болады—таукъышлыкълада хар кюн сайын кюнортадан инъирге, кѣк джашнаб, тунакы кюкюреб, джанъурла джауадыла. 2 — 3 кюнден бир кере ала бери, сабан тюзлеге да, созуладыла; сабанланы хансы джетгенди, батмакъды да, бачхалагъа чага этерге неда тракторланы ийерге джарамайды. Кѣкню булут басыб, джанъур къюуб тебрегенлей, джетиб тургъан ишни тындырыгъа мадар табалмагъан таулула, башларын силке, айтадыла:

— Оллахи, муну быйыл тюбю тюшюб къалды дейме.

— Бушдукъ этиб'а тыяллыкъ тюлсе, тейри.

— Насра-Ходжа суу бѣчкени бегитгенлейми дейсе. Бѣчкени бушдугъун чыгъарыб, бетине суу ургъанында, бушдукъну ызына бегитиб: «Быллай камсыклыгъынъ ючюн урулгъан болур чюй», — деди, дейди.

Бюгюн'а джерни мылысы бираз кебгенинде, тракторла квадрат-уя тизгинлени узуну бла кенъине культиваторланы джортдурадыла...

Автобусагъы адамланы асламы биз бара тургъан райондан таулуладыла. Арт орунлада олтургъан джаш къаум, джарыкъ анекдотланы айта болурла, алларында олтургъан, студенткалагъа ушаш, эки тиширыуу кюлдюре, джубанч эте келедиле.

Къалайда да джашау бюгюн-бюгече кесине керекти затны излетмей, соргъан соруууна джуаб табдырмай,

адамны джюрегине инджиу болуб туйрелген затны бир талай заманъа дери ауз чайкъамды этмей къояргъа унамайды. Сыйдам джолда аяз таушдан шуулдаб баргъан джумушакъ автобусда тегерегине къарай, неда баш къагъа, къалкъый олтургъан заукъ тюлмюдю? Бизни артыбызда орунладагъы, адам ортасына келген экеулен, мекам ишлегенлеге болушууда джанъылычлары ючюн эл Советни председателин къадалыб хыртлайдыла.

— Джанына тийген эсем да, бир да аямай, келюме келгенни айтыб, топулдатханма, — деб, хапар айтады бири. — Ай, юйюнъе ашхылыкъ, джуугъуна, тенъине болушады да, башхаланы сан этмейди.

— Да, тирмени айлангъан бир кезюудю, манъа кимни да не айтыр къарыуу барды деб, тура болур.

— Энди барыбыз да аны бурнуну тюбюне джыйылыбмы къалдыкъ!

— Бир къаум адам'а сыйынныкъды. Мындан алда алай барама да, Хамит деб бир уллубурун барды — экиси да орамда сюелиб турадыла. Бютеу районда ол экисинден уллубурун джокъду. «Аланла, джол беригиз, бурунларыгъыз бла орамгъа шлагбаум салгъансыз да — ётелмейбиз» — дейме да, Хамит, бармагъы бла бурнун бир джанына бюгюб: «Етюгюз, мубарек», — деди да, кюлюб ёле эдим.

Аланы ушакъларына тынъылай, отлукъ ташдан джилтин чартлагъанча, чыкыгъан накъырдалагъа ышара, бир талайны бардыкъ.

— Сени юсюнден биреу хапар сорса, — дедим мен Зуриятха, — биргелей школну бошагъан эдик деген болмаса, айтыргъа хапар табарыкъ тюлме. Зурият менъе къарады да, кюлюмсюреб айтды:

— Тоба, не джашырыу, мен'а сени не хапарынъы да билеме. Школ тенъле тюбешгенлей, сауланы огъай, фронтдан къайтмай къалгъан джарлыланы барын эсибизге тюшюребиз. Мени сартын'а, онунчу классны бошаб чыкыгъан кюнюбюзде, джанъы сакъал чыгыб келген джашла, чачларыгъызны джамбаш тараргъа кюрешиб, юренмеген тюк да сиз айтханча болургъа унамай, кирпи чыгъанакъча сюелиб туруучусу кезюме керюнуб

тургъан болмаса, бюгюн къаллай кишиле болгъаны-гъызны кёзюме кёргюзелмейме.

— Эрге баргъанынъы эшитгинчи, мени да бар эди сенден хапарым. Андан сора ўа, аллах насыблы, толу юйюр этсин, — деб, къойгъан эдим.

— Ой, къой, — деб, ахсыныб джуаб этди Зурият, — онъмагъаннъа хапар сорма дейдиле, мен юйдеги джашаў этелмедим. Кесими башсызлыгъыммы болду, огъесе насыбыммы алай эди, къураялмадым. Къазахстаннъа баргъаныбызны экинчи джылында огъуна пединститут-ха кирген эдим. Аны ючюнчю курсун бошаб, каникуллагъа келгенлей, тутдула да эрге бердиле. Шо, бир джылым къалгъанды, окъуб бошайым да, андан сора не этсегиз да разыма деб кюрешдим. Алай болса да, къыз тиширыў атаны-ананы къолундан чыгъыб кёб айланыргъа боламыды, джаныбыз саўлай борчунъдан къутулма къой деб, тургъан болмаса, мени сёзюмю киши къулагъына алмады. Ипи, алапат джашды, винтрестни бухгалтериди, баш тутхан адамды, башынъа тилеб табмазынъы аягъынъа табханынъда кеси къолунъ бла кеси насыбынъы кесме деб, къадалдыла да, атам-анам меннъе аманлыкъмы излерикдиле дедим, айтханларындан чыгъалмадым. Саў къалсын ол да, аны гюнахы меннъе керек тюлдю, мени ийиб, пединститутну бошатды. Ол джыл Люаза да туўду. Институтну бошаб келгенимде, орта школгъа усдаз болуб ишлеб башладым. Мени ишлегеними аны юйдегиси, атасы-анасы ушатмадыла. «Келинибиз ёре-аякъ тиширыў болуб тюшдю, деб, къычырыкъ-сыйыт эте тургъанлай сабийин да къартлагъа атады да, ишиме барама дейди да кетеди, аны алайдан алгъан къотур сомуна да ким къараб тура эсе да; дуня малы дуняда къалады, эси дуня малгъа кетгенди да, аягъы басханны кёзю кёрмейди, джарлы юйюнде тынч олтурса болмаймыды». Къайдам дагъыда не айта эдиле, иш алайгъа тебресе, чёб тюбюнден сёз чыгъа келеди. Алай бла насыбсыз башымы халкъгъа хапаргъа къалдырдыла. Тоба, ол да мени кибик бир болумсуз тиширыуну туталмазлыкъ адам эди дерге да болалмайма, алай'а ёмюрюмден бери талпыб туруб табхан усдазлыгъымы къоюб, ишсиз-кюнсюз юйде олтуруб туралмадым. Артдан артха ўа, тышын-да айтхан бла да къалмай, юйде да кёб керексиз, бе-диш-сёгюш эшитдириб, джюрегими кёб къыйнадыла.

Къулакъ юзюлюр болса, чыбчыкъ аягындан дегенлей, ол кеси да винтрестде бухгалтер болуб ишлегенине, эркин виногъа ычхын да, уакъ-уакъ ич, кесин тыялма да дагъыда къош, ичгиге джарашды. Бир эллах, сен аны ючюн меннге ант этдирмейсе, бизни адамладан, ичгиге кесин алай бошлаб, ол халгъа биреу джетер дегеннге, кёзюм бла кёргюнчю ийнанмаз эдим. Айхай, ичген бла къалса уа, эсириб, ишин къатышдырыб, эки кере тэлеу тюзюрдю. Болгъан рысхычыгъыбызны бериб, тэлеуон тэледик. Кесим окъутхан ученикле, орамда джыгъылыб тургъанлай табыб, юч кере юйге алыб келдиле. Не этерик эдик, биз джашырыб, букъдуруб айланнъанлыкъгъа, аты баямгъа къалды. Ноябрьны ахырында бир джаум кюн интырде юйге келмеди. Эртденинде уа джангъыз кителин кийиб кетген эди. Кечени бир талайына дери сакъладыкъ — джокъ. Излей баргъаныкъда ишчиле: «Ашхам къарангъы бола, иги джылыныб былай чыкъгъан эди», — дедиле. Бютеу элни ичинде изледик — табмадыкъ; къар къатыш бу джангъур'а тохдаусуз къуяды. Танъ аласына боран башланды. Юйге къайтыб келиб, арбаз тегерегинде болурму деб къарасакъ, дувалны къатында джыгъылыб тура эди. Орам бла келмей, бачхала бла келе-келиб, бир суусуз илипин бар эди, андан ётелмей, балчыкъгъа тюз баурун салыб, кителин да бир джанына атыб, джукълаб тура эди. Экинчи-ючюнчю кюнюнде больницагъа элтирге да кюрешдик, алай болса да тёртюнчю кюнюнге, гюнахы къурурукъ, аушду.

Андан сора, алада мен кёб туралмадым. Бусагъатда уа къартлагъа ушхуур этеме да береме, джанымтиним да школ эди да, сабийлеге ма ол кесибиз окъуучу класслада литература бла тилни окъутама.

Хапарын айтхан заманда салкъын болуб сёлешген Зурият, школда окъутхан сабийлерини юсюнден айта башлагъзнында, кёзю-башы джарыб, джюрегинде эм уллу къуанчын текгенча, джарыкъ сёлешиб башлады.

— Инджилгенсе, Зурият, сора. Къартла не айтадыла, сокъуранамыдыла?

— Аллай затха ала бизден эсе тёзюмлюдюле, аллахны буйругъу алай болур эди деб къойгъан болмаса, ала кёб къыйналмайдыла.

Автобус асфальт магистралдан чыгъыб, грейдер

джолгъа бурула, терек бачхаланы арасы бла кенъ ёзенни ёрге айланды. Таулагъа кириб келгенибизни табигъат кеси таныта башлады: бюгече мында биягъы джанъурла джауъган эдиле, тегерек бары джашнай эди, автобусну чархлары джолдагъы джанъур кёлчюклени чыпылдатыб чача эдиле.

Кёпюрге узакъ болмай, айланчада сюелген милиционер джаш автобусну тохдатды.

— Суу кёбуб, бусагъатда кёпюрю къоратханды. Мындан ары баралмайсыз.

Суу керти да кьутургъан эди. Огъарлакълада, суу бойнунда ёсген тал, джерк тереклени тамырлары бла кёбарыб келтирген саб-сары сууу бурма толкъунлары, кёмеуол къайнаб, суу джагъа къаялагъа ёшюн уруш этиб, къаралдым сыйдам ташланы тили бла джалагъанча тазалаб, ызларына шопулдаб, аур-тюше эдиле. Суу тюртюб тёнъеретген тегерек ташланы бир-бирлерине къагъылгъан тунакы таушлары къайдан эсе да джер тюбюнден келгенча эшитилине эдиле. Къобхан сууу, макъа хырыуу ийисине ушаш, къуджур ийисин тауланы таза хауасы къатыш суюуб солуйса; шуулдагъан тауш тынч ёзеннге джангъы къуат кёшханды. Кёлтюрюлген суу, миик кёпюрю бир къулагъын кемириб, багъаналарын къалтырата эди.

Автобус, бизни алайда тюшюрюб, ызына кетди:

Биз барлыкъ эл, сууу бирси джанында, тёрт километре эди.

— Къалай ётебиз, — деди Зурият.

Къатыбызда сюелген накъырдачы нёгерибиз, узун мунштукдагъы сигаретин къабындыра, сёз кёшду:

— Эгешчигим, нёгеринъ тагъ кенъджауорун кёрюнеди, сен алы аркъасына мишиб да ётер эдинъ, къартлыгъыбызда бизге келгенди кёялланы кёнъур джылы аны.

Зурият тартыныб, бир джанына бурулду.

— Трос тартыб, аякъ кёпюр саллыкъдыла, — деди милиционер джаш, накъырдачын сёзюне кюле. — МТС-ге кетиб турадыла, кёб турмай джетерикдиле.

— Хы, къыл кёпюрден ётдюрюлкесе сора, алан, не, — деди быягъы накъырдачы анъа, — ол шохубуз суу кёбхандан, джанъурдан ол къургъакъ джерледе бир талай джылны тынчайтхан эди, не, аланла?

Нёгерлерибиз, джолдан ары атлаб, гокга ханслы къа-

лын кырдышха олтурдула. Зурият бла мен джол юсюнде тохдадык.

Таулу киши ёмюрюнде кыараб кыарамындан тоймагъан сеирлик тауларыбыз аллыбызда эдиле; батаргъа джуукълашхан кюн, кыаралдым джыртыхъ булутлагъа ташая, алтын джилтинлерин тау киришлеге, кыуатлы сыртлагъа бюрке эди. Мынчакъ тизиулеца, мал сюрюуле тизилиб, элге саркыб башлагъан эдиле. «Бу тауланы арасында джаратылгъан адам джерибизни табигъатыны ариулугъун толу анъылай болурму?» — деген сёзлени сорайым деб, Зуриятха кыарадым. Автобусда кёб келгенине баш ауруу тутханча, ол, косынкасын кенъ манъылайына тартыб, аллыбызда кыаялагъа кёюн чыракъ ийиб, сюеле эди. «Кыалай ариуса, Зурият», — дедим мен ичимден. Мени кёлюме келгенни сезгенча, Зурият меннге айланыб ышарды да кёзлерин энишге джиберди.

ДЖАНЪУР КЪАТЫШ БУЗ ДЖАУДУ

Июнну арт юч ыйыгъында таулада джаумсуз исси кюнле болуб турдула. Чегет ёзенледе белге джетген кыалын ханс эртденнгеде джанъы чыкыгъан кюнню кёнденен таякъларында чыкъ тамчылары, мияла мынчакълача джылтыратады. Кюн ёрге кёлтюрюлюб, кыздырыб башласа, тул-тубан болуб чибин кюзгъалады; хауа, чыгъы кебиб, джаум кюсеб муал болгъан биченлик хансны ийнсинден толады. Ёзеклени ёрге ургъан аяз тылпычукъ, табигъатны джандет джукъусун бузмайым дегенча, джалпакъ чегетлени башларын, кюйчу бухар кюзуну сыртын ийнакълаб сылагъанча, сылаб ётеди.

Джайлыкълала кюй сюрюуле, джопбу бола да, кюмурсха тебеде кюмурсхалача бир джерге джыйыла, дагыда седирей да кюндюш салкынынга мыллыкларын ата, иссилейдиле. Миик дупбурланы иссилеген малла теблеб кыаралтхан теппелеринде эртден азыкъдан кюн ары джаллагъынчы, джылкылада атла бла туар сюрюуледе малла кыуйрукълары бла чибин кюруй, башлары силке, кеслерин да аязгъа бериб сиреледиле. Джабышмакъ таякыны джерге уруб, анъа да кыара джамчысып кийдириб, ашы салкынында баурун кырдышха бериб, сюрюучю джукълайды.

7 На светлом пути

Бююн бююн да исси кюн болду. Ерге туруб сыртлагъа къарасанъ, къызгъан хауа къалтыраб, уакъ чайкъала баргъан толкъунларын къабхакъладан энишге ашырады.

Заман кюнортадан атлай, Къара тенъизни джылы тылпыуу Кавказ таулары таракъ джитилерине аур, акъ булутланы чулгъаб башлады. Чыммакъ акъ тѣпбели булут, минут-минутдан къайнаб къошулгъанча, кѣбгенден кѣбюб, кесек заманнъа горизонтну юг джаныкъ басды: кюнню тюбюнде, титилген мамукъча агъарыб джылтырагъан, ол бир сагъатдан къаралыб, тырмы тарта келиб, кюнню бетин да джабды.

Къоргъашынча аур, таулары тюз башларына джете-ди дерча, салыннъан къара булутну сылыб, кѣк джашнаб тебреди; бир кесекден кѣк кюкюрегенни тунакы таушлары бѣлюнуб-бѣлюнуб келди.

Джанъур къоркъуун джел эте, Джуюкълашыб келген таякъ джанъурну суукъ джели келди. Сюрюучюле къой сюрюүлени ышыгъыракълагъа, кюн бетледе къая тюблеге джайдыла. Туарла иссилеб тургъан джерлерин къоуб, отлай, талагъа чачылдыла. Джылкычы, джел ургъан сайын джамчысы къушну къанатларыча джайыла, джылкыыланы сюрюб, думп этиб, ѳзеннѳе саркытды.

Булутла бютеу горизонтну басдыла. Джел бираз сабыр болду, алай'а кѣк джашнагъан, от бычакъ бла тартханча, булутланы узуну бла кенъине салджаллайды; кѣк кюкюреб. тѳгерек бары шуулдаб, болгъан къатышыб башлады. Чегет, джел къаты ургъан заманда толкъунча чайкъалыб, булгъана келиб, табигъатны хыны кючюне бойсуургъа хазырланнъанча, симсиреди.

Уллу джанъур тамчыла манти, кюндюш чапракъланы анда-мында тыкъырдата башладыла, сора бир минутдан челекден къуйгъанча джанъур къуйду. Таякъ джанъурну арасында буз бюртюкле, ташлагъа тийиб, джан-джанына чартлай тебредиле — джанъур къатыш буз келди. Къой сюрюүле, артларын джелге буруб, уакъ кюүшене, джопбу джыйылдыла; къойчу, джамчысын кийиб, башлыгъын атыб, къатларында сын ташча сюелди.

Буз къаты джауса, ат кѳзюн ачмай, буз сюрген джанына кетиб барады, алай барыб джылкыы къаядан

чаулгъа къуюлуб кетерге да боллукъду. Буз джауса джылкъычы бек сакъ болады, ол атха миниб къамчини кючлюсюн алыб, джылкъыны аллына турады. Буз сюрюб тебреген джылкъыны аллында илечинча ойнай, джанын-къанын аямай джылкъыны тыяды. Джылкъы бир тох-даса, сора экинчи кесин бузгъа сюрдюмейди. Ол се-бебден, джылкъычы джылкъыны ёзенде, ышыкъда ал-лын алыб тохдатды. Туар сюрюу'а, артлары джелге айландырыб, беллерин муктур этиб, симсирей эди.

Узакъ болмай джанъыз ёсен, бузну джели бюкген-ден сюелирге дыгалас этген акъ къайыннга кёкден от-тил созулуб тюшдю, ол сагъатдан кёк чартлаб урду. Къалын булутладан кюнню таякълары ётмей, тегерек хайт деб къарангы болду; къатапа кюйюзча къырдышны юсю бюркюлген джанъур тамчыладан. тубан тырмы тартды. Тегерекдеги табигъат, чайкъалгъан тенъиз тол-къунну ичине кёмюлгенча, сагъат джарымны суу кёмеу-юлде джууунду.

Сора, кёб турмай, джанъур булутла, тауладан ётюб, Ставропольну дагъыл тюзлерине айландыла.

Джанъур, буз къатыш болса да, заран этмеди.

Джууунуб тазалангъан джашил тауларыбызгъа, на-къут бюркюб, джылтыратыб, алгъындан да джарыкъ къуанч кюн тийди. Бир-бирин излеб, тансыкълаб къойла манъырадыла; тайла джылкъыны тегерегинде ёрге-энишге чабыб ойнай, къырдыш таланы ёлчелейдиле. Сюрюучю, ташны юсюне къонуб, джайыб джамчысын кебдире, джюрек джырын, булбулча джырлайды...

КЪОБАН

Буз къабдаллы ёхдем таўда къарладан
Сен келесе къайнай, бёрке шуўулдай,
Ташха мине, таўдан тюше, тарладан
Сен чыгъаса кёмюк эте, шоркъулдай.

Минъи-Таўда кёксюл тартхан бузладан
Миялача кёз къамата агъаса.
Суугъа келген дугъум кёзлю къызладан
Кёз алмаздан таў макъамла согъаса.

Суу къобхандан «Къобан» атаб атынъа.
Ётген узакъ ёмюрлени биринде,
Элле болуб, джуукъ тюшюб къатынъа
Къарт Къарачай ёсе келгенд джеринде.

Ишни суйген шош джюрекли эллеринъ
Къалмай джанъы юйледен толгъандыла.
Ойнай, кюле, джарыкъ болуб кёллери,
Ёзенлеге джанъы хурмет салгъандыла.

Салкъын аяз тау башындан эжиу эте,
Къобан ёзенджанъы джырладжырлайды.
Минъи-Тау да насыб джыргъа эси кете,
Къобан табагъа ышарыб къарайды.

Тау башына кюн таякъла нюр тёге,
Тау тюбюнде семиз малла отлайдыла.
Чөгетледе бишген кёгет бутакъ бюге,
Къанатлыла бир-бирлерин джокълайдыла.

Къарачай, черкес, орус, ногъай, абаза, —
Сен барын да бир юйюрлей кѣресе.
Ёхдем таўда тюгенмезлик бузгъа база,
Дарман суўну чомарт тукъум бересе.

Ата джуртда кѣб суўланы ичинде
Суўларынъы эм тазасы боласа.
Джанъы джашау къуралыўну ишинде
Артха къалмай, агъа, ёте бараса.

Джанъы джашау чакъыргъанлай тюзлеге,
Эски орнунъа къарамайын къоярса.
Кенъ тюзледе сен керекли джерлеге
Тау суўунъу шоркъ-шоркъ эте къуарса.

Джел ургъанлай тенъиз кибики чайкъала,
Ёсерикле бу джерледе сабанла.
Кюз ортада алтын кибики саргъала,
Бюртюклерин кѣлгюрелмей будайла.

ДЖАЗ БАШЫ

Акъ булутла сюзюле,
Тау башындан къарайла.
Джазгъы джелле сыртлада
Къауданланы тарайла.

Къар тюбюнде ышара,
Джанкъозчукъла чыгъалла,
Къарла эриб тауладан
Ёзенлѣге агъалла.

Нюрню тѣге хар джерге,
Кюн таякъла тийелле.
Сырт да, ёзен да къалмайын
Джашил кийим кийелле.

Къуанч болуб чыбчыкъла
Тюрлю-тюрлю джырлайла,
Миик чыгъыб хауагъа,
Кюн узуну ойнайла.

Кенъ тюзледе гюрюлдей,
Тракторла ишлейле.
Къозучукъла макъыра,
Аналарын излейле.

КЪОЗУЧУКЪ

Бухар туюкю къозучукъ
Май-май эте макъырад.
Гёзенекни ичинден
Ол анасын чакъырад.

Ары-бери секириб,
Тохдамайын ойнайды.
Гёзенекни джанында
Хансчыкъланы чайнайды.

«Анам, джаным, келе кир
Кёбден бери сакълайма.
Тансыкъ болуб, ийнакълаб,
Мен аллынъа къарайма!»

Чаба, джорта, манъырай
Анасы да келеди.
Джелини толу сютюн
Къозучукъгъа береди.

Джазаланы Унук

БИРГЕБИЗГЕДИ УЛЛУ ЛЕНИН

Джер джюзюню къадарын,
Ишни къалайгъа барырын,
Эртдеден огъуна билген,
Патчахлыкъ терс кѣрген, —
Биргебизгед уллу Ленин!

Джарлы халкъны кемсиз суйген,
Анъа джарыкъ кюнча тийген,
Къучакълаб кетмез хурмети
Джерибизни хар бир элин, —
Биргебизгед уллу Ленин!

НАСЫБ

Насыб кимдеди,
Аны ким береди?
Насыбха хар адам
Бир кеси иеди.

Аны сен сакълама
Биреуню къолундан, —
Сора сен чыкъмазса
Насыбны джолундан!

Неден да насыблы
Кимди деб къарайма,
Джуртумда туугъанны
Насыблыгъа санайма.

ЗАМАНЫБЫЗ

(джыр)

Миллетлеге
Шохлукъ деген,
Емюрлеге
Токълукъ деген
Эркин заманыбыз!

Онъсузлагъа
Къолун берген.
Тюзлюкге
Къучагъын керген
Бизни заманыбыз!

Джахиллики
Кери ургъан,
Коммунаны
Чархын бургъан
Джаша, заманыбыз!

Джолсузлагъа
Джолла салгъан,
Кюнден, Айдан
Хапар алгъан,
Сеир заманыбыз.

Сен бергенсе
Ма бу кюшню,
Емюрледе
Кетмез нюрню, —
Ленин усдазыбыз!

КЪОЙЧУ

Кёб къойларынъ манъырай,
Табигъатны къойнунда,
Кютесе сен тынъылай,
Уллу сууну бойнунда.
Хазна кирпич къакъмайса,
Унутуб сюрююнъю,
Кёрген бары джарата
Ишинъи джюрююнъю.
Аязчыкъ джамчынъы тарай,
Кюн да тийиб ышарады,
Ешюнюнъде джылтырай
Ленинни ордени джанады.

НАСЫБЛЫ БОЛ

Къыз тюрсююнъ кетмей турад кёзюмден,
Тутама мен сен ариуну эсимде.
Кёз джарыгъым болгъан эди сыфатынъ,
Орналыбды джюрегимде нюр атынъ.
Алай'а мен бу иште бек джанъылдым:
Джашлыкъ этиб суймекликни джашырдым.
Ол кюнледе сениъе айтыргъа сёз табмай,
Къарай эдим тюрсююнъе кёз къакъмай.
Билим излей узакъ джерге сен кетдинъ,
Тансыкъ болуб тургъан джуртха мен джетдим.
Ким биледи бююнлюкде, къызчыкъ, сен
Табхан болурса кесинъ киби ашхы тенъ.
Энди сениъе джанъыз джырды этерим,
Насыблы бол, — мени санъа тилегим.

ХАҰА КЕМЕ

Эшите эдик айтханларын;
Кёкге чыгъаргъа термилиб,
Адамланы учханларын
Къатапа кюйюзге миниб.
Кёкге учаргъа термиле,
Ненча тёлү кетгенди...
Бизни насыблы ёмюрде
Учар заман джетгенди.
Совет адамны къоллары,
Къурчдан ишлеген кеме,
Ызын салыб хауа джолланы —
Чыкъды кёкде «джилтинлеге».
Айда Ньютон таулагъа,
Марсда эски илипинлеге —
Джол ачды чексиз хауагъа
Къызыл джулдузлу кеме.
Джанъы кеме ачыкълайды,
Совет адамны тулпарлыгъын.
Кёкде учуб, ол сакълайды,
Хар тыбырны тынчлыгъын!

ДЖАНЪУР

Кёк кюкюреб, шыбыла чыракъ
Ачы-ачы джашнайды.
Эшик аллында джалан аякъ
Суукъ джанъур атлайды.
Элден озуб, суудан атлаб,
Бачхалагъа къуюлады.

Тылпыуу бла нартюхню ийнакълаб,
Кеси да анда джылынады.
Сабийчик'а акъ бешигинде
Джукълайды, эшитмей даурну;
Ол энтда кёрю кеси ёмюрюнде
Иссини,
 къарны,
 джанъурну.

ДЖАЗЫЛГЪАН

Къаранъы сюрюучю билимге талпыб,
Сюрюуню ызындан китаб бла айлана,
Къойгъан эди бир ат джазыб,
Учкулан башында кириш къаягъа.
Джаумла джаууб, джелле сууруб...
Джылдан джылгъа джанъыдан джанъы болуб,
Сакъланады бюгюн да аны джюрегинде...

АНАМА

Чабырларымы кесим кийиб, сыртха
Ат бла биринчи тебреген кюнюмде
«Кёзюнь кёрмесе ийнанма джукъгъа», —
Деб акъыл юрете эдинъ меннъе.
Джылла кетдиле... сен къартайыб,
Акъ чыгъа башлагъанд мени да башыма,
«Аллахны унутуб этдирме айыб», —
Деб шыбырдайса джолгъа ашыра.
Чырт да намазлыкъдан бери чыкъмай
Манъылай кенъими джарайым...
Алай'а кёзюм кёрмей, къолум бла тутмай —
Къуру къулакъ эшитгеннъе къалай ийнанайым!

КЪАРЫЛГЪАШЧЫКЪЛА

Гитчечик болуб ийнеклени къысдай,
Дорбулла тюбюне барсам,
Эртденнъи чыкъда мусхотла ашай,
Кюн къышылыкъ болгъунчу къалсам;
Миик къаяны тюбюнден къараб,
Къарылгъач тийрелени кёреем.
Аланы чыбчыкъ джашауларын анъылаб,
Сабий джюрегимден сеирсинеем.
Ата-аналары ашарыкъ табыб,

Уяларыны аллына келгенлей,
Балачыкълары башларын чыгъарыб,
Джююулдей элле аланы кѣргенлей.
...Алагъа ушатама, эшикден кире келиб,
Тѣгерегиме басынсагъыз,
— Не келтиргенсе, атам, — дей келиб,
Хурджунларымы къазсагъыз.

ТАНЫШЫМА

Кѣбле кюрешгенле тюрлендирирге,
Къайгъырмаз сен да аланы бири...
Аны ючюн унамайды тюрленирге, —
Джюлгючден джити, газетни тили.

Заман келсе, сен да кѣлюнъден
Джараусуз затланы атарса.
Газет излеген сени тилинъден
Кючлю болгъанын анъыларса.

АНЪЫ

Чокъракъча будай ичине къуюлуб,
Машина джолгъа тебреб турады.
Андаи тѣгюлгенин аязында сууруб.
Колхозчу тиширыу машинагъа къуяды.

Совет адамны ма ол иннетили
Сеир джашауда бизни байлыгъыбыз.
Ара мюлкню мелхумлу этеди
Джерден алыб ѳрге салгъаныбыз.

А. С. ПУШКИННЪЕ

Джаз кѣзюуде къыйын табылыб,
Джырларынъа керекли сѣзлеринъ,
Къач айлада Къобанча агъыб,
Чыгъыучан элле тизгинлеринъ.

Бир саў ѳмюрнию мындан алгъа
Сезген ѳди билгинч джюрегинъ, —
Бугъоуланы уатыб, адам улугъа
Сыйлы Октябрь бошлукъ берлигин.

ХАСАННЪА

Тауларыбызны кюн джарытханча,
Китабынъы хар бети алай ачылады.
Саулай Къарачай джыйылыб джазгъанча,
Бюгюн миллетинъ аны бла махданады.

Инъир сайын кыбыла джулдузла
Сютча джарыталла туруучу шахарынъы,
Ол заманда сени суйген кызла
Энди къартайыб айтадыла хапарынъы.

Эркиши тенълеринъ да атынъ сагъынылса,
Энишге къараб мыдах ахсыналла;
Джарыкълыкъны юсюнден сёз башланса —
Эм аллы бла сени атынъы айталла.

Джакъгъан шынъкъартынъ джукъланмайын
Джерни джарыталла джарыкъ джилтинле.
Сен орнатхан терек кзуу болмайын,—
Тамырындан чыгъыб джашнайла кёкенле.

* * *

Эки-юч кюнден келликдиле
Сюрюрге бизни бачхапы.
Бузмагъыз, деб тилерикме
Аякъ ызларын аны.

Кюн сайын, халкъдан джашыртын,
Аякъ ызларынъа къарайма,
Къолуму тутуб, кетгенед былайтын, —
Былайтын келир деб сакълайма.

АКЪЫЛ

Кёзлерим сарыды; бурнум батыкъды
Деб, тарыгъалла бир-бирле.
Акъылым кемди, неда артыкъды,
Деб, эшитмезсе ёмюрде.

Былайда акъылыма келеди бир зат:
Чырт да алджамай бир джанъыз элиге.
Мыйы юлешген кюнюнде табигъат
Тепбе-тенъ берген болурму хар кимге?

ТЕНЪИМЕ

(Алибекге)

Тенъим, эсиме кѣб тюшесе,
Ийеме салам джюрекден.
Иги ишлерге ким бла эришесе?
Тансыкъма, узакъма сенден.

Мында джауады чырт тохдамай,
Чачылмайдыла булутла.
Бу март ай болса да, джазгъы ай,
Кѣгермей туралла сыртла.

Анда уа кышы да, джайы да
Джашил наратха бѣлениб,
Кече чуакъ болмаса да,
Чуакъ кѣк кюндюз кѣгериб,

Сыйлы кюн алтын кюлтесин да
Чача болур къар таулагъа.
Эриб башлада акъ къарла да,
Джырлай болурла шоркъала.

Къошдаса деб мен эшитгенме,
Кютесе деб къой сюрюню.
Иги ишди. Мен да кютгенме,
Сакъ тур къоркъутуб бѣрюню.

Эсинъдемиди, биз школда да
Дерсни хазырлай эдик иги.
Усдаз айтханнъа тынъылай эдик —
Окьюу да джигиди билимни.

Эсинъдемиди, туура бир юйюрча,
Огъурлу онунчу классыбыз?
Манъа андагъы тенълеримча,
Татлы тенъ кыйын табылыр.

Хусей кыйладады, билеме,
Ол кый кыошха тамадады.
Барис Бакудады. Кемечиди,
«Тансыкъма»—деб ол да джазады.

Зарета школда окъутады.
Кыйададыла (билдир) кыйалгъанла? —
Хар бири бир ишни баджарады, —
Толу ийнанама анъа.

Керген төренъде салам айт да,
Мени ючюн тут кыйолларын.
Хайт де! теъим, чырт хомух болма!
Семиз болсунла малларынъ!

КЪУШ

Кей кенъинде кел кенъдириб ойнайса,
Талгъыр кыйушум, кыйанатланы кенъ джайыб.
Акъ таулагъа бек мийикден кыйарайса,
Дорбунунъдан сен кюн таба узайыб.

Джуабынъы билеме. да сабырма.
Доммай тауну этегинде сюелиб,
Сен ехдемге кез да кыйакъмай кыйарайма,
Сеирсиниб джукъ айталмай сирелиб.

Кыйанатланы джайыб силкгенлеинъе,
Джел этдириб, таб быргъайса хауаны.
Тушманынъы бир эслегенлеинъе,
Сен узакъгъа иймей тутаса аны.

Кыйара кезлю, джити кезлю талгъыр кыйуш,
Хоншулагъа кыйуаннъандан ойнапса.
Тау миллетим урунады джуртунда,
Кюн тюбюнден езенлерин джокълайса.

МЕН КЪЫСДАЙЫМ, АТАМ

Танъ атаргъа сен уяныб,
Арбазынъа чыкъ ашыгъыш:
Солурукъса нарат хауа,
Эртденликге эте алгъыш.
Эшитириксе сен Къобанны
Кюуге ушаш таралгъанын,
Къара тенъизни аязы
Тауларымы уятханын:
Аяз къагъыб кёк булутла
Акъ башлада къымылдарла;
Этекледe кёк чегетле,
Аз чайкъала, шыбырдарла;
Джити кёзлю ётгюр къушла
Чуакъ кёкде керилирле;
Миик-миик аушлада
Джугъутурла кёрюнюрле.
— Атам, джыйын бла суюме,
Гокга хансны сыртда джюлюй,
Кенъ дюрюмде эркин джюрюй
Айланырча юренирге.
Ала хар кюнюне барыб,
Джашил сыртха хыршы салыб,
Чыртда ёре бир чёб къоймай,
Чалкъылары хансдан тоймай,
Чюйюрюлген дюрюлени
Джасаб-джасаб кетедиле.
Къарачыгъыз, чалкъычыла
Чегет тюзге джетиб бошаб,
Эртден чыкъда чаладыла.
— Тохда, джашым, бюгюн тохда!
Чалкъы, чёгюч хазырларса.
Эски тёшюм барды мени,
Юретирме да табларса.
Хар затынъы сен джарашдыр,
Ансы артда къыйналырса.
Джыйын бла тенъ чалмасанъ,
Терс къарарла, уялырса.
Бу сёзлени айтыб Къасбот
Малланы къысдай тебрeди.
Джанъыз джашчыгъы Осман да:
«Мен къысдайым, атам», — деди

ДЖУАБЫМ

Малкъар тауладан джибереме
санъа

мен салам,
Уркъуят!

Ссни тюрсюнюнъ
кече кюн да —
эки кѣзюме
туурадад.

Теберди бойнунда
сен джашайса,
рахатса,
билиб къуандым.

— Сау бол!
Эсен бол!

Мен ма энди
джазгъан письмонъу да алдым.

«Къалайды
анда джашауунъ?» — деб
сораса,
хапар береим:

— Булутла тюбюнде
урунады
таулу халкъ,
джашнайды джерим.

Мында мен
тюбешиб малчыла бла,
алагъа
назмула окъудум.

Гокга къыз
къызыл гюлле берди да
джылы къолчугъун да
тутдум.

Аны кѣзлери
кѣзлеринъча
кюле элле —
тум-къарала.

Аны сѣзлери
сѣзлеринъча,
тамам багъалыдыла
манъа.

Башхала болуб,
атала-анала да —
сеирди
былай бек ушашлыкъ.

Сени
мен эгешча кёреме,
анъа да эте
къарнашлыкъ.

Сау къал!
Салам айт
сен бютеу да
биргенъе джашагъан кызлагъа.

«Къарачай бла Малкъар
башхалалла», —
деб, сен письмо джазма
манъа.

Эртденлик
акъ тонун
къаблагъанды —
джауады атыб-атыб къар.

Хауа
сен этген кружевады.
Акъчебген кызчад бюгюи
Малкъар.

Да сора
суймез мадар джокъду,
къучакъларем,
джетсе къулачым.

Джюрегим
Малкъарны суйе, токъду.
Малкъар да —
мени къуанчым.

Мында мен студентме.
Окъуйма
таулу халкъны
тил саугъасын.

Халкъгъа
джараргъа базаынама, —
туугъан джашына
санасын.

КЕЗЛЕУ

Кюзгюгеча, санъа
Къараса таулу къыз,
Чачларын бек ариу эшалыр.
Сууунъдан бир тойса,
Арыгъан джолоучу,
Тинъ кириб, джолуна атланыр.
Къаяны тюбюнден
Сен чыгъаса къайнаб,
Сабийде джыламукъча, кирсиз.
Ананы сютюнден
Башха, кёзлеу, сенден
Татымлы табылмаз, ишексиз.
Бу туугъан джерими —
Экинчи анамы
Къойнунданды сени чыкъгъанынъ,
Къургъакъсыб тамагъым,
Арыб санларым,
Джюрекге бу себеб салгъаны.

ТРАКТОРИСТ БЛА ЗВЕНОВОД

Къыш боранда трактор тартхан чана бла
Зухураны сабанына мешхут ташыб,
Гокгалача субай ёсген кызла бла
Джаз сабанъа башлагъанлай джарашыб,
Зухра келиб тракторуу аллын тыйды,
Къара къашла туююдюле, «Сай сюресё», — деб,
Хыны чырай санларымы ол кюн кыйды,
Къайгъы табдым ол къашланы кёзге туйреб.

Не этеригем, накъырда да эталмай,
Терен ийдим тракторну плугларын,
Къош къашларын джюрегимден кетералмай
Ол бир халда сюрген эдим сабанларын...

Биченликде гокга хансла чайкъалдыла,

Зухраны звеносуну кызлары

Нартюхлени чагасына къадалдыла,

Мен да сюрдюм тизгинлени араларын.

Кюнде джылтыраб, джибеклерин ийедиле,

Джел чайкъайды миник ёсген нартюхлени,

Субай кызла бичен ишге кетедиле, —

Сенек-ауз этедиле дюрюлени.

Бир айдан'а нартюх сютден толгъанында,

Чалыб, туураб, силос этдик сабанлада,

Силос этиу пландан узакъ озгъанында,

Манъа къашла керилдиле Зухурада.

— Нартюх эсе къаш туйдюрген, кыыз, тохда,

Мен нартюхде сенден азмы кыйыналама, —

Деб, эришиб кёлюм бла Зухургъа,

Нартюхлеге мен артыкъ бек къайгъырама.

АТА ДЖУРТНУ ТУЛПАРЛАРЫ

Къазауатны оту джаныб, къалтыратыб джюрекдени,
Къара тенъиз болгъанында джыламугъу ёксюзлени,
Къылычланы табладыла уруннанны берч къоллары,
Джау бла кючлю демлешдиле джуртубузну тулпарлары.

Кенъ тюзледе джауну сюрюб, бетджанларын атдырыб,
Кёкден къуууб, джерден сюрюб, тенъизледе батдырыб.
Къолларына саут алгъан ишчи-элли тулпарла
Бизни туугъан совет джерни зорлукъладан сакъладыла.

Къазауатны къыйынлыгъы джуртубузгъа къайытмаз,
Бу хорламгъа къайытыб уруш мутхузлукъну салмаз,
Саугъалары кёкюрекде, бёрклеринде джулдузлары,
Сакъ туралла чекледе Ата джуртну тулпарлары.

БАЗАМА

Тюз кёкlege тиреу болуб джаратылгъан
Кавказ таула къалкъыйдыла тёрлеринде,
Ай бла Кюн да эски джолдан джалламаздан
Эришгенча барадыла ёрлеринде.

Джетсгейли джети джулдуз, Темиркъазакъ
Чуакъ кёкде биягъынлай чыгъадыла.
Акъ тауладан чыкыгъан суула ашыгъаракъ
Тенъизлеге тохдамаздан саркъадыла.

Эллерим'а эскиликни ташлайдыла,
Кёкге чыкъ да, миикликден бир къара,
Джанъы чыкыгъан джулдузлагъа ушайдыла
Къарачай шахар, Учкекен, майна Мара.

Къуандырад берч къоллары таулуланы,
Хар бир ишге халкъда белни къатылыгъы,
Къралымы миллетиме къайгыыргъаны,
Партияны тюзлюгюню татлылыгъы.

Джарыкъ кюнюм тийгенича заманында,
Совет выпел Ай юсуне чыкыгъан кибики,
Мен базама рахатлыкъны хорларына
Темиркъазакъ тебмезине базгъан кибики.

ДЖАШАУНУ ГОКГАЛАРЫ

Къалай кѣбдю джерни ариу гокгалары,
Бир-биринден ариу чагъадыла,
Гокгалалла джер юсюню сабийлери
Тийрелеге къуат салгъан аладыла.

Джазыкъсынуу сабий ючюн чыкъды джерге,
Къурчдан кючлю суймеклиги аналаны,
Ала ючюн джанъы дуня ишлерге,
Къобаргъанды Ленин джерде адамланы.

Тюз иннетни сабийлени анъысында
Кюнден кюннѣе ёсдюрюге юретгенди,
«Ишленсинле миллетлени шохлугъунда,
Хар сабийни башын сыла»,—дегенди.

Сабийчикле джуртда джарыкъ ойнасынла,
Къыйынлыкъны сынамасынла ала,
Къазауатны къоркъууундан кенъ къалсынла,
Коммунизмге ёсюб келген балала.

АНАМ БЛА МЕН

Ишден келсем меннѣ анам:
— Олтур кызым, — деучен эди.
Тийреде хапарланы
Джасаб тебреучен эди:

— Хызыргъа келин келгенди,
Сеир этедиле мюлкюне,
Келсинле аллай келинле
Бек суйгеними юйюне.

Супият кыыз чыгъарады
Бек ашар, джашар джериди,
Алай'а ол кьоюлур, — дейме:
Аякъ урлукъ тюлдю — телиди...

Къобуб кетиб къалыргъа
Хатерин этеем анамы,
Бу хапарлагъа тынъылай
Ашыра эдим заманны.

Биягъыплай бир инъирде
Анам къатыма чѣкдю.
Алай'а мени эсим
Къолумда газетге кетди.

— Кызым, къой ол къуу къагъытны,
Хапарлы бол сен тийреден,
Былай къараб тураса,
Не табаса бу газетден.

— Анам, хамаи тынъылайма
Сен айтхан «сеир» хапаргъа,

Бюгюн сен да бир тынъыла
Мен окъугъан затлагъа.

Андан бери мени анам
Манъа ашыгъыб тюбейди.
Хапар айтыучусун къоюб,
Бир газет окъучу, дейди.

КЪОЗУЧУКЪ

Къозучукъ чынъаб-чынъаб
Джашил хансда ойнайды.
Джибек джюню джылтыраб,
Кёзлеринъи алдайды.

Тёрт аягъын тик уруб,
Тёбечикден чортлайды.
Маркъачыкъ ойнай туруб,
Анасын да джокълайды.

Ойна, ойна, къозучукъ,
Оюн санъа джарайды.
Сыркыулугъунъа иенъ
Бек суюнюб къарайды.

ОЛДУ

Окъа чохлу башлыкъ джасай, чалыу тикген,
Сермеб алыб, басыб джамчы, сокъгъан чебген,
Тюйме тюйюб, джарашдыргъан бууун, джагъа,
Кюйюз согъуб, андан артмакъла этген,
Ол тюлмю эди хазыр этген эрни джолгъа!
Азатлыкъны алыр ючюн атха миннъен,
Таулу асланны тоб кибик кийиндириб,
Ол тюлмю эди «Иги джолгъа энди! — деген,
Джылы сёз бла эр джюрекни суююндюрюб,—
Къарачай къыз! Ол болгъанды, энтда олду
Джигерлигин хар бир иште да танытхан,
Суюген ана, татлы эгеч, усда къоллу,
Джашауубузну хар кюнде да джарытхан!

КЁЗЮЎСЮЗ ПИСЬМО

Хауа флотда
Къуллукъ этесе
Сен эки джылдан беричин.

Кёзюусюз письмо
Джазмагъан эдим
Ма бу письмома деричин.

Менден кёзюусюз
Письмо алгъан кюн
Сеирсинмезсе, багъалым,
Мени письмомдан да
Окъусанъ суюме
Крайыбыз орден алгъанын.

Къуанчлы джырла
Эшитиледиле
Тюзледен учуб таулагъа;
Эл элде тойла
Этиледиле
Крайыбыз алгъан саугъагъа.

Эл мюлкде этген
Хорламыбызны
Партия сый бла чертеди.
Джигер урунуб,
Тулпар халкъыбыз
Бюгюн къуанчын этеди.

Хапчаланы Маммет

КЪЫТАЙ ХАЛҚЫНА САЛАМ

Ёмюрлюкге алгъа таукел атлагъан,
Социализмни хорламларын къатлагъан
Къарнашыбыз къытай халкъны суйеме,
Джюрегимден шохлукъ салам ийеме.

Кёб джылланы къаджыкъмайын кюрешиб,
Компартияны оноуу бла бирлешиб,
Зор джашауу тот бугъоуун чачханса,
Кюнча джарыкъ, тюз джолуну ачханса.

Партиясы халкъына тенълик салгъан,
Башына бош ишни къолуна алгъан,
Кёб заводла, фабрикала ишлейсе,
Халкъ бирликге урунган уллу ишдесе.

Ара мюлкге бирикгендиле эллиле,
Бой берелле алгъынны уллу кёллюле.
Базынаса уллу ишлени этерге,
Байлыкъ бла кёбледен алгъа кетерге.

Алгъа уруб, джашнаб, ёсюб баргъанынъ,
Дуния билген сени уллу хорламынъ
Джауларынынъ кир кёллерин аздырад,
Джюреклеринде да отланы джандырад.

Санъа тушман, кюн батханда къаумла
Излейдиле къан джолла бла барыргъа.
Ол насыбны кюч бла сенден алыргъа,
Сатлыкъ, хашген Чан Кай-шини салыргъа.

Санъа къаршчы саут алыб чабханны,
Терк салырбыз аягына къабханны.
Анъа къаршчы бирлик бла турурбуз,
Къобмазча этиб, къара джерге урурбуз.

Шохлугъубуз тынч океан кибикди,
Къурчдан къаты, Гималайдан миикди.
Джаша, джашна, къарнашыбыз деу Къытай!
Хорламынъы къатла хаман тохдамай.

ЗАМАН

Тохдаусуз алгъа кетиб барады заман,
Аны аллын тыярыкъ кюч джокъду, нйнан,
Тынчлыкъ, шохлукъ излеб мындан ары хаман
Къобханды джер юсюнде хар тюз адам.

КЪАЧ

Узун боюнтурнала
Кёк миикде тизилиб,
Таудан аууб баралла,
Къач келгенин билдириб.
Бош джелчикге тёзмеин
Терк тюшелле чапыракъла.
Энди кюн да джылытмай
Бузлайдыла суучукъла.
Джашил сыртла тюрлениб,
Сары дарий кийгендиле,
Джайлыкъладан семириб,
Малла къайтыб келгендиле.
Къалын, къара булутла
Тубан джауумгъа айланыб,
Джерге джуукъ баралла,
Къыпба-къыпба чулгъаныб.

ТОКАРЬ

Токаръ деген усдалыкъны сайлаб,
Сеир затха юреннъенди таулу джаш.
Джюрегин тамам керти анъа байлаб,
Ишинде болгъанды энди баш.
Къараб, сюртюб кнопканы басханлай,
Къурч станок тау сууча шуулдайды,
Тюз темирле «аузуна» баргъанлай,

Кесиб, джонуб тюрлю затла джасайды.
Эл мюлк машина «аўруса» сабанда,
Анъа «дарман» табылырча хаманда
Берген сёзюн эки къатха толтура
Ишлейди джаш токарь Мурат.

МАРЗИЯТНЫ ГЕКТАРЫ

(х а п а р)

Марзиятха он джыл болгъан заманда, ол ючюнчю классны айырма сохдасы эди. Ол дерслерини барында айырма эди. Аны кирик, хар ишинде да. Эртденбла ана-сындан алгъа къобуб, бетин, къолун таза джуар эди, анасыны кесини да кийимлерине итиу уруучу ол эди; саут джууб, юй сибириб анасына болуша, анасы этген ишлени барына тырмаша эди. Хоншу тийре да сабийле-рине юретген заманда, примерге Марзиятны кѣргюзе эдиле. Аны ол тѣгерекде тенъчиклери андан кѣруб, иги ышанлагъа тырмаша эдиле: тиш щетка, кюзгю джю-рюте эдиле.

Дерсде усдазны сорууларына джуаб этерге не сорур-гъа излегенин кѣргюзе, къолчугъун чыначыгъындан пар-тагъа сюеб, усдазны кѣзюне тутханлай туруучан эди. Кесинден къарыусуз сохдалагъа дерслеринде болуша эди.

Юйге къайтса, анасы ишден келгинчи, юйде джумуш-ну тындырыб, дерслерин этиб хазырлана эди. Аны арый, тала билмеген тири санчыкълары хар ишге да уза-лыргъа хазыр эдиле.

Марзият тѣртюнчюге кѣчдю. Джай школдан чачыл-дыла. Марзий сыйген тенъчиги Шамшият къатыш кѣлге бара, экиси да джюзерге юрениучен эдиле. Бир кюн Марзият нѣгерчигине айтды:

— Алан, Шамиш, джюр, биз да колхозгъа ишге ба-райыкъ, биз да билебиз да чюгюндюрде ишлегенни.

Шамшият ышарыб, къалакъ тишчиклерин кѣргюзе, джуаб этди.

— Мен былтыр уллу эгечиме болушхан эдим, чюгюндюр ишлени билеме, алай'а мен биреүге болушхандан эсе, атынъ айтылырча кесине юлюш алыб ишлегенни сүйеме.

Марзият аны аузуна да чабмай, кесини акъылын айтхан тенъчигине иги тынъылады.

— Аналарыбыз джер алыб берселе ишлербиз, да? Аналарыбыз хар ишни да этиб, аны юсуне чюгюндюрню да ишлейдиле, биз да къуру чюгюндюрню ишлерик болурбуз, не? — деб тенъчигини кёзюне къарады Марзият.

— Да, къайдам... Мен анама манъа юлюш алыб бер дегенимде, урушуб къойгъанды, — деди Шамшият.

Ол кюн юйге джыйылгъанлай Марзият анасына:

— Анам, сенден бир зат гилесем, айтханымы этермисе? — деб сорду.

— Қъайдам, этерге керекли зат болса кюреширге да болурма.

— Этерге керекди, аначыгъым, сёзюнъден сора джугъунъ къорарыкъ тюлдю, ха!

— Да, айт бир.

— Манъа колхоздан бир гектар чюгюндюр алыб бер, мен да ишлерге сүйеме, кючюм да джетерикди. Анасы къызчыгъыны сёзлерине сеирсинди.

— Марзий, алкъын сени ишлер заманынъ джетмегенди, джай школдан сизни солургъа джибередиле. Мен ишлеген боллукъду бизге, солу, — деб, къызчыгъыны бапчыгъын сылады. Унамады. Эришген адети уа болмаучан эди Марзийни.

Бир кюн Марзият сабийле бла суу ызына ойнаргъа барыб, сабан чыбчыкъча, таш юсуне миниб джырлай эди, аны хар къуру, бош заманында къонъурау таушчугъу чыкъгъанлай туруучан эди. Аны джанъыз таушчугъу не дерсин этген заманда, не кесинден тамадала сёлеушген джерде чыкъмаучан эди.

Марзий бла Шамиш суу джагъада ойнагъан сагъагда, кюн исси эди. Колхозну бригадири атына суу ичирирге, Марзийге да саламлаша суу ызына къайтды. Бригадирни аты сууну джутханы сайын къулакъларын къымылдата, суудан тойгъанында, хамхотун суудан айырды. Бригадир джолгъа чыгъаргъа, колхозну председатели мотоциклет бла келиб бригадирге:

— Хы, не болдунъ, чюгюндюрню тындырдынъмы? — деб сорду.

Бригадир манъылайына да кӱол джаулуку бла узала:

— Эки гектардан кӱалгӱаны тынды, энди ол эки гектарны кимге берирге билмейме, бош адам джокӱду, — деди.

Марзий аланы сӅлешгенлерине асыры эс ийиб кӱулакӱ салгӱандан солугуун алмай эди. Тынъылаб туруб, иесиз гектарланы эшитгенлей, джумулуб анасына кетди. Юйге джетер-джетмез анасына кӱадалды:

— Анам, колхозну бригадири бла председатели былайда сӅлеше турадыла, эки чюгюндюр гектар иесиз турады, аланы бирин ал да бер, Шамиш да этерикди, экибиз да этербиз, хайда, ала кетиб калгынчы, — деб сытылды.

Анасы биягынлай:

— Марзий, кӱой, баш аурутма, сени кибикикле ишлемейдиле чюгюндюрге. Уллу кӱарыулу кӱызла ишлейдиле, сени чюгюндюрге ненӱ ишлерикди? — деб кӱойду.

Марзият юйден чыкӱды, бир кесекни сын болуб турду. Сора анасыны эгечи таба джумулду.

— Ий, манӱа бир болуш, манӱа бир чюгюндюр гектар алыб бер, ха, мен ишлерикме, — деб джыламсыраб джабышды.

Анасыны эгечи аны аллай кӱыйын ишге талпыгӱанына да сеирсиниб, сорду:

— Гектардан азыракӱ болса уа боллукӱ тюмюдю?

— Огӱай сау гектар алыб бер, Шамиш да, мен да ишлерикбиз, — деб, бу сӅзню да кӱошду ашыгӱыб.

— Да болсун, Марзий, эталлыкӱ эсенӱ, — деб, анасыны эгечи Марзийни кӱучакӱлаб кесине кӱысды.

— Ой, сиз гектар алыб беригиз ансы, мен колхозчу кӱызладан артха кӱалмам, — деди. Анасыны эгечи кӱюген да этиб:

— Джюр барайыкӱ бригадирге дегенлей, Марзийни бетине кӱызыл уруб, чабыб эшик аллында чагаладан бир чаганы да сайлаб алыб, бойнуна сала, анасыны эгечини аллында тебреди. Анасыны эгечи барыб, болумну бригадирге айтды. Бригадир бу хапарны эшитиб бошагӱанлай, Марзиятха кӱараб:

— Да, кӱызым, белчигинӱ чаганӱы сабчыгӱындан базыкӱ тюлдо да, этелирмисе, огӱесе ананӱа джюк этибми кӱоярса? Ананӱы иши алайлай да джетишеди, — деди. Марзият уялыб энишге кӱараб, бурма чашчыгӱын да джел аны манъылайында тарай:

— Сиз манъа гектар беригиз ансы, мен аны кишиге да джюк этмем, — деди. Бригадир сагъыш этиб:

— Къызым, гектардан аз болса уа? — деб сорду.

— Огъай сау гектар бер.

— Биз сабийлеге сау гектар бергенни къой, джукъ да бермейбиз, алай'а сени бу ишге талпыгъанынъ ючюн бир кесек чюгюндюр кесиб береим, — деди. Ол кѣзчюклерин бригадирден айырмай:

— Огъай, манъа сау гектар беригиз, мени нѣгерим Шамиш да, мен да ишлерикбиз, — деб, къалтырагъан ауазчыгъы бла айтханындан артха турмазлыгъын билдирди. Бригадир ышарыб:

— Джюр, къызым, мен санъа сау гектар кесиб береим... — деб, Шерифаны звеносуна алыб барды.

— Шерифа, мен сизге «ишчи къыз» алыб келеме, — деб, Шерифаны чакъырды. Шерифа звеногъа къошаргъа онъсунмаса да, бригадирден тартыныб, джукъ айтмады.

— Муну сизни звеногъа къошуб бир гектар да бермек болмайды, — деди. Шерифа бети да бир кесек тюрлениб:

— Да муну несине гектар бересиз, джыйырма беш сотых берсегиз да бир ишге ушайды ансы, анъа кѣб болгъан эсе 8 — 9 джыл болгъанды, сабий не этерикди? — деб, бармагъын да къызчыкъ таба узатыб, огъурамай сѣлешди.

— Манъа он джыл болгъанды, мени нѣгерим Шамишге да он джыл болгъанды, экибизге бирге уа—джыйырма джыл. Шерифа, сизге да кѣб болгъан эсе джыйырма болсун; сен звеньевой болуб ишлегенли къаллай бир болады? Сен эки къол бла ишлейсе, Шамиш бла мени уа тѣрт къолубуз барды; бир гектарны къалай ишлейелмезбиз? — деб, уялгъандан да бурунучугъу терлеб, энишге къарады. Бригадир бла Шерифа кюлдюле:

— Бу сабийден не чыкъса да бир зат чыгъарыкъды, — деб, бир гектар чюгюндюрню кесиб, белгиле да салыб, Марзиятны разы этиб кетди. Марзият къуаныб гектарыны къыйырындан кириб ишлеб тебреди.

Шерифа келиб:

— Марзийчик, чюгюндюрню артыгъын джырта туруб, ма былай къарышчыгъынъы сал да, эки чюгюндюрню арасы бир къарыш болсун, андан джуукъ да, узакъ да этме, сени къарышчыгъынъ тамам болур, —

деди. Марзият кьолларына къараб:

— Шерифа! Мени бармакъларым узунладыла, къарышым бла ёлчелеб гектарымы джукъа этиб кьоймайым, — деб, иничге кьолчугъун Шерифагъа кёргюздю. Къызла кюлдюле, къызланы бири:

— Джаша сен, Марзийчикни эскергенине къарачы, — деб. Марзийни башын сылады.

— Ишле, Марзийчик, бошайламасанъ бир-эки кюнню звенобуз бла болушурбуз. Бусагъатчыгъынъдан башлаб ишге шагърей бола тургъанынъ санъа джарар, — деди.

— Сау болугъуз, манъа болушлукъ керек боллукъ болмаз, нёгерим барды, — деб, чагачыгъын алыб ишлеб, джырын ишин да бирден башлады.

Шерифа ызына айланыб:

— Марзий, чюгюндюрню артыгъын алгъан бла кьоймай, ма бу эки тизгинни арасын чага бла бошатыб, джумушатыб бар, — деб, этиб кёргюздю. Марзият бел тюзетмей инъирге дери ишледи, инъирде къызла юйгё айланнъанлай, къызланы бири:

— Марзий, джюр кетейик, ол чюгюндюр сени бек дженъил эрикдирир, — деди. Марзий, улакъ ойнагъанча ойнаб къызланы джетиб, орталарына кирди, джолгъа чыгъаргъа къызла бла бирге джырлаб келе тургъанлай, тенъчиги Шамшият аллына чыгъыб:

— Ишчи къыз! — деб кюлдю.

Марзий къызладан бир джаякълаб:

— Шамиш, тамблагъа ишге хазыр бол. Манъа сау гектар бермегенлеринде, сени да айтыб кючден бла бутдан алгъанма, — деди.

Экиси да сёлешиб, эртденбла къызланы барындан да алгъа ишге бардыла. Къызла бирер тизгинни башына чыгъаргъа Марзий бла Шамиш да аладан артха къалай. ала бла тенъ чыгъыб тебретиле. Шерифа къызлагъа къараб:

— Марзийчик тюз айта эди, экибизге джыйырма джыл болгъанды, экибизни тёрт кьолубуз барды, биз сизден артха къалыргъа боллукъ тюлбюз деб, ма, джаным, кёресе, энди аланы ишлерин, — деб, ишлегенлерине къуаныб, къызланы къаратды. Алай бла экиси да талай кюн ишлегенден сора, агроном, бригадир да биргесине, чюгюндюрге къарай келиб, ишде джетишмегенлерин айтыб къызлагъа кёргозе келген заманда,

Марзий бла Шамиш гектарны башында эдиле. Агроном къарай келиб, Марзийни гектарына джетерге:

— Ма, агроном джорукъ бла ишленнъен, ма быллай эски ишлеучюлеге къарай туругъуз — деб, къызлагъа къарагъан заманда, Марзий бла Шамиш чабыб келе эдиле. Марзий: «Арабий бизни ишибизге не айтды агроном»,—деб, къайгъылы болуб джетди. Къызла бары да кюдюле.

— Ма, эски ишчибиз буду, — деб, Марзиятны алгъа тюртдюле. Марзият къызарды, баш энишге къарады. Сора бригадир Марзийни хапарын агрономгъа айтды. Агроном экисине да къараб:

— Да сизни экигизге джыйырма джыл болгъан эсе да, сиз кюн исси заманда ишлемегиз, къызла бошасала сизге да болушурла. Къаты кюрешдирме,—деб, Шерифагъа къарады. — Мен'а къайсыны эсе да къызланы бирини ишиди, деб тура эдим, ким юретгенди сизни былай таза ишлерге? — деб сорду.

— Шерифа къртюзгенча ишлейбиз, — деди Марзият. Агроном эки къызчыкъны да имбашларына кюлларын салыб, ышарыб айтды:

— Аферим, аферим! Къресе энди быланы, кеслери тырнакъчыкълача, ишлерине уа бир къара!

Председатель бригадирге айланыб:

— Былагъа болушургъа керекди, гектарны ишлейел-мезле,—деди. Марзий председателни алай айтханын онъ-сунмады.

— Бизге болушлукъ керек болса, бизни кесибизни школда пионер нѳгерлерибиз болушурукъдула. Алай'а бизге болушлукъ керек тюлдю, — деди.

— Ишле, Марзийчик, ишле, колхозну къызлары бары да сенича джигер къызла болгъа эдиле, — деб саламлашыб бригадир да, ол да кетдиле.

Марзият бла Шамшият гектарны этиллик ишин. джыйгъандан къалгъанын, таза ишлеб бошадыла.

Школгъа заман болду.

Школгъа биринчи баргъан кюнлеринде, Марзий: «Энди мени гектарым къалай боллукъду», — деб сагъыш эте эди.

Сабийле ким къайда солугъанларын: пионер лагерге кетгенле анда къалай солугъанларын, элде къалгъанла аталарына, аналарына къалай болушханларын айт-

дыла. Марзий бла Шамшият да кеслерини гектар чюгюндюр ишлеб, колхозгъа болушханларыны хапарын айтдыла. Сабийле сеирсиниб:

— Энди къазыб къралгъа къалай берликсиз школдан бошаб?—деб сордула.

Къонъурау къагъылыб сабийле бары да классха джыйылдыла, усдаз кириб саламлашды, дерс башланды.

Усдаз бир кюн сабийлеге хапар джаздырды. Ол кюн Марзий бла Шамшият кеслерини колхозгъа къалай болушханларыны юсюнден джарашдырыб сочинение джаздыла. Усдаз джазылгъан хапаргъа «5» салды.

Экинчи кюн сорду:

— Сиз быйыл чюгюндюрде керти ишлегенмисиз, огъесе кёлюгюзге келгенними джазгъансыз?

Марзият туруб:

— Ишлегенбиз, Шамшият бла мен бир гектарны, — деди.

— Сау болугъуз, окъууда алчы, иште да алчыды, — деб, усдаз алагъа уллу бюсюреу эте:

— Бизни колхозда быйыл битим уллу болгъан себебден шекер чюгюндюрде ишлеген тиширыуланы джыйыб кючлери джетмейди. Ол себебден, школда абадан классла барыбыз да болушургъа керекбиз, — деди. Сохдала бары да разы болуб тамлагъа ишге чыгъаргъа оноу этдиле.

Экинчи кюн сабийле бары да чюгюндюрге болушургъа усдазлары бла бирге чыкъдыла. Ала Шерифаны звеносуна тебретиле. Колхозну бригадири школ сабийлени алларына чыгъыб:

— Ма былай къыйырдан киргенлей Марзиятны гектарын трактор къазыб хазыр этгенди, джыйыб башлагъыз, — деди. Марзият къуаныб алларында гектарына джетди. Алагъа да Шерифа кесини звеносу бла къошулуб, бир кюнне Марзиятны гектары битди. Гектардан къралгъа 550 центнер биринчи сортлу чюгюндюр бердиле.

Сабийле джыйылыб, энди джыл барыбыз да ишлерге керекбиз, бизни классда 36 сабий барды, отуз алты сабий колхозну онсегиз гектар чюгюндюрюн ишлеб берсек, ол къаллай болушлукъ боллукъду колхозгъа, не уа къаллай бир хайыр алыргъа боллукъду деб, Хамит кесини тенъчиклерине акъыл юрете, Марзийни гектарын бошаб, колхозну башха чюгюндюрюне кетдиле.

НЮРХАН

(поэма)

Кёкге джете башлары
Джити, миик, тик тауланы,
Тёнъересе ташлары,
Юркютедиле бууланы.
Сансыз къара къаяла
Ол тауланы къатында,
Кёб къанатлы уяла,
Тереклени башында.
Къыш кёзюуде бузлары
Миялача джылтырай,
Миик субай терекле
Тёпбелери къалтырай.
Нарат, нызы ёргерек,
Кюрюч, эмен терекле,
Ариу ийис этедиле,
Ала джайны кюнюнде.
Ыранлада киикле,
Сюрюу болуб отлайдыла.
Уучу джашла ийилиб,
Таб кёзюуню сакълайдыла.
Тарх деб, шок атханлай,
Гюрюлдейди тегерек,
Къая ыраннъа чыкъганлай,
Киикледен бир бёлек
Баш энишге чёмеледи,
Окъ тийгенлей бирине.

Уучу джюрек кьуанады,
Бош кетмеген кюнюне.
Барындан да огъары
Къарт Минъи-Тау орналыб,
Емюрлюкге агъара,
Ала таба айланыб.
Анъа булут кьоннъанлай
Джауарыгъын биледиле.
Суукъда сорукугъанлай
Дорбунлагъа киредиле.
Тау тюбледе джайлыкъны
Къой сюрюуле толтуруб,
Къойчу сыбызгъы согъа,
Таш башында олтуруб.
Чететле ариу чагъыб,
Кёк кюйюзча кёреме,
Джылны, бютюн айырыб,
Бу заманын суюме.
Къара суула секириб,
Къаяладан агъадыла.
Ташны, агъачны тебдириб,
Ёзенлеге саркъадыла.
Андан-мындан джыйыла,
Уллу Къобан этедиле,
Ол къобса таб атлыла
Бек кыйналыб ётедиле.
Дженъил баргъан Къобанса,
Ташны, ташха сюрдюрюб,
Тереклени къуйгъанса,
Ёзенлеге эндириб!
Миик кавказ тауланы,
Араларын кесесе,
Джыя-джыя сууланы,
Тенъизлеге кетесе.
Тауда элле орналыб,
Джуукъ кириб къатына,
Джети атадан аталыб,
Къарачай деб, атына.
Ол эллени биринде
Субай Нюрхан ёседи.
Мутхуз таулуну юйюнде
Къутас чачын эшеди.

Эшмелери узундан
 Табанына джетедиле.
 Бир-бирини ызындан
 Талай джылла кетедиле.
 Аны ариулугъуна
 Толгъан ай да келишмез,
 Джарыкъ джанигъан джулдуз да
 Аны бла эришмез.
 Юйден чыгъыб ышарса
 Кюнню мутхуз этеди.
 Бишген алмачыкълача,
 Ууртчукъла кыызара.
 Алтын бояу къуйгъанча,
 Кюн таякъла узала.
 Эришлери джабадыла,
 Тишгин чыммакъ тишлени.
 Джерде джокъду Нюрханча
 Бек биширген ишлени.
 Сурат кирик тюрсюню
 Сюйюмлюден ёледи.
 Кюнден-кюнъе чырайны
 Къоша - къоша келеди.
 Инъичгеден белтине
 Къарышлары джетедиле.
 Зар тенълери бетине
 Къараялмай кетедиле.
 Гокга хансча тюрсюню,
 Элге сюйюм солугъан.
 Айырылыб кетелмейд,
 Къатынъда бираз болгъан.
 Къонъурауча зынъырдаб,
 Айтхан сёзю озады,
 Алай'а юй джашауу
 Джан тыгълыгъын бузады.
 Нени да унутдургъан
 Барды аны хатасы:
 Атасы тели дюрген,
 Андан бытдыр анасы.
 Даулет уллу мюлкюню
 Санаб санын билмейди,
 Адамгъа тюз айланыб,
 Ышармайды, кюлмейди.
 Джауар инъирге ушаш,

Хар заманда къаралыб,
Нюрхан мёлек ёседи,
Быллай юйде таралыб.
Къыз джюрегин эзгенлей,
Тюрмедеча тутадыла.
Бир кыйсыгъын кёргенлей,
Чайпамайын джутадыла.
Асламына кюн кёрмей,
Мутхуз юйде джашайды.
Гырджынын кёб кюнлени
Джылай-джылай ашайды.
Гокга халс кюн кёрмесе
Муал, назик ёседи.
Нюрханны да хар кюню
Ма бу халда ётеди.
Кёб кечени джукъламай,
Турса болмай амалы.
Элге чыгъарча кеси,
Бир ёркинлик да табмай,
Мёлек къызны джюреги
Джаптады джашнъан отлай.
Эшикте мычыгъанлай,
Джекиреди атасы,
Сермейди ит къабханлай,
Инджитеди анасы.
Быллай ариў джыласа,
Таўла къалай тёзедиле?
Терен сагъышла баса,
Къыз джюрегин эзедиле.
Кюн кече да тёнъереб,
Джыламугъу агъады,
Бир учар джер болмайды,
Къанатларын къагъады.
Киши болмай къызладан
Джыламугъун тыяргъа
Джазыкъ эди да Нюрхан
Быллай юйде туаргъа!?

II

Бир заманда булутла
Таў башлары басадыла,
Къатыш-къутуш къарала
Къулакълагъа агъадыла.
Саўлай кёзюнъ кёргеннъе

Уллу джанъур джетеди.
Бир ёзенден ёзеннѐе
Ол шуулдаб ётеди.
Къобан къобуб, къозгъалыб,
Джагъаларын ашайды,
Тебрэндиргенин алыб,
Джагъалагъа ташлайды.
Узакъ болмай кѣк чартлаб,
Бир ачы тауш этеди.
— Ай марджала, чабайыкъ,
Тийрени алыб кетеди!
Шуулдагъан таушу
Ахырзаман келгенча,
Ёзенде табылгъанны,
Къоратайым дегенча.
Къулакъладан къаралыб,
Суу ырхыла саркъадыла,
Джагъада джашагъанла
Юйлерине къоркъадыла.
Тереклени чыгъарыб,
Бедженлени къобара,
Джер-джерде суула барыб,
Саулай джерни сугъара.
Кѣб да турмай булутла
Кѣлтюрюлюб кетдиле,
Джалан аякъ сабийле
Суу ызына джетдиле.
Кѣк да чуакъ ачылыб,
Джер да ариу нюр кийеди.
Тау башындан ышарыб,
Алтын кюн да тийеди.
Кимге заран болду деб,
Бири-бириин джокълайдыла,
Кѣчюүледен ётелмей
Джолоучула сакълайдыла.
Къызыу тебиб урады,
Нюрханни къыз джюреги,
Ой, мыдахлай къалады,
Болмай этген тилеги.
Халкъча чыгъыб орамгъа
Кѣз ачаргъа болмайын,
Юйде мыдах, тарала,
Кишиге джукъ сормайын.

Сагъыш, джити къамача,
Къан тамырын кеседи,
Аны джанъыз къуанчы
Марзий тенъи келседи.
Ол болмаса тенъледен
Ийнанмайды кишиге,
Ала тюбешедиле,
Даулет кетсе ишине.
Ол кёзюуде арымай,
Талмай ушакъ этедиле,
Ол иги, бу аман дей,
Юч ёзённъе джетедиле.
Марзиятны келгенин
Анасы Зарият суймей,
Кёз сакълаб, къулакъ салыб,
Джанъыз кёзлерин иймей,
Къаш-башларын туюгенлей,
Тёпбесинден къарайды.
Ала юйге киргенлей,
Олтуруб джюн тарайды.
Нюрхан халал тенъини
Айтмагъанлай сёзлерин
Анъылайды бетинден,
Кёрмегенлей кёзлерин.
Даулет кетиб бал къошха,
Толу айны тургъан эди.
Къартла олтуруб ныгъышда,
Бир уллу той болгъан эди.
Зарият къатыш ол тойгъа
Ариу Нюрхан келгенди,
Илечинча Хамитни
Тёбсегенин кёргенди.
Ол сау элни ичинде
Бек айтылгъан джаш эди.
Хаулерекди элинде,
Дегенлери бош эди.
Хауле джерге бармайын,
Тартсала да къоймайын,
Джалда кёб кюню батады,
Урунуб башын тутады.
Ариу тукъум джюрюген,
Субай битген санлары.

Джашлыгындан да билген
Тик тауланы джолларын.
Къошда шартюх биламукъ,
Анъа татлы аш болуб,
Болджар салам тѣшеги
Джасдыгы да таш болуб,
Учуз затдан болса да,
Таб джарашыб кийими,
Киши айтыб айталмаз
Джигерлигин, суююмюн.
Малгъа барса, маллада,
Уугъа чыкъса таулада,
Киши ѳтмез аллына,
Минсе тору атына.
Ол арбазда той барады,
Тюйюш-тартыш болмайын.
Нюрхан Хамитге къарайды,
Эки кѳзюн алмайын.
Аны бек бѳлюннѳенин
Тойда бары кѳредиле.
Кѳлю бла суюгенин,
Тенъ кызылары биледиле.
Суюмегенле айтадыла,
Бир-бирине шыбырдаб,
— Ах мен джарлы, не айтырла.
Даулет бла Зарият...
Быллай ишни унарламы
Не закон не шерият?
Неси барды да Хамитни
Байны кызын алыргъа?
Андан эсе кыыз керекди
Эрге бармай къалыргъа.
— Марзият масхарады.
Аны табхан Нюрханнъа.
Байны кызы барады,
Уллу мюлкю болгъаннъа.
Юйде зорлугъуна да
Суюмеклипи къошулуб,
Къалай джашасын Нюрхан
Бу Хамитни ашырыб,
Хамитине таралыб,
Тюз иигирге джетеди.

Кёзчюклери аралыб,
Быллай инар этеди:

«Печге кире келгенлеиме,
Бир бек кыысдырдым кюлуму,
Кюнню джарыгъын толу кёрмеген
Менден кыйынлы болурму.

Сюйтеними кюркюб джашыра,
Тууранъдан къараб джылайма.
Кёзлерим бла узакъ ашыра,
Къаллай кыйынлыкъ сынайма.

Кёкде баргъан кёк булутладан
Таралыб салам ийеме,
Джангыз тилерим аны үнутма,
Джанымдан сени сюйеме.

Тилейме учхан къанатлыладан:
Айтхан джуабын алыгъыз,
Мени орнума аны къатында
Джангыз бир кече къалыгъыз.

Сени амалтын тюз къарамайдыла
Тийреде мангъа тенъ кызла,
Мен джыласам джылаб къарайдыла,
Башыбыздагъы джуддузла.

Къошха кетсенъ бир кёб тураса,
Дженгил къайтыб келсенъ'а.
Уллу аллахдан гюнах аласа,
Бир акъылынъы бёлсенъ'а!

Мени тёкпен джыламукъларым
Эритмезлеми ташланы,
Кёзюмден кетмейле такъыйкъаны,
Хамитим, къара къашларынъ.

Кече тюшюмде бир кёб кёреме,
Неге болгъанын билмейин,
Эркин солуюлмайын ёлеме,
Чырт ышармайын, кюлмейин.

Сюймеклигими ачыкъ этерге,
Чырт эркинлик бермейдиле.
Сени ўа малынъ бек азды дейдиле,
Меннѣ тыйыншлы кѣрмейдиле.

Сенден башха зат алмаз эдим.
Дунияда джашаў юлюшге..
Эсиме тюшсенъ учуб джетерлей
Санларым ойнайла хар иште.

Башыма тилѣб мадар излейме,
Мен терекледен, ташладан,
Джанъыз ышарсанъ аны сюйеме,
Саў юч ѳзенде джашладан.

Сени бла ачыў да этерме,
Бизни сюймеген джаўлагъа.
Биргенѣ киик болуб кетерме
Кавказда миик таўлагъа.

Тюз джюрегими айтама, тоба,
Сагъыш да эте артыма,
Аллах буюруб тюшюб къалгъа эдинъ
Бусагъатчыкъда къатыма».

Нюрханны Хамитни да
Бир-бирлерин сюйгенлери
Кюн-кюнден ачыкъ болду
Джаш джюрекле кюйгенлери.
Экисини ызындан
Сюймегенле марайдыла.
Болгъанны, болмагъанны
Анасына санайдыла.
Даўлет бла Зарият'а
Не этерлерин билмеин.
Нюрханны сакъ тутадыла
Юйден узакъ иймеин.
Тойгъа барыб келгенли,
Аны джукъу атханды,
Хамит артда келгенли,
Бютюн ауруу табханды.
Джылы тузлу джыламукъ
Кѣз джаўларын ашайды.
Сюймекликни кючюне
Ийнаннъанлай джашайлы.

III

Хамит кѡшха тебресе,
 Мураты терк кѡайтыргѡа,
 Сѡймеклигин ачыкѡ этиб,
 Нюрханнѡа тюз айтыргѡа.
 Хамит анѡа тюберге
 Бѡгюн джуаб алгѡанды.
 «Джарыкѡ джулдуз» джанаргѡа
 Эки сагѡат кѡалгѡанды.
 Эки сагѡат созулуб,
 Эки кюнча келеди.
 Джаш джюреги ашыгѡыб,
 Кѡызыу-кѡызыу тебеди.
 Киши кѡрмезин марай,
 Халкѡ да джатыб тийреде,
 Лампа джарыкѡ джылтырай,
 Анда-мында юйледе.
 Хамит келиб сакѡлайды,
 Уллу ташны артында
 Тору аты отлайды,
 Джанѡыз аны кѡатында.
 Адам аякѡ тыннѡанлай,
 Арт терезени ачыб,
 Нюрхан кеси букѡгѡанды,
 Юйден арлакѡгѡа кѡачыб.
 Сѡймекликни синѡенин
 Темир буруу да тыялмаз,
 Аны кѡбген кѡмюгюн
 Киши ызына джыялмаз.
 Нюрхан кѡызыу келеди
 Этеклери джел эте,
 «Бир адам да эслемеди»,—
 Деб, кеси-кесине кѡл эте.
 Экиси да шыбырдай,
 Сѡймекликни тѡгедиле,
 Джюреклери тыкѡырдай,
 Таш артына чѡгедиле.
 Сагѡат джарым да кетмей,
 Кѡк кюкюреб джашнайды,
 Джыламугѡун да сюрте,
 Нюрхан айтыб башлайды:

НЮРХАН:

—Анам, атам къоймайдыла
Сени суюгеним амалтын,
Сенден башха керек тюлдю
Болса да ол оары алтын.
Бюгюн мени кёзюмден
Бир айт: къалай этеик?
Бу къан джаўгъан ёзенден
Къайры къачыб кетеик?

ХАМИТ:

— Джюрегинъи къыйнама,
Джанымдан да суюгеним.
Мени джанымы къыйнагъан—
Джюрегинъи куюгени.
Чегетлеге, таулагъа
Кечим бар джерге кетеик.
Суюмегенлеге ачыугъа
Бирден джашаў этеик.

НЮРХАН:

— Мени сенден тилерим:
Билдирмеин къачайыкъ,
Тёзалмайды джюрегим,
Бу ёзенни атайыкъ.

ХАМИТ:

— Болмаса да тору атым
Сени алыб кетерге,
Сенсе эки къанатым,
Тенъизледен ётерге.
Сёзю алгъа ачмайыкъ,
Алай сагъыш этмеин,
Кёллерине джетмеин,
Бир джары да къачмайыкъ.
Ишни иги башласанъ,
Иги бла да бошалыр,
Адам джюрек сыласанъ,
Боранчады, шаўшалыр.
Эртденбла огъуша
Келечиле барырла.
Аллах айтса, атанъдан
Джылы джуаб алырла.

НЮРХАН:

— Актылыны, эсини
Ташха, тауга юлешме.
Бош кыйнама кесини
Болмаз затха юрешме.
Мен билеме аланы,
Отдан келек кийерле,
Бизге кяршчы джауланы
Ызыбыздан ийерле.
Ол себебден тилерим,
Сен кесини терилтме,
Мени такыр тюрмеде
Мындан ары термилтме.
Ариу айта ийнакълаб,
Джуукъ келди кыатына,
Ол кёл эте Нюрханнга,
Минди тору атына:
— Тюзлюк бизге негерди-
Аман этме кёлюню,
Аллах сени бермесе,
Къобан джуусун ёлюю.
Айджарыкъ да, кюндюзча
Мыдахлыгын кёреди.
Белинде белибауун
Белгиге деб береди.
Аны алтын кямарын
Шагъатлыкыга алады.
Сагъыш басыб, ызындан
Нюрхан къараб кыалады.
Тору алаша барады,
Тартыб садакъ атханлай,
Келечиле ийеди,
Сёзлеринде айтханлай.
Элге хапар ачылыб,
Келечиле келгинчи.
Даур, суютор, кычырыкъ
Арбазга да киргинчи.
Зарият да джетгинчи,
Даулет, алга секириб,
Келген келечилеге
Кычырады, джекириб:
— Ол кызыккыны алгышчы.
Кёз туурамдан кетигиз!

Бир хатагъа къалгъынчы,
Арбазымы бош этигиз!
Кимге тенъ болгъанларын,
Билмей, этиб ишлерин,
Бу затны чыгъаргъанны
Агъызырма тишлерин.
Мен да адам туююлме,
Танытмасам алагъа,
Бир къанларын джакъмасам,
Ма бу къара къамагъа!
— Гырт гяур, сюйер эди
Байны кызын алыргъа!—
Деб кычыра Зарият
Къатларына барыргъа.
Келечиле кетдиле,
Юйлерине къайытыб.
Толу хапар бердиле
Болгъан болушун айыртыб.
Тенъ джашлары тиш кысыб.
Терен сагъышланадыла.
Хамитге эс табдырыб,
Быллай акъыл аладыла.
Ишге тюз кёз ачайыкъ,
Нюрханны термилтмеик,
Бюгюн алыб къачайыкъ,
Чырт да мурукгу этмеик.
Бюгюн хапар береик,
Хазыр болсун чыгъаргъа,
Къара суугъа кел деик
Адам аякъ тынаргъа.
Марзий хапар берген эди,
Чырт да кишиге эслетмей,
Нюрхан ары келген эди
Сёзюн экили этмей.
Ол шыкъыртсыз чыкъса да,
Даулетлери сездиле.
Джуукъ джашланы джыйыб,
Къуугъун этиб ийдиле.
Нюрхан къатыш баргъанла
Эл табагъа да ётгюнчю.
Тартыб атдан алдыла,
Джарлы юйюне джетгинчи.

Къаты теуан къамчиле
Тийеди́ле башына.
Къара кюлтюмле тюше,
Джаягъына, къашына.
Ол кюн мыдах танъ келди
Уллу Къобан ёзеннъе.
Нюрханны да тюртдюле
Тюйюб къара гёзеннъе.
Бюгюн ким чырмау болду,
Сюйюб чыкъгъан джолунда?
Гулоч таякъ узалды
Бутунда эм къолунда.
Ауз къанын тыялмай,
Ол сандыракъ этеди.
Кеси ёрге туралмай.
Кече танънъа джетеди.
Юч кюн бла юч кечени
Тар гёзенден иймеин.
Кёл этерге кесине
Джанъыз адам кирмеин.
Юч-тёрт джашны ызындан
Джыйын атлы джетгенди.
Бу кемсиз артыкълыкъгъа
Таш, тау бушуу этгенди.
Джан къазауат этерге,
Джигит Хамит болмады.
Нюрхан къатыш кетерге,
Тюз иинети толмады.
Тенълерини къанлары
Суу ташлагъа чачылыб,
Отоу эшик къалгъанды
Бош кенъине ачылыб.

IV

Чырпы чагъыб чегетле
Джашил кийим кийеди́ле,
Джаз сууланым терекле
Чирчиклерин ийеди́ле.
Тюзледе гокга хансла
Ариу ийис этеди́ле,
Къайынны булчукълары
Кенъине кетеди́ле.
Сюрюу тюзге джайылыб,

Къойчу акъырын атлайды.
Тойгъан гугук кычырыб,
Адамланы «алдайды».
Къар тауланы бузлары
Эртде эриб саркъадыла.
Алма, кертме терекле
Акъ кърмашча чагъадыла.
Мал джайыла тюзлеге
Кёк кырдыкда керилиб,
Хар адамгъа тийреде
Бирча суююм, нюр келиб.
Сютден тоюб кекире,
Къозучукъла ойнайдыла,
Бутакълада секире,
Чыбыкъла да джырлайдыла.
Къурт-къумурсха тешикден
Джер башына тегюледи.
Джанъыз Нюрхан эшикге
Чыгъалмайын термиледи.
Ол Хамитге къачхан кюнден
Бери тарлыкъгъа киргенди.
Сюймеклик джюрегине
Андан да бек синънъенди.
Анъа билиб, бютюн да
Кючлю бугъоу саладыла,
Мутхуз, кюнле бетине
Тиймей озуб барадыла.
Даулетлери Нюрханны
Быйыл къачха джетерге,
Оноулашхан эдиле
Бир джанына этерге.
Энтда сагъыш къошулду,
Нюрханны кыыз башына,
Сормай сёз таусдула
Орусбийни джашына.
Бай Орусбийни маллары
Киши санаб билмеген,
Беш-беш барды джалчылары,
Кёбю элни кёрмеген.
Тутады таякъ тубюнде,
Инджите ичиб къанларын,
Бошаб кетерик кюнюнде
Бермей джетген джалларын.

Артыкъсыз да терс къарайды,
Джалчыны керек затына.
Орусбийни уллу джашы
Къамбот дейдиле атына.
Аны кюню кетмей эди,
Биреу бла туююшмеин,
Кюнюне уа джетмей эди,
Бир сермешиб кёрюшмеин.
Муну эшитиб Нюрхан'а
Чырт ачыудан кюйеди.
Иш белгили болгъанлы,
Бутун, къолун туюеди.
Нюрхандан эсе Къамбот
Онбеш джылгъа тамада.
Анъа барсам тегюлсюн
Баур къаным талада.
Хамит малгъа къарай эди,
Къояр мадар. болмайын.
Кече кюн да бара эди,
Арымайын, талмайын.
Къамбот зарлыкъ кир иннетин
Минутну эсден иймейди.
Хамит'а аны ол дертин
Джети джукълаб билмейди.
Тенълерине улху бериб,
Анъа къаршчы кюрешеди,
Харам хапарны джибериб,
Мюлк, рысхы юлешеди.
Джай кюнлени биринде
Хамит атын джерлейди,
Къобан ёзенни ёрге
Элге айланыб тебрейди.
Атын отлата къалкъыб,
Хамит бир тюш кёргенди,
Джандан суйген тору аты
Суугъа кетиб ёлгенди.
Джол узуну бу затха
Терен сагъыш этеди,
Тер да къагъа тору атха
Уллу-Тюзге джетеди.
Бир аур джюк барады,
Джюрегинден кетмеин.
Джатар заман болады,

Кёпюрден да ётмеин.
Къаранъыдан аллында.
Арба джолну кёрмейди,
Сескекленнъен атына
Уллу акъыл бёлмейди.
Джол джанындан аллына
Юч къарантха чыкъдыла.
Аркъан атыб бойнуна,
Тартыб атдан джыкъдыла.
Хамит кесин эскериб,
Ёлюм уруш ачады.
Тору аты илгениб,
Юйю таба къачады.
Тору атынъдан айырылдынъ
Ызындан да къарамай,
Къара къаманъ да къалды
Керек кюнде джарамай.
Осман уруб, керилиб,
Къаш башынъы тешеди.
Къаманъ бла Кертибий
Санларынъы кеседи.
Ёлюгюнъю къоркъгъандан
Бёрюлеча тартадыла.
Сюйреб келиб къабхакъдан
Баргъан суугъа атадыла.
Ариу Нюрхан къалады,
Сени сюйюб термиле.
Ёлюнъ джюзюб барады,
Шоркъалагъа кёмюле.
Айрымканда чачынъы
Суукъ аяз тарайды.
Тал терек ёлюгюнъе
Мыдахланыб къарайды.
Мыллыкъчы къушла миниб,
Кёзлеринъи къазадыла.
Сенден хапар билмеин
Тень джашларынъ озадыла.
Юч кюн бла кечеден
Ёлюгюнъю табдыла.
Сюйген ананъ, эгечинъ
Къычырыкъ этиб чабдыла.
Сагъышсыз, хар замандача,
Джаз ишинъе кетген эдинъ.

Джанынъы алай алырча,
Къамботха не этген эдинъ?!
Отха тюшюб кюйгенча,
Бет тюрсюню къаралыб,
Чачын, башын джыртады,
Джарлы ананъ таралыб.
Душманым болсун сенлеин
Джарлы юйюнъе кирмединъ,
Джан бересе джукъ кёрмеин
Къарт ананъы да кёрмединъ.
Айырылгъан санларынъы
Бир мешокга джыядыла.
Тёгюлген къан ызларынъа
Къум, топуракъ къуядыла.
Къой джыйычу баулагъа.
Туарлагъа ким къарар?
Сени орнунъа таулагъа
Чыгъыб киик ким марар?
Халал, суюген тенълеринъ
Кюўле этиб джырлайдыла.
Элде уллула, сабийле,
Тёзелмеин джылайдыла.
Саулай джер да джыласын
Бу гюнахсыз ёлгеннъе.
Джюрек ауруу къойгъанса
Сени битгеннъе, кёргеннъе.
Къара джерни къабханса,
Кёрмей жарлы юйюнъю.
Сенлей болсун дейдиле
Орусбийни юйюрю.
Энди халал тенълеринъ
Къабырынъа келедиле.
Юч ёзенден джыйылыб,
Къайгъы сёз бередице.
Мурдарланы кёб заманны
Жиши билмей барады,
Энди элде хар чыракъ
Мутхуз болуб джанады.

V

Къара булутла келиб,
Кюн аман бек этеди.
Заман, къапатлы кибики,

Дженъил озуб кетеди.
Мурдарланы кѡлундан
Сабыр Хамит ёлгенди,
Нюрхан кѡачхан джолундан
Кёсеу болуб келгенди.
Тамам бир ай, джети кюн,
Алты кече кетгенди,
Нюрхан чыгъар болджал кюн
Билмегенлей джетгенди.
Сёзлери тамблагъады,
Кѡамботлагъа элтирге.
Кюнортадан озаргъа
Алгъыш ауаз эшитирге.
Анъа хазыр беш-алты
Боза джыкгыр кѡайнайды.
Хазыр болуб хар заты
Кѡамбот кюлюб ойнайды.
Элден-элге айланыб,
Тенълерине билдиреди,
Уллу семиз кѡойланы
Кесерге деб келтиреди.
Бюгюн кюню Нюрханны
Мутхуз, мыдах кетгенди.
Кишиге билдирмеин
Кеси оноу этгенди:
«Къара джерге берирме,
Зорлукъ эзген джанымы,
Анъа бармай тегерме,
Бюгюн джюрек кѡанымы.
Меннѣ джашау кѡалмайды,
Бусагъатдан кѡачмасам.
Миик, къара кѡаядан
Мен башымы атмасам.
Неда бюгюн кесими
Кѡуу бутакъда асарма,
Анъа кѡатын болгъандан
Ёлур отнү ашарма.
Чырт болмаса кёрюрге
Баргъан суугъа секириб,
Мындан озмай ёлурме
Алайда кѡан кекириб».
Кече да иги кетиб,
Ары-бери атлайды,

Юйде не сагъыш этиб,
Асарлай джиб табмайды.
Эсине тюшюреди
Шыбылача анасын.
Къабыргъада кѣреди
Атасыны къамасын.
Уллу къара къаманы
Чебгенине чырмайды,
Болмай сакълар заманы,
Терезеден чынъайды.
Элден чыгъыб барады,
Бир джан аны кѣрмеин.
Джулдузлагъа къарайды,
Не этерин билмеин.
Кеси джанъыз, танъ ата,
Суу ызына келгенди.
Джарыкъ джулдузча бата,
Кенъ талада ёлгенди.
Ёлюрюню аллында
Иги тилек тиледи.
Джити къара къаманы
Сол джанына тиреди,
Къолтугъуну тюбюнден
Джити бурну киреди,
Къызыл къаны тѣгюлюб,
Къара джерге синъеди.
Кѣзлеринъи джарыгъы
Бусагъатда джабылды.
Джашлай ёлюб, ёлюгюнъ
Суу джагъада табылды.
Ол къыз ёлюк джатады,
Тюрленмеин талада.
Къызыл къаны къатады
Кебиб, джити къамада.
Сеннъе мыдах болгъандан,
Джай кюн мутхуз тийеди.
Чегет сагъыш алгъандан
Мутхуз кийим кийеди.
Къобан чайкъалыб уруб,
Джагъаларын чачады.
Ананъ болушлукъ излеб,
Кѣкюрегин ачады.
Къарт атанъы кѣлюне

Не зат келе турады?
Осиятынъы келиб,
Къаргъа, къузгъун сорады.
Орусбийни юйюнде
Ќуанч той сакълайдыла.
Тенъ кызларынь билмеин
Тынчая джукълайдыла.
Ач къушла джуукъ келиб,
Тегерекге къарайдыла.
Кеслерин джерге бериб,
Ёлюгюнью марайдыла.
Кюёу джёнъер орнуна
Миллет джылаб келеди.
Даулетлени арбазда
Эл къайгъы сёз береди.
Бош джылама, Зарият,
Сизни амалтын ёлгенди.
Билгенлени барына
Джюрек ауруу бергенди.
Челекден къуюб джанъур,
Къабырынъы джуады.
Нюрханча тамам ариу
Сан бир джолда...

НАСЫБСЫЗ ЮИДЕГИ

(х а п а р)

Ариуджан арбазны сибириб бошаб, кьолларын джу-аргъа илипиниъе ийилгенлей, кесини туфлясындан къараб тургъан бармагъын эслеб, аны башы сагъышха кетди. Ариуджан узун чачыны учу суугъа тюшюб, суу тартханын, бешикдеги сабийини джылагъанын да эшит-меди.

— Эй, тюшюнъю суугъамы айтаса? Сабийинъи джылагъанын тый! — деб кычырды, верандада олтуруб, нелени эсе да санай тургъан Минат.

Ариуджан илгенди. Джукъ айтмай, орнундан турду да, барыб бешикден джашчыгъан алды.

— Тебретсенъ не боллукъ эди, — деди Ариуджан юйге кириб бара. — Бешик къатынъда турады да.

— Ух, аллах,—деб Минат аны артындан мурулдай къалды. — Энди къартлыгъымда бешикми тебретирикме? Бу къарт къатын Ариуджанны къайын анасы эди. Ол алкъын саулугъу иги, кефли тиширью эди.

Ариуджан джашчыкъны алыб юйге кирди да олтургду, сора отун алыб келди да от этди. Аны бетинден, кёб къыйынлыкъла кёргенин билген къыйын тюл эди. Мындан юч джыл алгъын бу арбазгъа келгенинде, башха тюрлю умут этген эди. Къайын ананы да Ариуджан бир анагъа тергеген эди. Эрини юсюнден мураты да башха тюрлю эди...

Ариуджанны тегенеге ун къуйгъанын эслеб, Минат

ашыгыб орнундан турду да, джалан аякъ юйге чабыб кирди.

— Мен болмасам эки кюнню джашаяллыкъ тюлсюз. Аллай бир унну бир ызгъа булгъагъан къайда кѣргенсе! Сеннге юрете джанымдан тойдум, — деди. Ундан ызына ала, — таб бу джол гырджын этерге кереги да джокъду, кѣзююнде гардош ашасакъ да боллукъду.

Ариуджан джукъ айтмай, сын ташча, сюелди да къалды. Минат да биягъы джерине кетди.

Ариуджанны быллай сѣзледен джюреги кюйсе да, джуаб этсе арада уллу даур башланырын биле эди. Быллай затлагъа Ариуджан юрениб тура эди. Ол беш-алты ай болгъан келин сагъатында Хамзат анъа чебгенлик алыб келгенинде да аллай даур болгъан эди. Минат чебгенликни Хамзатны къолундан тартыб алыб: «Бусагъатда чебгенни не кереги барды? Алкъын джангъы келинди, чебгенлери алай турадыла. Алгъын аланы джыртсын», — деген эди. Андан бери Хамзат да аллай затны къымылдатмайды.

Ариуджан ашарыкъ этер кѣзюуге Хамзат да келди. Ол хурджунундан ачха чыгъарыб Минатха узатды. Ызына айлана, кете тебрегенлей анасы аны тохдатды.

— Ачханъ нек азды?

— Газетге джаздырдым.

— Анъа да ачхамы джойдунъ! Минат ачыуу бла ачханы тѣшек тюбуне бысдырды. Хамзат, бир аман иш этиб гюнахлы болуб тургъан сабийча, джукъ да айтмай юйге кирди.

Джашчыкъны къойнуна алыб печь аллында олтуруб тургъан Ариуджаннъа бу сѣзле тюшдеча эшитилдиле. Алай'а юч джылдан бери таусулмагъан бу «тюшле» аны тентек этиб къойгъан эдиле. Печде къызыу джаннъан от, кюн кеч болгъан сайын юйню ичин бекден бек джарытады. Печни эшигини тешикчигинден ургъан джарыкъчыкъ Ариуджанны бетинде гинасууча ойнайды эм узакълагъа кетген сагъышын андан да узакъгъа сюреди.

Ариуджан эрге баргъынчы больницада сестра болуб ишлеучен эди. Ол заманда Хамзат сокъур ичегиси ашланыб операция этдирирге больницагъа баргъан эди. Ариуджан татлы тили, ишленмеклиги бла Хамзатха иги кѣрюндю. Хамзат сау болгъандан сора да Ариуджаннъа дженъил-дженъил келиб туруучу болгъан эди. Хамзат келмеген сагъатлада да Ариуджан аны аллына къарау-

чан, ашыгыб сакълаучан эди, кеси да маънасын толугу анылаб бошамагъан бир кюч аны Хамзат табагъа тартханча бола эди. Къыз бла джашны ортасында болгъан бу хал аланы ЗАГС табагъа ышырды.

Ол заманда къайын анасы къалай тынч, иги къатын кърюннъен эди! Ол сагъатда Ариуджанны анасына Минат: «Джюрек-джюрекге тюз келген эсе биз не этерикбиз. Мени да джанъыз джашымды. Келинни къол аязымда тутарыкъма. Қызынъы насыбы бар кёре эдим», — дегенин Ариуджан кеси къулагъы бла эшитмегенми эди! Алай болгъанлыкъгъа бу сёзлени бары да ётюрюк, хыйлалыкъ кёре эдим. Алагъа келгенлей Ариуджанны ишдеп тыйыб, юй къуллукъгъа джарашдырдыла.

Ушхуур ашагъандан сора Хамзат приемникни къурду да, концертге тынъыларгъа олтурду. Ариуджан анъа не зат эсе да айтыргъа аузун ачды, алай'а нек эсе да джукъ айтмады.

— Меннъе джукъ айтыргъамы тебеген эдинъ? — деб сорду Хамзат эслеб.

— Айтмасам да болмайды, туфляларым бошалгъан дыла.

— Анама айт, — деди Хамзат сансыз этиб. — Былай ишлени менми этиученме?! Ариуджан кёзлерине келген джыламукънъу къайтарып ючюн эрнин къабыбызына айланды.

— Къаллай бир чыдадым, — деди ол кючден, — энди чыдааяллыкъ тюлме, ишге киреме...

— Джанъыз туфля ючюн ишге киреме дей эсенъ, аны кесинъ биле болурса. Алай'а сабийге анам къарарыкъ тюлдю.

— Билеме. Ариуджан бир кесек сёлешмей турду. — Тюздю, туфля ючюн да ишлерикме, биреулеге джалынмаз ючюн да ишлерикме. Барындан да бек кесими башха адамла кибик, адам болгъанымы танытыр ючюн ишлерикме.

— Адам болмай кимсе? — деб Хамзат кёзлерин уллу ачыб Ариуджанныъа къарады.

— Кесинъ сагъын этиб кёр, тегенеге къуйгъан уннъа дери ёлчелеб береди. Бу не джашауду? Къараудан не башхалыгъым барды? Ариуджан бу джол джылаб сёлешди.

— Мен не этеим? Урмасам, урушмасам, табханамы

юйге алыб келсем, андан сора не этеим? Анама джукъ айталмайма. Ол да алгъанын юйню ичине джоя ушайды да!

— Юй ичине тют, любюрге, къат-къат киритле салыныб тургъан любюрге: мени джалаң аякъ болгъаныма, сабийни къуандырыгъа любюрледен файда болмайды,— деди Ариуджан тохдаб. — Урунургъа мени къолумдан келликди. Юйде бар затдан кереклими табмайма.

Ариуджан орунду къада джукълаб тургъан джашчыкъны илгенненин кёрюб, аллына барды да, бетине джабылыб тургъан марляны ачыб къараб, дагъыда джарашдырыб джаблы.

— Меннѣ былайда кѣб мурулдама, сеннѣ къарасам — къатынса, анѣа къарасам — анады, не этеим? — деди Хамзат. Сора орунду къадан турду. Терезени аллына барыб, къолларын ёрге этиб, керилди да, табджаннѣа олтурама деб джасдыкъчыкъны къолуна алгъанлай, аны ичинде не затла эсе да шыпырдадыла.

— Не къыбды, не бычакъ берчи, — деди ол джасдыкъчыкъны къара халы бла тигилгенин сёгерге кюреше.

— Тийме, анамы джасдыкъчыгъыды; биягъында билмей джашчыкъ бла алыб киргенме, тийме! — деди Ариуджан.

Хамзат джасдыкъчыкъны ачды да уллу сеирсинди. Аны ичинден джюннѣ чырмалгъан чыкъырдаукъ джюзсомлукъла чыкъдыла. Ариуджан эрине къарады. Хамзат башын къашый ачхагъа бир кесек къараб турду да, кесича этиб орнуна салды.

— Кереклибизге ачха джетмейди деб тарыгъады. Ма, ачха къайры кетеди, — деди Ариуджан акъырын гитче ауазчыгъы бла. Хамзат джуаб этмеди.

— Ма, тик да орнуна элт, дагъыда джукъ зат айтыб айланма, кёлю къалмасын. Не тукъум болса да биз да тютюн чыгъарабыз.

Ариуджан джасдыкъчыкъны тиге, эрине сорду:

— Ненча сом эди? — Санадынъмы?

— Огъай, не этеме аны гюнахын.

Ариуджан, кесини ачхасын санаргъа гюнахдан къоркъгъан эрине кёзюню къыйыры бла къараб, ачыулу ышарды да, джасдыкъчыкъны алыб чыгъыб кетди.

Ол кече Ариуджан иги кесек заманны джукълаялмады. Хамзат: «Табханымы юйге алыб келеме, андан сора не этеим», — деди. Кертиди, эри аман адам тюлдо.

Аракъы ичмейди, тютюн ичмейди, хауле джюрюмейди. Алай'а кесини къатынын анасына тебетеди, анасыны эте тургъанын биле, кёре да тургъанлай джукъ айтмайды. «Бу сёзюнъ тюз тюлдю, анам», — деб айтыргъа гунахдан къоркъады. Аллай къуджур адам къалай болады?

Эртденбла Хамзат ишге кетгенден сора Минат эки корзинканы да алыб базаргъа кетди. Ариуджан юлереине барыргъа тебреб, юйню къоюб кетелмей тургъанлай, анасы кеси келди.

— У-у-у! Кел, анам. Ариуджан къуаныб анасын къучакълады, тынч эсенмисиз... къарнашчыкъларым, эгешчиклерим тынчмыдыла?

— Бары да сау-саламатдыла, — деди Аминат. — Ахматчыкъ къайдады алай тапсыкъ болдум, алыб да бир бармайса.

— Бюгюн барыргъа тебреб тура эдим. Ахматчыкъ джукълаб турады. Андан бери нек келдинъ, кесини къыйнаб? — деди Ариуджан анасыны къолтугъун ала.

— Садда кёгетле бишгендиле, сабийле да бир келмейди деб, сени тансыкълайдыла.

— Аминат орунду къада джукълаб тургъан джашчыкъны упба этди да хурджунундан гитче ат «суратчыкъ» алыб къатына салды.

— Минат нек кёрюнмейди? — деб сорду ол, шиндикге олтура.

— Бариш этерге кетгенди.

— Тоба, тоба къарт болгъанында да тюрю адетлери къатмайдыла ол адамны.

Кёб да турмай арбазгъа Минат кириб келди. Ол семиз адам арыгъан болур эди, корзинкаларын да сюйрегени орнунда алай келтире эди. Илипинъе джетгенинде, корзинкаланы алай салды да, бетин-къолун джууду. Сора джаулугъун тешиб джанъыдан къысды. Минатны бу этгенлерин терезеден къараб кёрюб тургъан Аминат сеирсиниб:

— Эй, джаратхан аллах, тынч юйде олтуруб турмай не къыйынлыкды ол мынъа. Ма мен...

Аминатны сёзюн Минатны къычыргъан таушу бёлдю.

— Не болгъанды, нек кёрюнмейсе. Юйге кириб хурлдаб джукълай болур биягъы... Бир да къурумаса да бу соханланы къошларын алса ўа! Минат юйге кириб келди. Аминатны кёрюб: — Эх-эх, Аминат келгенди да —

деди кукаланыб ышарыргъа кюреше. къучакълаб:
— Тыпч эсенмисиз? Келинле, джашла, кызла тынчмы-
дыла, кесинъи саулугъунъ къалайды, — деди.

— Аллахха шукур, кесинъ'а къалайса? Бир бар-
гъан да этмейсе бизни таба. Минат стол юсюнде ары-
тылгъан гардошланы кёрюб, орнундан турду.

— Бу ўа не этгенлигинъди, келин, — деди Ариу-
джаннъа къараб, кёлү къалгъанча болуб. — Бир юйде
джюрюген бизде да барды, бир маджал зат алыб сал-
санъ'а, — деб Аминатха къарады.

— Башха адам сени орнунъда болса, къайын ана-
сы кюбюрлеге кирит салыб кете кёреме, деб сёз этер
эди. Юйюбюзде бир къумурсхала джайылгъандыла да
татлы затны алай салыб къояргъа не амалынъ барды!

Ариуджан сеирсиниъен да этиб, мыдах да болуб,
анасына къарады. Аминатны кўой, кўой дегенине да
къарамай, Минат бир стакан тюбде джаў, бир стакан
тюбде бал алыб келиб, алай салды...

Аминат кёб турмады. Ахматчыкъ уяниъандан сора
бир кесек эржелетиб турду да, кетерге тебреди.

— Анам, — деди Ариуджан, — мен ишге кирирге
тебрегенме. Джашчыкъгъа юч-тёрт кюнню къарармыса?
Андан сора яслиге джарашдырыр эдим. Аминат дженъил
бурулуб кызына къарады да, ана джюреги сёзди,
кёбден бери джыйыла тургъан мыдахлыкълардан бири
атылыб тышына чыкъгъанын, джаш тиширыўну джи-
гер джюреги ишге, энтда тенълерини арасына тарт-
ханын.

— Джаным бла къарарыкъма, кызым, — деди ол,
кёсюню кыйырын Минатха джетдире.

— Джанъыз сабийге къарар адам табылыр, — деди
Минат ышарыргъа кюреше, бетинде ўа къаны къалмай.
Башха сёз айталмады. Алай'а Аминат кетгенден сора
айтыр сёз табды.

— Адам тюлсе, — деб кычырды ол келиинне, барма-
гъын мизни тутханча туту.

— Сен ишлемесенъ'а не боллукъду, энди? Юйде ишни
ким этерикди!?

— Къычырма, анам!

— Охо, тиллене тебрегенди да бу энди! Ананъ юре-
тиб бара болур!

— Алайды!

Ариуджан бир джанына бурулду.

— Нек джуаб этесе?

Юйге кириб баргъан Ариуджан босагъада тохдады да ызына айланды.

— Анам, мен былайгъа даулашыргъа келмегенме. Къоймай джуаб этдирген сен кесинъсе.

— Хы-ы-хы?! — деди Минат созуб. — Алаймыды, ишлеуюнъю кёреим.

— Ишлерикме.

— Мен джугъунгъа къарарыкъ тюлме.

— Барын да кесим этерикме.

Мурулдаб от юйге кириб баргъан Минат, бир зат эсине тюшюб тохдады да, келинин бир уллу айыблы ишни юсюнде тутханча сорду:

— Эй, гардошланы къайдан алгъанса? Ананъ келсе алай, джашыргъан ачхаларынъ да кёрюне башларыкъ болурла?

Ариуджан бир кесек сирелиб турду да, джылары тыгъылыб келгенин тыяр ючюн бетин къоллары бла джабыб, кесин орундукъгъа атды..

Ариуджан ишге джарашхандан сора, кёб турмай, джашчыгъын да ишине джуукъ джердеги яслиге салды. Хар кюн сайын ишге баргъан сагъатда Ахматны яслиде къоюб, ишден къайтса алыб келе эди. Минатны дауру уа тохдамай эди. Хамзат анасыны не аман сёз айтханына да тынъылаб, джерге къараб туруучан эди, бир-бирде уа Ариуджаннъа ишден чыкъ деб уллу сёз ачуучан эди.

Бир кюн Ариуджан ишден келсе, къайын анасы джабыб тура эди.

— Анам, нек джатаса? — деди Ариуджан аны мангъылайындан тутта. Алай'а Минат келинине сыртын бурду да джуаб этмеди.

Хамзат келгенден сора сарнаб тебреди:

— Юй сибиреме, саут джуама деб кюреше, белими къурушдуруб къойгъанма, къартлыгъымда меннге бу азаб'а не эди? Сени уллу этгинчи аз къыйынлыкълары кёрдюм, энди уа анангы джазыкъларынынъ да келмейди. Къаллай эркишисе сен, къатынынъа сёз айталмагъан!

Хамзат башын энишге ийиб, ипи кесекни анасыны аллында олтурду да орнундан туруб, хурджунундан ахча чыгъарыб узатды. «Минги бузулмагъан», — деб, ачхань кёрюб, Минат сау болду. Ол ашыгъыб орундан турду да эки къолу бла ачхагъа джабышды.

— Бу къартны джазыкъсынсанъ'а, — деди кире келиб Хамзат Ариўджаннъа. — Къартлыгъында джумуш этдиргенинъи айыблыгъы барды.

— Этмесиш, кесим эгеме да! Кёрюб тураса, аўрумайды. Майна ачханы алыб юйге кириб барады.

— Анам айтханлай, тиллениб бара болурса дейме.

— Юйюбюзден кет десегиз кетеим, алай'а ишден чыгъарыкъ тюлме...

Бир кюн Ариўджан ишден Ахматны тюл, къагъытха чырмалгъан не затланы эсе да алыб келди. Минат кирпик къакъмай, келинине къарады да къалды. Ариўджан къолундагъыланы стол юсюне салды да, ашыгъыб чыгъыб кетди. Ол сагъатда Хамзат да ишден келиб, анасы бла бир кесек ушакъ этиб кирди. Стол юсюнде Ариўджанны сумкасы бла башха затла тура эдиле. Къагъытха чырмалгъанланы бирин ачды: туфляла; экинчисин ачды: Хамзатха тыш келек. Ол келекге айландырыб къарады да тынъысыз халгъа тюшюб, чырмаб орнуна салды.

Терезеден башын къаратхан Минат аны сагъышын бузду.

— Хы, не алыб келгенди? Ачхачыкъ алгъан болур!

— Туфляла, джашына гокгала, меннъе да келек...

— Келек? Сеннъе?

Минат бойнун узатыб:

— Бери къара, кийме! Хыйны этиб келтиргенди. Тобатоба къатынны эрине кийим алгъаны... Хыйны этиб келтиргенди, кийме!

Ахматны келтюрюб кириб келген Ариўджан бу сёзлени эшитиб, джюреги уруб, къабыргъагъа таяныб къалды.

— Анам, уялмаймыса? Бусагъатда тюкенден алыб келеме да.

— Э, селешме!—деб, къычырды Минат. — Сени хыйлаларынъа юреннъенбиз. Ариўджан кёзлери джыламукъдан толуб эрине къарады.

— Не деген сёздю бу, нек тынъылайса?

— Не дерикме? — деди Хамзат бир анасына, бир Ариўджаннъа къараб. — Анамды...

— Тюздю, ана багъалыды, — деди Ариўджан эрини кёзлерине тюз, джити къараб: — Ананы магъанасын мен да билеме. Алай'а сен билелмей тураса. Ананъа

хурмет эте билмейсе. Къачаннъа дери ананъ къолунъ-
дан тутуб айланныкъды. Сен юйдегили болуб, бу за-
маннъа дери кеси джолунъу табалмайса. Билсенъ'а
кесинъ баргъан терс джолгъа мени да элтирик тюл
эдинъ. Ана багъалыды дейсе, алай эсе мени.. Энди мен
да анама да, сабийинъи анасыма да. Ариўджанны джю-
регинден келген бу сёзлеме тёзелмеген Хамзат анасы-
на, не дейсе дегенча, къарады. Минатны суююмсюз
кёзлери джерге къарадыла. Хамзат ахсыныб башын
эниште ийди...

ТАУ ДЖИТИГЕ ДЖОЛ ЧЫКЪМАЙДЫ

Джол излемей чаул тикни
Тауѓа чыгыб тебресенъ,
Хар тюрлюсю чыѓанакъны
Сеннъе теджейди кесин.
Кийиминъе илинеди,
Чанчылады къолунъа,
Таша-туру амал бла
Заран болады джолунъа.
Уллу джол'а, не барсанъ да,
Тау джитиге чыкъмайды,
Кёлю батыр, джюреги бай
Чыѓанадан къоркъмайды.

КЪАБХАН

Чычхан гудучуду — аны ючюн,
Тюлкю хыйлачыды — аны ючюн,
Лобан хатачыды — аны ючюн,
Бёрю къаллыды — аны ючюн,
Айю заранлыды — аны ючюн,
Сюлеусюн огъурсузду — аны ючюн,

Быланы эмда былача,
Дуруссуз джаныуарланы
Къабханла кесиб джолларын,
Тутуб айыбха тартадыла.
Джашауда аланы орунларын
Сатира, басня тутадыла.

АТАМ, АНАМ ЧАКЪЫРАДЫ

— Алакёзюм, дугъумчугъум,
Сенсиз меннѣе къайда джашау,
Сени кюсеб туру, таша
Сеннѣе тюберге излейме, —
Деб бир чырайлы адам
Бир джаш субай къызчыкыгъа
Бек кука сѣлешгенди.
Ала алай тургъанлай,
Онбир джылда бир джашчыкы:
— Атам, анам чакъырады, — деб,
Къатына чабыб келгенди.

ИРҚ БЛА ГУДУЧУ

Бир гудучу сюрюуден
Семиз къойну къымгъанды,
— Сени бѣрю элтмесин, — деб,
Къулакыгъа аудургъанды.
Къой да сагъыш эте барыб,
Джахил ишни сезгенди:
Гудучугъа: «Мени къой да
Бѣрюню сюр», — дегенди.

БУЛБУЛ

Тамам ариу, тамам джырчы
Болуб, Булбул ёсгенди.
Тау да, суу да, джер да, кѣк да
Анъа эсин ийгенди:
— Болумундан саны гитче, —
Деб къуш сеир этгенди;
— Джаншакъды, кукады деб, —
Чабакъ башын силкгенди.
— Къаудан бетли болса, — деб,
Бѣденечик айтханды.
Маймул: — Аны къуйругъу
Джокъду, — деб сагъайтханды.
Булбул айтылгъанланы
Къулагына алгъанды:
Бир джюлютюб юсюн,
Бир боятыб тюгюн,

Бир бурма этиб кѣуйругъун,
Бир тохдатыб джырчыгъын,
Хар ким айтханча этиб,
Барыны кѣлюне джетиб,
Ол тюрлене баргъанды;
Эм артында Булбулчукъ
Джукъ да болмай кѣалгъанды.

«ОЛ ҚЪАРТ ОЛТУРСУН»

Автобуса кёб адам басыннъанды. Анасы кызына:

— Олтура кир, орун табылмай къаллыкъды! Кызы тегерегине къараб:

— Анам, бир къарт орун табмай, ёрге сюелиб турады. Ол олтурсун, мен ёрге туруб да барырма.

«УЛЛУ НАСЫБ»

Бир кыызгъанч тиширыу эрине:

— Сапынны кёб эзме: алай бла биз бай болабызмы?! — дегенди.

— Сени меннъе тюбегенинъ уллу насыбды: биз сен эсен болуб джарлы болабызмы! — дегенди эри.

КИМ ТЮЗДЮ ЭКЕН?

Бир тиширыу: — Беш джыл болду мен эркишим бла джашагъанлы, даур этмей джашайбыз. Даулашсакъ, мен сёзге хорлайма, анъа сёз да джетдирмейме, кесим тюз болама да къалама! — деб махданнъанды.

Хоншусу соргъанды:

— Эринъ тюз болса уа?

— Алай болургъа не амалы барды!

ДИАГНОЗ

Бир джаш бир исси кюн докторгъа барыб:

— Нем ауругъанын кесим да билмейме: бютеу санларым кыйылгъандыла да къалгъандыла, -- дегенди.

Доктор джашны саулугъун тинтиб кёргенден сора:

— Сени ауруунъ къуруй баргъан аурууланы бириди — аты эринчекликди! — дегенди.

КЪОЙ СОРГЪАННЪА ТОЙ СОРГЪАН

Бир джаш бир джашха тюбед:

— Алан, къой кѣрмеймисе? — деб соргъанды.

— Алан, сен'а той кѣрмеймисе? — деб ол джаш да ашыгыш соргъанды.

Озуб баргъан бир адам бу сѣзлени эшитиб:

— Сеирди дуняда джашау: биреу къой излегеннѣе той соруб джуаб этеди!..—дегенди.

«АТ АУРУУ»

Бир джаш атха минсе аны аямай чабдырыб, атланы сакъат этиб тургъанды. Бир кюн ол бир кишиге тюбед, аны джити къарагъанына: — Атны барыуун кѣре болурса!? — дегенди, атны аузун къарыш ачдыра...

— Мен атны барыуун кѣргенча, аурууун да кѣреме!— дегенди къарт, атны къыйнагъанына ачууланым.

СОКЪУРАНЫУ

Биреу туар малны бек суюгенди. Бир кюм бир туар аягын басыб ачитханында:

— Сени джауунъ да туарла бла шох болсун!..—дегенди.

КЪОЙЛАНЫ ЫЗЛАРЫ

Бир джаш, къыз кѣре баргъанды. Къызны тенълери анъа той этгендиле. Тойда къыз кѣре келген джашны сынар кюн, къызны джаш тенълери аны уялтыр джанындан кюрешгендиле. Джаш'а той этилген юйню ичи акъланмай, къабыргъалары джарылыб, мюйюшледе чибин аула салыныб тургъанын кѣргенинде, къызны джаратмагъанды.

Къыз кеси омакъ, сѣзге узда болса да, кѣргенлей, келгенинѣ да сокъурана, джаш къызгъа къызыныб сѣлеширге кѣлю тартмай, кесин сант кибики этиб, джашланы айтханларына да терс джуабла эте тургъанды.

Биреу къоймай:

— Алан, къайда ишлейсе! — деб къадалгъанды.

— Къойчума, — дегенди джаш «кюеулюк».

Тойда джашланы бири хиликгерек этиб:

— Алан, тюнене ол сыртдан аууб келген суюую биргесиндеги сенми эдинъ? — дегенди.

— Тюз таныгъанса, мен эдим. Ма кьойларымы ызлары да былайтын кетиб турадыла, — деб джаш юйню джарылгъан кьабыргъаларын бармагъы бла кёргюзгенди. Омакъ кьыз уялыб, баш энишге къараб, амалсыз болгъанды.

ОРАМДА УШАКЪ

Экеулен кьызыу ушакъ этеди.

— Алан, къайда ишлейсе?

— Ишлемейме; элде иш джокъду.

— Ол чабыб айланнъан бригадирни кёремисе? Иш асыры кёбден адам джетишмейди: не чагагъа, не кьой къыркъаргъа, неда силос этерге! Адамла уа элде бек кёбдюле...

— Ол чага дегенинъ'а кьулакъгъа да кирмейди. — Тиширыу ишди, кьалгъан ишлеге да ыйлыгъама ансы...

— Не зат ишлериксе да?

— Не пивзаводха директор болсам, не санаториялагъа начальник этселе, ансы бу иссиде кесинъи кыйнаб...

— Малчылыкъны уа бир да сагъынма.

— Да сау кьал, алан, сен да портфель излегенледен эсенъ, меннъе нёгер тюзсе!

— Тохда, алан, сен кесинъ'а не ишлейсе?

— Мен'а фермала ишленнъен джерде къара иште кюрешеме.

— Алдайса! Кет юйюнъ кьурумагъан, адамланы кюлдюрме!... Алгъын ветфельдшер болуб туруб, энди алай нек этесе?!

— Бусагъатда иш айырлыкъ заман тюлдю, не иш кьолгъа тюзсе, аны ишлей барайыкъ, артда бизни да бир кёрлюк адам табылыр, ол иш да чыгъар.

— Огъай, тейри, мен бир да кьуруса да, джалы кёбюрек, кыйыны манъылай терлетмезча иш излерикме.

— Да сен излей тур... Мен ашыгъама ишине, заманым джокъду.

— Да эшитирбиз сеннъе бир орден такъсала кьой бау ишледи деб.

— Эшитир эсенъ'а.. Орден алгъанланы мюйюзлери болуб ала бла сермеб аладыламы дейсе. Ала да тюз ишлеген адамладыла, ишлеб аладыла.

— Ой, бир кесекчик тохда! Норманты ненча процентге толтураса?

— Аны меннѣ уллу начальник болуб келсень сорурса... Неда пивзаводха директор болуб, эрикгенден легковомъ бла тау хауаны солургъа келсень...

— Тели кѣреме сен, алан!

— Телиле бары да менича телиле болсала, сеничала орамгъа джайылыб турмаз эдиле..

Габийлени Аналистан

ЛЕЙЛАНЫ АСХАТХА ПИСЬМОСУ

Солургъа келсенъ аскерден, Асхат,
Бизге да къайыта барырса,
Мени керти алай суюе эсенъ,
Элибизден тансыкъ алырса.

Письмоларынъда алай джазаса:
«Джигит болургъа эринмей,
Тутхан ишими толтуруб джюрюйме,
Заман да кёзюме кёрюнмей».

Атынъ атлы джашланы, Асхат,
Сени кёзюнъден кёреме,
Аскер усдалыкъда алчылыгъынъы,
Кёрмей тургъанлай билеме.

Бизни ючюн къайгъырма, Асхат,
Джашау ёседи аллына,
Сен джигит бол, къадалыб юрен,
Джуаб этерча къаллыгъа!

ЗАМАН ОЗУБ КЕТМЕСИН

Асият бла Сафият
Тебрейдиле школгъа,
Къонъурау ну таушу
«Дженъил» дейди алагъа.
Кечикмейдиле кызычыкъла:
Бир дерс иймей арадан,

Эринмеин кюрешиб,
Билим аладыла ала.
Асият бла Сафият —
Бирге ёсген тенъчикле,
Айырмагъа окъугъан
Джети джылны ичинде.
Окъуу джылны ахыры
Джетиб къалады деб къоркъуб,
Къайтарадыла кюн сайын
Бирге олтуруб, кёб окъуб,
Дерсин иги окъугъан
Билим, акъыл алады.
Ма бу иште эриннъен
Къаранъылай къалады.
Биз къадалыб окъуюкъ,
Халкъыбызгъа джарайыкъ.
Партияны джолу бла
Тохдамайын барайыкъ!

ТЕНЪИМЕ

Къайда болсам да унуталмайма
Окъууда татлы тенъими,
«Тюзлюк ючюн джан бергенди», — деб
Аны бла басама кёлюмю.

Биргелей ёсюб, бир кюнде тебреб,
Школну бирге башладыкъ,
Татлы тенъликде он джылны бирге
Орта школну бошадыкъ.

Хар атламда эсима тюшеди
Аузундан чыкъгъан сёзлери,
Адилгерийни манъа сорадыла
Хапар билмеген тенълери.

Кетген кюнюнде ант этген эди
Хорламсыз элге келмезге,
Джаугъа къыйынылыкъ салмайын,
Атын айтдырмай ёлмезге.

Иги хапарла кёб джазмайса деб,
Эте эди манъа гурушха.

Адилгерий деб атын айтдырыб
Джан бергенди Сталинград урушда.

Сени халинъи эсимде тутуб,
Бир ишде артха къалмазма.
Осиятларынъы толтурмай
Джанъыз бирин да къоймазма.

АРТЕКДЕ

Сабийлигимден башлаб, эринмеин,
Кесиме окъуу изледим.
Дуния юсюнде билимни
Багъалылыгъын эсгердим.

Пионер лагерь «Артекге»
Гитчечик болуб тюшген эдим,
Миллетлени шохлугъун
Биринчи анда билген эдим.

Ойнай эдик джыйылыб,
Джырлай, кюле, къуана,
Гурзуфну кирсиз хауасында
Къара тенъиз джагъада.

Талай кере чыкъгъан эдик
Роман къош деген тѣпбеге,
Кесин эсгерте турады «Артек»
Ата джуртумда кѣблеге.

Бюгюн дуния сукъланнъан
Бизни къралны ишиди,
Насыблы джашауну ачхан
Партиябызны кючюдю.

ГЕОЛОГГА

Узакъ, узун джол джюрюб
Сен желгенсе таулагъа.
Аланы тинтиб кѣрюрге,
Байлыкъ, болум билирге.

Алтын, кюмюш джашырыб,
Таула бизге кюлдюле,

Сенича билимлиле
Аланы таба билдиле.

Байлыгъыбыз кѣб болуб,
Дуня тыгъчыкъ сакълансын.
Сени да билиминъ ёсюб,
Таў байлыкъны кенъ ачсын!

ИГИ КЪЫЗЧЫКЪДЫ АКЪТАМАКЪ
(сабий леге)

Иги къызчыкъды Акътамакъ,
Болушады аммагъа:
Джуады аякъ, табакъ,
Тизеди барын табхагъа.

Мылы бушдукъ бла сюртеди
Букъу къоннъан джерлени,
Бабушлагъа аш береди,
Унутмай джуджеклени.

Юй ишден айырса къол,
Башын джуууб тарайды.
Китабларын алыб, ол
Дерслерине къарайды.

Иги къызчыкъды Акътамакъ —
Дерсин эрлей этеди.
Бети-къолу чыммакъ акъ,
Билим алыргъа кетеди.

Школгъа эртдерек келиб,
Ол кёб затха джарайды:
Быхы, чюгюндюр бериб,
Къоянлагъа къарайды.

Доюнланы Адрахман

АЗРЕТНИ ТЕРЕКЧИГИ

Терезени аллында
Орнатханды терекчик.
Чыдамайды ол анъа,
Джукъдан болса керекли.

Чунъурчугъу толлукъду:
Лжетеди джанъур сууу.
Узаймайын боллукъду
Кёб нёгери, бурууу.

Терекни иги сакълайды,
Мал джибермей къатына.
«Биринчи» деб атады
Терекчикни атына.

Азрет бош кыйналмады:
Ёсдю, чакъды терекчик.
Башлады кёб турмайын
Ол ашатыб кёгетчик.

ТУУГЪАН ДЖУРТУМ

Туугъан джуртум, суюген джуртум,
Сен—чуакъ тийген кюн бизге.
Сени кеченъ да джарытад,
Джашау ушаб кюндюзге.

Джер тюбюнде, джер юсюнде,
Табигъатда байлыгъынъ;
Талалада шахарларынъ,
Тауларынъда джайлыгъынъ.

Бу джерлени сеирлиги
Сукъландырады кёблени.
Шахар юле кючлейдиле.
Джашнаб баргъан эллени.

Кюнден кюннъе хорламыбыз
Озуб барады заманны.
Айтханыбызны этелле
Шоркъалары Къобанны.

Тау джюрекледе таукеллик,
Уллу къарыу санлада,
Бизден насыблы ким болур
Джер юсюнде джанлада!

ДЖЕТГЕН КЮНДЕ

(о черк)

Талай кюнню джанъур джаууб, суукъ тубан басхан-
лай турду. Кюн аманда малчыла эки къат тынчлыкъсыз
болдула.

Джаумну уллулугъундан Тубанлы-Кёл толуб, тегю-

люб джолгъа джайыла эди. Стауат батмакъдан гёзенек-лени джер-джерге кёчюрюрге керек бола эди.

Джаумда малла бир джерде тохдамай эдиле; итлени къайырлыкъларындан да къамамай кёз къаранъы этген бёрюле къойланы юркюте эдиле. Алай бла къойчула аякъ юсюнде талай танъны атдырдыла.

Гёзет этгенлени бири, сакъал-мыйыкъ джанъы ура тебреген. Къара-Джаш, итле юрген джанына туайлай да шок ата: «Кёкню туюб туюб къалыргъа тебремеген эсе, къачан тохдарыкъды бу», — дей къойла къыйырында кёз къакъмай айланады...

Джетинчи кюню кечеси чуакъ болду, ырхыла да бир кесек саркъдыла. Эртденбла кюн таякъла тау башлада къарны джылтыратдыла.

«Тёгерекге бир кёз джетдир, марджа, Къара-Джаш, мал бёлюнмесин», — дей, къош тамада, Харун, сюрюүлени артларын стауатдан чыгъарды. Чабырларын да джанъыртыб, къозу къуйрукъ бла бир малчы гырджыны да башлыгъыны чунъуруна сала, шкогун да бойнуна атыб, Къара-Джаш ёзенни ёрге кетди. Бираз баргъандан сора ол мал бёлюнмегенин да билди, алай болса да къошха къуру къайытмайын, ышанъа салыргъа бир джукъ эслесем деген акъылда тёгерекге къарай да бара, Клухор аушну тёбеу джанына джетди. Кёзюлдюреу-юклери бла къая ыранлагъа сымарлаб къараса да, шкогун бойнундан алыргъа сылтау чыкъмады. «Да бош къыйналдым, тейри», — деб ол ызына айлана да бир тебреди, дагъыда быллай бир да кечигиб, къурлай къайтсам нёгерлерим да не айтырла деген акъылда, кёзюлдюреу-юклени аушда кёлюн башы къаялагъа бурду... Эшда-эшда кёзюлдюреу-юкле алдай болурла ансы... — деб талай кере къарады: къая ыранда къаралгъан орнундан тебмеди. Тейри ол а джаныуарды, таш тийиб, боюн туюбе болуб турмай эсе, аптсызма джуукъ барыб бир къарамасам деб, арыгъанын да исдемей тебреди. Иги джуукъ киргенден сора, шкогун да огъары аягъына миндириб, эрлей кёзюлдюреу-юклени алыб къарады, асыры сеирсиннъенден шкогун къолундан ийерча болду: къатында шкогу, сумкасы бла орта бойлу бир адам къая ыранда артына таяныб тура. Амаплыкъчы зат болтур деб кёлюне келсе да: «О, не адамса, не болгъанды?» —

деб кычырды. Къаядан башын бери айырыб ол адам кьолю бла аузун кӛргюзе, сӛлешеллик тюлме деген магъаны билдирди.

Аякълары да тая, ташладан тута да атлай, Къара-Джаш ӛрлеб бара тургъанлай, къаялагъа тийе да от чакъдыра, аны огъары джанындан эки таш айланды. Эрлей Къара-Джаш сол джанында къаяны кьюушуна чыгъаргъа, экиси да башы бла сӛкирдиле. Алайдан да чыгъыб, табына къарай да атлай чыгъыб тебреди. Анъа джетерге эки джюз метрден кӛб къалмаса да сау сагъатдан артыкыны къаялада тырнакълаб кӛб кюрешди. Кеси да къаядан кетерге аздан къалыб, тамам арыгъан да этиб ол адамны къатына джетди. Джетсе аллайгъа джетсин: отуз джыл чакълы болгъан, ачдан да ӛлюрге джетиб тургъан бир келбетли адам. Эшда оруслу болур деген акъылда: «Здрастый», — деб, аны кьолун тутуб билген орус сӛзлерин айтыб, Темиряз улу анъа болушургъа хазыр болгъанын билдирди, алай'а ол кӛзю-башы бла кӛргюзген болмаса сӛлешелмеди.

Ол заманигъа кюн таякъла кӛлпю тюз башындан тийиб, кюзгюден джылтырагъанча джылтырадыла.

Къара-Джаш эрлей азыгъындан анъа узатды, алай'а ол тӛрт-беш къабыб, бир ызгъа андан кӛб ашаргъа болмагъанын билдирди. Кӛб да кюрешиб, мындан чыкъгъанындан да бек кыйналыб, таб бир-эки кере къаядан кетерге да джетиб, Къара-Джаш аны къая ырандан чыгъарды.

Кечикдиргенден хайыр джокъду деб ол да кьолтугъундан киргенлей эки атлай да бир солуй, ала интир алагъа кьошланы башларындан къарадыла. Ала стауатха джуукълашыргъа итле бир-бирлери бла ойнай, алларына келдиле. Танымагъан адамларына инджилгенин билгенча, къуйрукъларын булгъай дагъыда стауатны бирси кыйырына кетдиле.

Кьошха келгенлеринде, ол адамгъа асыры сеирсингенден Къара-Джашны кечге нек къалгъаныны сылтауун да сормай: «Не адамды, не болгъанды?» — дей, эрлей мурджарпы джарашдырыб таяндырдыла. Джашланы бири анъа гопбан бла айран ичиргенден сора Харун аны аллына келиб: «Мындан иги дарман джокъду, дарманла бу тауланы хансларындан этиледиле, бизни малларыбыз да ол хансланы отлайдыла, муну аты айран болса да бу дарманды», — деди. Къонакъ аны сӛзлерин анъыламаса

да, магъанасын анъылаб башын силкди. Кёб турмай ол хурулдаб джукълады. Малчыла аны юсюнден сёлеше, аджашхан, кыйынлыкъ джетген адамланы юслеринден хапар айта илкер ёрге келгинчи олтурдула.

Экинчи кюн къонакъ бир кесек эс джыйыб тили да келиб хапарын айтды:

— Мен Согъумда джашайма, атым Алексейди, художникме. Сегиз-тогъуз кюн мындан алгъа бир кесек къабарыкъ да алыб, Клухор ауш бла тауланы ол джанларына бир ауайым деб тебредим. Аушха джетерге кёзге тюртгенни кёрмезча тубан басды. Кёлтюрюлмезлигинден тюнъюлюб, не тукъум болса да бир бара барайым деб тебредим. Бир кесек баргъанлай аджашыб, джол тюзетелмей тохдадым. Кеч болду. Джаууб башлады. Къалайгъа баргъанымы да билмей келе келиб къая ыраннъа кириб, джанъур да челекден къуйгъанча джаууб, не аллыма, не артыма баралмай тохдадым. Талай метр менден тёбен кёлню да эследим.

Тубан да кёлтюрюлмей, юсюме джанъур къар да къуя, бир джары да чыгъалмай сау джети сутканы турдум. Кюн да аязымай, къая ыранда къушлагъа, джаныуарлагъа аш болуб, не болгъанымы да киши билмей къалыргъаы тебредим деб тура эдим.

Къачан болса да айлана келиб юсюме адам тюртюлсе, меннъе не кыйынлыкъ джетгенин билир деб хапарымы джазыб хазыр этген эдим. Къара-Джашны кёргенимде да: «Арабий аманлыкъчы адам болуб, тоноууму да этиб, кесими да кёлге атыб кетергеми тебреди», — деб, кёлюме келген эди.

Малчыла орус тилни бек къарыусуз билселе да, Алексейге джетген кыйынлыкъны толу анъылаб, аны сау къалгъанына къуаныб, къурманлыкъ этдиле.

Бир ыйыкъ чакълы арадан кетгенден сора Алексей иги огъуна эс джыйды. Аны къалдыргъан да, ол да Доммайгъа, Алибекге да барыб ууъгъа айландыла.

Ай джарымдан Алексей кетерге тебреди. Алай'а ол келген джери бла къайтмай, тауну тегереги бла айланыб къайтыргъа разы болду.

Ол атха мине тебрерге Харун: «Бу биргенъе болуб, не уллу джаум болса да, джунчурукъ тюлсе», — деб къара джамчыны Алексейни атыны къанджыгъасына къысды.

Эки артмакъ бла джол азыкъ салыб, малчыла аны ашырыргъа чыкъдыла. Бары бла къучакълашыб айы-

рылгъандан сора Алексей: «Сау къалыгъыз, сеирлик тау-лула», — дей Къара-Джаш экиси да Гоначхыр ёзенни энишге туурадан ташайдыла. Кюн уллу кышлыкъгъа келирге экиси да Теберди-Курортха джетдиле. Алайда Алексей малчылагъа талай зат алып, Къара - Джашны артмакъларына салды.

Айырылырларыны аллы бла экиси да бир-бирлерине къараб: «Сау къал!»—деб айталмай кёб турдула. Къучакъ-лашхантан сора, мени кёзюмден кёре туурса деб Къара-Джаш белинде кюмюш къамасын тешиб Алексейге узатды. «Сени атынъ ёмюрде да унутулмаз, сени кёзюмден кёргенлей туурума», — деб Алексей къаманы упба этди.

Алексей ёзенни энишге, Къара-Джаш да аны атын адеж тартыб ызына айландыла.

Арадан он джыл кетгенден сора биринчи дуния къазау-аг башланыб, Къара-Джаш да къазауатха кетиб, джан-нъан отну ичинде айланды.

1917 джыл ол кесини отряды бла большевиклени джанына кёчюб, граждандыкъа да тулпар кибики уруш этди. 1920-чы джыл аур джаралы да болду.

Экинчи джылында, эки таякъ бла аур асхай, Къара-Джаш Анападан Согъумгъа баргъан кемеge минди. Кюн чуакъ эди. Туугъан тауларыны ауаналары кёрюнуб, кёб зат аны эсине тюшдю. Къара-Джаш палубада олтуруб тургъанлай картузунда кызыл джулдузу, юсюнде джамчысы бла бир командаир аны къатына келе да, ызына бурула тургъанын эсledi. Акъылына джукъ келмей ол тауладан кёзлерин алмагъанлай турду. Ол биягъы командаир дагъыда тюз къатына келиб, джан хурджунундан бир кызыл блокнотчукъну чыгъарыб, ичине къараб: «Айыб этмегиз, сиз Темирeзлени Къара-Джаш болурму-суз?» — деб, ол адам орусча сорду. Ол сагъатлай Къара-Джаш 1904 джыл аушда къурушуб тургъан адам эсине тюшюб, таякъларын да кёюб, аны къучакъларгъа ашыкъды. Эки туугъан къарнашча ала бир-бирлерин алай тансыкълаб ийнакъладыла.

Хапар сорургъа асыры ашыкъгъандан, бир-бирлерине сёз бермей, экиси да талай минутну бардыла.

—Тобасда, сен Тубанлы-Кёлю джагъасындан бери къалай чыкъдынъ? Ол заманда мени сау къалдыргъан, энди уа бютеу кеси кыйыны бла джашагъан халкъла ючюн джан аямай кюрешген джигит таулу джаш, — деб Алексей татлы тенъини имбашларындан кыакъды.

— Сапларым сакъат болсала да, тюзлюк власть са-
лыуда муратыма толу джетгенме, экибизни иннетибиз
эртдеден да бир кёре эдим, джолдаш командир, — деб
Къара-Джаш сёзюню артын накъырдагъа бурду.

— Харунну къара джамчысы бла сени кюмюш къа-
манъ кёб джерде болушадыла, экибиз тауну эки джа-
нында джашасакъ да, джетген кюнде бир иннетде кю-
решгенибиз къалай иги болду, — деб Алексей ышарды.

Къарачайдан хапар срууб бошагъандан сора, Алек-
сей алгъынны хапарына кёчюб: «Сау болгъанымдан
чыртда тюпюлюб, джылаууму да этиб бошаб тургъан-
лай кече келиб, эшикни ары ачыгъыз дегенимде, асы-
ры къуангъандан юдегим алыныб кете эди», — деди.

Согъумда кемедеп тюшгенлей, Алексей Къара-Джаш-
ны юйюне тебретди. Арбазны кыйырындан киргенлей
огъуна: «Мени сау къалдыргъанны табханма, мени сау
къалдыргъанны табханма, бери чабыгъыз!» — деб кы-
чырды. Ол сагъатлай юйню ичинден чыгыб юч тиши-
рыу чабыб келиб къучакълагъан да этиб, Къара-Джаш-
ны юйге элтдиле.

Аланы бири Алексейни юй бийчеси, экиси да кызла-
ры эдиле. Къара-Джаш юйню къабыргъасында уллу
суратлагъа сеир болуб къарады: Клухор ауш, кёл, Алек-
сей къая ыранда, Къара-Джаш да анъа бара тургъаны,
Тубанлы-Кёлню джагъасында мал къошла, суратланы
тюблеринде да: «Бу сеирлик тауланы ичлеринде сеир
халкъ джашайды», — деб джазылыб.

Сау ыйыкны Алексей бла юдегиси Къара-Джашны
къолларыны аязларындача тутдула. Кететебрегенинде,
тюрлю-тюрлю саугъала бердиле.

Тёртюсю да келиб, къучакълаб Къара-Джашны кеме-
ге миндирдиле. Кеме тенгиз джагъадан айырыла баш-
лагъанында да: «Бизден Къарачайгъа салам айт!», — деб
кычырдыла.

АТА ДЖУРТХА

Кечем-кюнюм тохдамай ишлесем да,
Къыйынынъы джюзден бирин къайтармам.
Сени ючюн татлы джанны берсем да,
Борчумдан къутулдум деб айталмам.

БИЗНИ САҚЪЛАЙДЫ

Джолубузну къуанч бла джашнатхан,
Бизни ючюн бир джугъун аямагъан,
Толу он джылны билим бериб окъутхан,
Ата джуртум бизни ишге чакъырады.
Этген ишинъ галдырмайын санынъы,
Аман затха джибермеин анъынъы,
Бир зат бла къыйнамайын джапынъы,
Ёсдюрген халкъ бизни ишге чакъырады.
Къагъыт-къалам тутхан сохда къоллагъа,
Керек болады кюрек, сенек тутаргъа.
Коммунизмге алыб баргъан джоллагъа
Таукел бара, халал къуллукъ этерге.
Гелеу сыртла, тау джайлыкъла
джашнайдыла.
Юслерине джашил джабыу джайылыб.
Мал сюрюуле ичлеринде отлайдыла,
Келиб бизни кютюгюз деб байыныб.

МЕНИ ХОНШУЛАРЫМ

Биз 1957 джыл октябрь айда юйдегибиз бла Къыр-
гызстандан келиб, Гитче-Къарачай районну Учккен
элине, Алийланы Исмаилны юйуне тюшдюк. Исмаил—са-
къат адам. Ол бери кёчюб келгенли төрт айдан кёб бол-

май эди. Кеси да келгенли эки айны совхозда ишледим деб джазгъан эди. Ол себебден, Исмаилны быллай джарашхан иги юйде кёрлюкме деб акъылым джокъ эди.

Исмаил аллай къысха заманны ичинде юйню саманын этиб, агъачын, ташын джыйыб, башына къошун табыб, мекам ишлеб ичине кирирге къалай къолундан келди деб кёлюме келди. Мен аны Исмаилгъа сордум.

— Агъач, къошун, шифер табылады, — деб джуаб берди ол. — Сау болсунла тамадаларыбыз, халкъгъа мекам кереклени табдырыр къайгъы этедиле. Юйню уа орус хоншуларымы болушлукълары бла ишледим. Ала болмаса гитче юйчюк этиб, къыйынымы да сырафха джюргъа башлагъан эдим.

— Алай дегенинъи анъылаялмадым, нек сыраф боллукъ эди?

— Кел, кёргюзейм, — деб, Исмаил мени орамгъа алыб чыкъды. Сора, узакъ болмай къамишбаш юйню кёргюзе, айтды: — Биз келиб ма ол юйге тюшдюк. Былайда юй орун алыб, мекам ишлерге тебредим. Райисполком мекам ишлегенлеге автомашина бере эди. Машина алыб, таш ташыдым. Экинчи кюн юй орунну ёлчелеб шнур тартыб, фундаментине орун къаздым, аны ташдан толтурдум. Мени аны бла кюреше тургъанымы кёрюб, ма бу хоншум Воропаев (Исмаил джолну бирси джанында къанджалбаш юйню кёргюздю) къатыма келиб: «Юй тюбню узунлугъун къысхаракъ этгенсе, энтда бир метр къош!» — деди.

— Да энди этерими этгенме, — дедим мен.

— Огъай, — деди Воропаев, — сен алкъын джукъ да этмегенсе. Юйню тюбюне бир кесек къошхан къыйын тюлдю. Мекамынъ тар болуб, экинчи бузуб ишлерге тебресенъ ол къыйыныракъ тийер. Джыл сайын бир мекам ишлейелмезсе, сагъыш эт, артда сокъуранма. Кел мен да болушайым да бир кесек къошайыкъ, — деди.

Мен джукъ айтмай тынъылауу басдым. Бу кесим башлагъан иш меннъе алакат кёрюннъен эди да «сен айтханча этеик» дейелмедим. Огъай деб къояргъа уа ол джылы келген адамы джапын къыйнаргъа тартындым. Ол да, мени кёлюме келгенни сезген болур эди, джукъ айтмай юйюне къайтды. Мен да кюнортагъа юйге кетдим. Юйде, ол адамы айтханына да эс бёлерек бола, кесим эселегенлей кёбюрек къалдым.

Бир заманда эшикке чыгъыб къарагъанымда, мени

юй орнумда эжеуленни иш эте тургъанларын кёрдюм. «Арабий, была кимле болдула, не этедиле», — деб барсам. Воропаев бла джашы юй тюбню узунлугъуна бир метр чакълы бирни къошуб, ёсдюрюб барадыла. Мени кёрюб Воропаев: «Сиз мен айтханыъа акгыллы болгъанча кёргенимде, кесим иш бла кёргюзем деб ишлей турама», — деди. Былай этгенлерин асыры онъсунмасам да: «Энди сизни да ишигиз болур, къалгъанын кесим этерме», — дедим. «Башлагъан ишни, бошаргъа керекбиз», — деб ишни къоюб кетерге унамадыла. Да, алай эсе ишлегиз дедим да кесим да къошулуб фундаментни салыб башладыкъ.

Ала эжиси да саман этген, юйню къабыргъаларын сюеген заманлада да болушуб турдула. Терезелени, эшиклени къангъа кереклерин да ала бердиле. Къысхасы, мен юйню битдириб ичине киргинчи, алада тынчлыкъ болмады.

Башха хоншум, агъач усада Бойков, мычхы, сюрме кереклими берди. «Кесинъ этерге кюреш, сен этелмегенин мен этерме, ансы барысын да мен этсем ачханъ кёб къорарыкъды», — деди ол. Мени къолайсыз усада болгъанымы кесинъ билесе, къангъаланы сюрмелегенден башха зат этелмедим. Бойков хар кюн сайын эки-юч кере келиб, меннѐ юретиб, къалай этерими кёргюзюб, биргеме ишлеб турду. Юйню барын ол этсе да, юйню башына къошун тизгени бла чардакъны фронтоны бегитгенине болмаса, къалгъан ишине хакъ алыргъа унамады. Ма аллай къарнашланы болушлукълары бла юйюмю битдирдим.

Исмаил хапарын бошаргъа велосипед бла келиб биреулен къатыбызда тохдады. Ол Бойков эди. Биз саламлашдыкъ. Адамларыбызгъа уллу болушлукъ этиб тургъанлары ючюн, мен алагъа бюсюреу этгеними айтдым.

— Бюсюреу этерча, биз аллай зат да этелген болмазбыз, — деди Бойков, — бир-бирине болушуу хар бир адамы борчуду, биз ол борчубузну толтурургъа кюрешгенбиз.

— Хар заманда да бизге болушуб тургъан урунуучу орус халкъ энтда къарнашлыгъын бир къат танытды, — деди Исмаил, кетиб баргъан хоншусуну ызындан къараб.

— Бу адاملаны игиликлерин къайтаралырбызмы, — деб, кёлю кёлтюрюлюб сёлешди.

Ата джуртубузда халкъланы бир юнню юдегисича, бир-бирине джуукъ этген, бир акъылгъа, бир джолгъа салгъан сыйлы партиябызгъа сансыз-санаусуз бюсюреу!

ДЖЮРЕК САЙЛАГЪАН ИШ

Бек гитчеликден огъуна да Асият малланы суйе эди. Ол ёсе баргъаны сайын маллада ишлегенни махдауу болгъанын бекден бек айыра, бу сыйлы ишни суйгенлей бара эди.

Асият 13 джылындан огъуна да ийнек сауаргъа юрен-нъен эди. Атасы бла анасы къызчыкъны бу ишге талпыгъанына къуана эдиле. Асият алагъа да соруб, газетледен, журналладан да окъуб малланы юсюнден билимин ёсдюре эди.

Ол онунчу классны кюмюш медаль бла бошады. Анъа окъууну джолу ачыкъ эди. Алай'а ол гитчеликден бююннъе дери сайлаб, ишлерге талпыб келген къуллугъунда тамам ишлер кёзюу келгенин биледи. Асият ийнек саууучу болуб совхозда да ишлей, заочно институтда да окъур муратын юйюнде айтды.

— Бу акъылынъы бек джаратдым, — деди атасы. — Бар да бёлюню тамадасына мени ийнек сауаргъа ал деб тиле. Асият бёлюню тамадасыны кабинетине кирди да анъа лек келгенин айтды.

— Ийнек саугъан тынч иш тюлдю, баджарымыса? — деди отделеинени тамадасы. — Ансы саууучу бизге бек керекди. Андан эсе бир тынчыракъ ишге кирирми эдингъ?

— Огъай, фермагъа барайым.

— Да, аллай бир талпыгъанындан ары, — деб, тамадасы бир къагъытчыкъны джазыб, Асиятха узатды. — Муну да алыб, къуралалгъанынъа кёре, бу юч-тёрт кюнню ичинде сют джюрютген машина бла фермагъа чыкъ, къагъытчыкъны тамада саууучугъа берсенъ, ол сени ишге джарашдырыр. Бар, ашхы джолгъа! — деб ашырды.

Асият алайдан разы болуб чыкъды. Адамгъа муратына джетген уллу насыбды. Кеси да ол кюн огъуна сют джюрютген машина бла фермагъа чыгыб кетди. Бусагъатда онъки ийнекни сауады. Билмегенин эртдеден ишлеген саууучулагъа соруб, юрениб тургъаны себебли, кюнден кюннъе кёб сют алыб, алчы саууучуланы джетиб барады. Ол институтда заочно окъуйду. Комсомолка, джаш къызчыкъ Асият эки ишни да бирге тындырады.

АНА ДЖАШЫН АШЫРАДЫ
АСКЕРГЕ

Ана джашыны ашырады аскерге,
—Сени джолунъ халкъ айтханча болсун,—деб,
—Къуанч бла къайт сен, алтын токъмагъым,
Тутхан ишинъ махдауладан толсун, — деб.

Къобуз согъуб той этдиле анда,
Джашны ашырдыла аскерге,
Ол юрениб адам болуб къайтсын деб,
Кичиси да ол джылгъа джетерге.

Кюн джарыкъда ана чыкъгъанды кенъ джолгъа,
Эркелете алтын тауну баласын,
Керек кюнде тулпар болуб сакъла деб,
Ата джуртну деменъили къаласын.

Ана, санъа уллу алгъыш, бюсюреу,
Сен баланъы таза джолда ёсдюрдюнъ,
Кёкюрекге кёб джылланы къысханлай,
Отдаң, суудан ариу сакълаб ёсдюрдюнъ.

Амма, баланъ джити къараб, сагъайыб,
Джаны кибики Ата джуртну сакъласын,
Рахатлыкъ хамаң да халкъгъа болсун деб,
Теньлерин уллу сый бла джокъласын.

Къызла къобуз согъуб, джашла харс уруб,
Той этдиле джигит джашны ашыра.
Джаш да, къыз да къол тутуб ышара,
Сюймекликни уялгъандан джашыра.

КАВКАЗЫМ

Буз кьойнунда Кьобан туугъан таулада,
Къара мермер, темир ташлы къаядан,
Сеир дженъил, таза чуакъ хауада,
Бурма-бурма чегетлеге туурадан

Тау джырланы макъамларын сызгъыра,
Бетими да эртден аяз кыыздыра,
Джити къараб тансыкълайма джерими,
Шоркъа сууну джагъасында элими.

Алтын, кюмюш таякъларын ойнатыб,
Минъи-Тауу джаякъларын джалатыб,
Кюн ышара тау башлагъа тийеди,
Таула анасы окъа чебген кийеди.

Чал тёпбеле кёзюу-кёзюу ышарыб,
Ойнайдыла кюмюшлениб, дуу джаныб,
Мен суююнюб бу сеирге къарайма,
Тау башланы кёзлерим бла тарайма.

Бугъойладан кюн таякъла тайдыла,
Ёзенлеге кюнню нюрюн джайдыла:
Аязчыкъ да сесгеклениб урады,
Къарны кёкде джилтинлетиб бурады.

Шоркъа суула шуулдагъан таушха
Ол да кьошад эжиу эте бир башха.
Къобан джардан ёхдемлениб чынъайды,
Секиртмеде кёмюклениб къайнайды.

Чайкъалалла джашил бухар чегетле,
Ийис тёге бишген тюрлю кёгетле.

Дуу джаналла гокга ханслы джайлыкъла,
Кёгерелле мелхум битген байлыкъла.

Туугъан элим кюн таякъла джарытыб,
Акъ юйлерин къалалача къаратыб.
Кёрюнеди чегетле бла къайылыб.
Ортасы бла Къобан ёте джайылыб.

Къалай сеирд туугъан джерим, Кавказым, —
Джугъутурлай Минъи-Таугъа чыгъарча!
Къалай сеирд туугъан джерим, Кавказым, —
Джюрекледе джанъы джырла чагъарча!

КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ

Джылтыра, джашна, кызыл байракъ,
Кюн тийгенча дун-дуниягъа!
Джылтыра, джашна, джарыкъ чыракъ,
Кючюню таныта джаулагъа!

Сен кёб хорламланы этгенсе,
Эркинлик чакъыра джылтырай,
Бек кёб джауланы думп этгенсе—
Къачхандыла сенден къалтырай.

Сен джерде, сууда, хауада да
Бизни къуандыраса кюч бериб;
Бизге кеслерин ургъанла да
Эс ташлайдыла сени кёрюб.

Аямагъанбыз джаабыбызны
Биз сени ючюн бир джерде да,
Энтда аямазбыз биз аны
Ата джурт ючюн ёмюрде да.

Сени кьолдан тюшюрмез ючюн
Джау отну ёшюн бла джабханбыз,
Алгъа чакъыра сени кючюнъ,
Биз хорламла ала къатханбыз.

Джоллааны барындан да тюздю
Бизни коммунизмге элтген джол.
Хар не кьолладан да кючлюдю
Сени ёмюрлюкге тутхан кьол.

ТЮШЮ БЛА ТЮНЮ

Келинни кёзю къаранъы этиб,
Барыб оруннъа таянад;
Ол ишлей-ишлей къарыуу кетиб,
Башы тегерек айланад.

Таяныр-таянмаз келин къалкъыб,
Кесин солуугъа береди,
Къатыш-къура басдырыкъланыб
Тюшюнде былай кѣреди:

«Къайын анасы къатына келиб,
Джаным, аурубму къалгъанса?
Джумушха, ишге кесинъи бериб,
Аманбетчик да болгъанса.

Тынчайыб турчу оруннъа джатыб,
Джылы ашарыкъ береим;
Ауругъанынъы дохдургъа айтыб,
Дарманчыкъ алыб келеим.

Инъирге къобсанъ'а билет алыб,
Клубха киногъа барлыкъбыз;
Тамбла уа, джаным, тюкеннѣе барыб,
Санъа кийимле аллыкъбыз.

Сен тынчай-тынчай инъирге дери,
Ах кюйеди башы-саны», —
Деб упба-чупба этиб кѣзлерин,
Эркелете эди аны.

Алай'а, кесек тургъанлай келин
«Ой», — деб илгениб турады.
Къараса къайын анасы келиб,
Анъа къраргъышны къуяды:

«Ах бетсиз, къара джерни къабарыкъ,
Заман табханды джатаргъа,
Нек этмегенсе, энтда ашарыкъ», —
Деб чабад орундан атаргъа.

«Урушма , анам, ауруб турама», —
Десе да келин къыйналыб,

«Бар-бар джумуш эт, мурулдама», —
Деди анасы чамланыб.

* * *

Къайын ана бары былай тюлдю, дейдиле.
Ол кертиди, алай'а была да тюбейдиле.

КЮН БЛА ҚЪАР

Кенъ тюзлени агъартыб,
Қъар джатады кёллениб,
Суукълукъну джаратыб,
Тубанлагъа бёлениб.

Сюймейд Кюню чыгъарын
Тёгерекни джылытыб:
Эритирин бузларын,
Суукълукъну джылатыб:

«Мен да чыммакъ джанама,
Джарыкълыгъым боллукъду,
Джерге къуат салама,
Кюн'а мениъе зорлукъду.

Таякъларын кериб ол
Тау артындан чыкъмасын,
Джарыгъына бериб джол,
Мени таба сукъмасын.

Менме джерни кючлерик,
Джарыгъым бар, кючюм бар», —
Дей эд «кючюн эскериб»,
Баур салыб тюзге Қъар.

Узунуна сойланыб,
Алай айта тургъанлай,
Айтханынына «ойланыб»,
Башын кёкге бургъанлай, —

Тау башлары кызарыб,
Джарыкъ чыгыб келеди,
Алтын кибик, дуу джаныб,
Кюн джартыны кёреди.

«Саулай чыгъыб къалгъынчы
Джабайым да мен башын», —
Деб тебеди Къар ачы
Тюйюб кёзюн эм къашын.

Булутлары юрюлюб
Къозгъалдыла кесекге,
Суукъ джел бла сюрюлюб
Барадыла тюз кёкге.

Кюн аллында чулгъаныб.
Джыйылдыла бир джерге, —
Кюн алагъа чамланыб
Чыгъыб тебрейд «тик ёрге».

Кёкге бара, Кюн кюлюб
Таякълары джандыла, —
Булутчукъла титилиб,
Таусулуб къалдыла.

Кюн'а кёкге акъырын
Миик-миик ёрледи, —
Къар да келиб ахыры
Эриб-эриб тебреди.

* * *

Капитализм къорай тебреб
Кесин джюгеннъе урса да,
«Суукъ урушну» чархларын
Дыгалас этиб бурса да,

Дун-Дунияны джылытыб,
Рахатлыкъ ёмюр бегийди,
«Суукъ урушну» бузу да
Ол къар кибик эрийди.

ЭРТДЕНБЛА

Къалкъыб тургъан чегетни
Кюн джукъусун алады,
Ол бютюн да келбетли
Кюн таякъдан болады.

Тау артындан ышарыб,
Кюн акъырын тийеди,
Бурма чегет нюр алыб,
Бизге суюм тегеди.

Сыртда дженъил аязчыкъ
Уакъ-уакъ къагъады,
Чыкъ да хансдан, джылтыраб,
Тамчы-тамчы агъады.

Гокга ханслы талачыкъ
Къызыл ала чайкъалад,
Анда киик балачыкъ
Ойнай-ойнай айланад.

Джел ургъанча шуулдаб
Къулакъ суула келелле,
Шоркъалада акъ къайнаб,
Кюмюш мынчакъ бюркелле.

Эки джаны ёзенни —
Джиги къая таракъла,
Алдайдыла кёзлени
Бирча субай наратла.

Миик кириш къаягъа
Кёгюрчюнле къоналла,
Мур-мур эте таймаздан
Бары бирден ойнайла.

Андан ары миикде,
Къар таулагъа джуукъда,
Отлайдыла киикле
Эртден чарсда, суукъда.

Чуакъ кёкде къушла да
Учадыла сюзюлюб,
Бир-бирде ўа ташлача
Чегетлеге кёмюлюб.

Джайлыкъланы кьойнуида
Таулу малны багъады,
Эртденъиде салкьида
Сюрюююн да джаяды.

КЪАРТ ТЕКЕ БЛА АСХАКЪ КЪОЧХАР

Сынты башында, кьабхакъда,
Къачхы суукъда, кьырпакъда,
Айталла былтырдан хапар
Къарт теке бла асхакъ
къочхар.

«Эй, алан»,—дейди къарт теке,
Къаудан кемире къочхаргъа,—
«Къыш къалай боллукъбуз
экен?
Хазыр болайыкъ къачаргъа.

Аисы былтырча бир баугъа
Урсала биягъы бизни, —
Итлеге болурбуз саугъа
Дыгъырдатырла терибизни!»

«Ой, бизни бауну» уа сорма,
Тёрт-беш багъана урулуб,
Башында да джугъу болмай.
Боран юсюбюзге бурулуб.

«Быйыл биз да юшюрюкбюз,
Кел, андан эсе, кетемк,
Ёзге, не сёлеширикбиз,
Кесибизге таб этемк», —

Деб хоншу элге баралла
Къачыб ол теке бла къочхар,
Малны аламат багъалла
Деб эшитиб андан хапар.

*

Сёзсюз! Бу таўрухду, бир
ишексиз,
Алай'а бир зат бар эди
кёлюмде:
«Малгъа иги баўла нек
ишлемейди
«Къарачай» совхоз бешинчи
бёлюмде?»

КЪАРА КЪЫПБА КЪАЛАЙ СЕДИРЕДИ

(х а п а р)

Къара шинли, орта бойлу кызычыкъ, Зухра, тюкенини эшигинден ичине къараб:

— Люба, сени директор чакъырады. Мурукгу этмей, дженъил джетсин дегенди, — деди. Люба аны эшитгенлей, къолундагъы шекер къуя тургъан къуйгъучун да стол юсюне салыб: «Нек чакъыра болур, не айтырыкъ болур», — деб сатъышланды. Аны къундуз къанатлача къалын къара къашлары орунларындан тебгенча болдула.

Люба юсюнде халаты бла башында акъ бёрк-чюгюн столгъа сала, киритлени да алыб тышына чыкъды. Киритлени юслерине пломба салыб, джылтыраукъ пломбирни да къолуна алгъанлай, контор таба кетди.

Ишни башлангъаны былайды: экспедитор Рамазан бир кюн джанъыз ат джегилген арба бла Любаны тюкенине тюрлю-тюрлю товарла келтирген эди. Келген товарланы фактураларын Люба къолуна алыб арбадан тюшюре башладыла. Любаны: «Бу фактурада джазылгъан товарланы барын да келтиргенмисе», — деген соруууна Рамазан, сан этмегенча къарай, «Казбек» папиросну да аузуна къабыб, эки хурджунуна къолларын салыб, ёрге-энишге бара:

— Болгъанны барысы да арбадады, — деб джуаб этди. Келген товарланы фактурасы бла къараб, Люба алыб башлады. Къатапа, маймёз, акъ гетен, сернек, сапын дей келгенлей, фактурада джазылгъан элли килограмм къайнагъан сары джау джетмеди.

— Рамазан, джау къайдады?

— Барысы да мындадыла.

— Джау джокъду!

— А-а-а джауму!.. Аны не этгепин эсине тюшюрюрге кюрешгенча этди Рамазан. — Сора аны ючюнмю кесипти кёбдюресе бери, сен меннге хахай-туай этмесеп болмаймыды?! Биз бир-бирибизни кеси адамларыбызны кёргенча, кёрюрге керекбиз. Сен'а кычырыкъ этесе «Джау джетмейди!» — деб, биз кесибиз келиширбиз. Аны ючюн сен кюркма..

Люба Рамазанны айтхан сёзлерине да тынъыламай, аны лобанны кёзлерине ушагъан кёзлерине джити къарады. Бу хыйла сёзле окъутхан усдазы Таубий, чал ургъан, къатангъы сары шинли къартны: «Мен да товар ташыб кёб ишлегенме. Складладан тюкеннге товар ала туруб, фактурасы болмагъан товарны алмагъыз. Фактура бла алмасанъ джангъылыргъа боллукъса. Алай болмаса, складладан товарланы маджаллары арт-ал бла кетедиле. аланы багъалары кассагъа тюшгенликге ва ол товарны кимлени кёолларына тюшгенлеринден сизни хапарыгъыз болмайды. Товарны складдан тергеб, къараб, фактурагъа кёре ала туругъуз. Ма буду мени сизге аманатым», — деген сёзлери Любаны эсине тюшюб:

— Огъай, кърнашым, боллукъ иш тюлдю. Мен джашаудан тоймагъанма, ишчи халкъны затын тюкеннге салмай, ол затны къайда эсе да биреу кимдеге эсе да сатарча этерге бетиме сыйындырмам, алай болмайды.

— Нек болмайды, — деб Рамазан кьолун силкди. — Ачхасын менден толу алсанъ, аны ючюн сени ишинге башхалыкъ джокъду, сора нек мурулдайса?

— Мен тайышмагъанма. Джауну орнуна сенден ачханы аллыкъ тюлме. Джауну ким алгъан эсе ол фактурагъа кьол салсын. Алай тюл эсе, ишчилеге аталгъан джауну не этген эсенъ да, габыб келтир, — деб, Люба эшиллери бир - бирине къагы кысыды.

«Келтир-келтир!» — деб, Любаны сёзлерин Рамазан самаркъау этди. — Аз заг джокъду келирге керекли, барысы да болуб барса. Мен джауну джерденми чыгъарлыкъма, аны эртде...

— Неди эртде дегенинъ'а, ха?! Керексиз обурчукъла болгъаныгъыздан кесигиз да ачыргъа болурсуз. Фактурагъа кьол салмайма!

— Салмай эсенъ мен да джалынмайма! Хозяиннге айтырма, кеси сёлешир сени бла.

— Мени хозяин бла кьоркьутма! Барыбызгъа да тюзлюк хозяинды. Мен андан кьоркьмайма.

Любаны ол къаты сёзлерин эшитгенинде, экспедитор ачыулашыб, аузунда джарты-кьурту кюйген папиросун да джерге атыб, тюкенден чыкъды...

13-чю тюкенни директору Биймурза узун бойлу, базыкъ, бет тюрсюню да кюи бокъланыгъанча кьаралгъанлай тургъан бир адамды. Ол кесини кабинетинде ишсиз болуб эрикгенден, стол юсюнде счёт бла безийди. Аны бла, кюле-ышара, аракъы сатхан джер юйню тюкенчиси Иванов олтуруб тургъанлай, бачхычладан ёрлеб келиб, кьолундагъы джылтыраукъ ичюмбир бла Люба эшикни акъыртын къакъды.

— Кимди ол, келигиз! — деб, директорну хыны таушу чыкъды. Люба акъырын босагъадан ичгери атлап келиб:

— Сиз мени чакъыргъанмы эдигиз? — деди.

— Хо, чакъыргъанма! Былайда экибизден къайсыбыз хозяин болгъаныбызны сорургъа чакъыргъанма.

— Нени юсюнден соргъаныгъызны апыламадым.

— Тюз айт!

— Мен сизни тамадалыгъыгъызны алыргъа изле-мейме.

— Къалай ишлейсе, мени буйругъум бла тюнене Рамазан сеннге товар элггенди. Сен аны алыб, фактурагъа кьол салмагъанса.

— Ол фактурада джазылгъан товарлашы толусу бла келтирмегенди.

— Сен андан джау орнуна ачха алгъанлыгъынъа, сенден кьорар зат джокъду да! Андан сора сеннге не керекди? Сен сатыугъа киргенли бир ыйыкъ болмайды. Кесинге джетмеген ишлеге кьошуласа. Мен ишлегенли уа джыйырма джылдан артыкъ болады. Сен меннге сау бол дерге керексе, мен ачыулануучу, дженъил адам болмагъаным ючюн. Бусагъатдан Рамазаны табыб, андан джауну багъасын да алыб, фактурагъа да кьол сал. Мындан ары быллай ишлеринги кёргозме, меннге оноу этиучю болма. Мен кесими не этгеними кесим билеме.

— Джауну орнуна салмаса, ачханы аллыкъ тюлме, фактурагъа да кьол саллыкъ тюлме. Мен джауну ким алгъанын, къайда къалгъанын билмейме, джазылгъаны уа тюкеннгеди.

— Аны къайры кетгени сени ишинъ тюлдю. Джаўну багъасын алыб фактурагъа къол сала эсенъ сал, салмай эсенъ бюгюнден башлаб сени аягъынъы алайгъа басдырмам. Анъыладынъмы аны?

Люба директорну айтхан сёзлерин зоргъа санаб ахсынды.

— Алаймыса, пломбирни былай къой, кесинъ да тюкени башхагъа берирча хазырлан.

Директорну айтхан сёзлери Любаны джаякъларын къыздырдыла. Къалын къара къашлары да туюлюб, кирпичлерин басдыла, алай болса да Люба аузундан бир сёз чыгъармай, къолундагъы пломбирни столну юсюне салыб эшикге чыкъды.

Биймурза ол эшикге чыгъар-чыкъмаз «дженьиллики этдим эке» деб, къысха-къысха солууун алды.

«Любаны къайтарыргъа! Мен сынагъан эте эдим, ол'а дженъил ёбгелеб кетди!» — деген акъыл Биймурзаны симсиретди.

Люба эшик аязгъа чыгъыб, таза хауа бла эркин солуду. Ол кёзюуде бачхычладан ёрге ёрлеб келген, аны директоргъа чакъыргъан Зухраны эслеб:

— Зухра, мени ишимден чыгъардыла, — деди.

— Да аны адети алайды. Ол айтханнъа бой салмай, къаршчы болгъанны, джуаб этгенни ишден къысдайды. Сен, къызчыкъ, къоркъма.

Эшик аллында чуакъ кюн тийиб, шош ургъан аязчыкъ тереклени башларын кымылдата, аланы саргъалгъан чапракъларын джерге тюшюре эди.

Люба сагъыш да эте миик бачхычладан тюшуб, юлери таба айланды. «Къалай этсем таб болур, ишлемей къоярмы эдим? Алай болгъанлыкъгъа биреўле тюз ишлемейдиле деб, мен да ишими къалай атайым», — деген сагъышланы эте баргъанлай, хоншусу Тауджан:

— Люба, къайдан келесе, ише тюлмю эдинъ? — деб сорду.

— Бюгюн ишим алай къаты тюл эди да, къайтыб келеме.

— Да сора базаргъа къарай барайыкъ.

Экиси да базар таба айландыла.

Была базарны узун столларыны юсюнде бёлюм-бёлюм болуб, кими айран, кими джаў, бышлакъ, бир къауму да четен бал сата тургъанланы къатларына джуукълашдыла.

— Артха-алгъа къарай турма да атласанъ'а ал-лынъа!

«Бу кимни ашыкъдырады», — деб, Люба ызына айлапыб къарагъанында, кызыл къанлы, орта бойлу бир эркиши, акъ бёркюн да къашха башына бир джаклы-ракъ кийиб, къолунда мешогу бла акъырын-акъырын атлаб келе тургъанын кёрдю. Къолундагъы мешокну столгъа салыб, аны ичинден кёк башлыны чыгъарды. Башлыда пергаментге чырмалгъан сары джауу чыгъарыб:

— Бизни джауубуз учузду, келигиз, алыгъыз! — деб базарчыланы чакъырды.

«Джауу килосу уа неди эке?» — деб Люба да, хоншусу да сатханланы къатларына джуукълашыб:

— Айыб этмегиз, джауугъуз сатлыкъмыды, килосуна не дейсиз? — деди.

Салимгерий джау джугъу къолларын аллындагъы къара хотасына сюрте:

— Сатмазлыгъын киши базаргъа келтирмейди. Иги да сатама! — деди.

— Килосуна не дейсиз?

— Андан джау алыргъаamy сораса? — деб, токъ бетли бир уллайгъан тиширыу Любаны арт джанындан сорду.

— Сиз аны танымаймысыз?

— Шахарда огъай эсенъ, областны бир къаум джерлеринде да аны танымагъан болмаз. Ол бариш этюб тургъанлы кёб болады, — деб анъа джуаб этди.

— Джауу къайдан алыб сатады сора?

Ол уллайгъан тиширыу ачыуланыб:

—Тюз ишлемеген адамланы кючлери бла табады. — Бу эки-юч кюнню ичинде джау сатдынъмы сен тюкенинъде?

Фактурагъа джазылыб толусу бла келмеген джауу хапары ол сагъатлай огъуна Любаны эсине тюшюб, ол ачыуланды.

— Мени тюкениме джау келмегенди.

— Сен неге ачыуланаса, джауу сен бергенсе де-мейме мен сенинъе, сени кибиб тюкенчилеге бериллик джау болуб, арт-ал бла аны къолуна тюшген джау болур дейме ансы. Кесини сатарлай джауу болурча адам тюлдю. Арыш-бериш бла джашагъан адамды. Бусагъатда аны бу джау бла керекли джерине...

Люба бу тиширыу сёзюн тугел да бошагынчы ызына кысха айланыб, базардан тышына чыкды. Джолну ёрге кетиб барады.

«Мен ёмюрюмде адамгъа уру къазмагъан эдим, Дженъиллик этергеми тебретим эке», — деб, сагъын эте, орамны онъ джанында акъ къанджалбаш кызыл кирпич юнню аллында тохдады. Ол юнню эшигини юсюнде «Милицияны шахар бёлюмю» деген джазыуу бир-эки кере да окъуб, кириб айтайыммы огъесе къалай этеим деген сагъышла бла эшик аллында бир кесек заманы мурукгу этди. Кеси-кесине кёл эте, Люба эшик юсюне джуукъ келиб, чебген сокъгъанча кирген чыкъгъан адамлагъа кирпич къакъмай къарады.

Алай болса да Любаны кёзюне хыйлачы тюлкюча, къолларын хурджунуна салыб Рамазанны ёрге энишге баргъаны, директорну кюн джауаргъа къаралгъанча, къара бет тюрсюню кёрюндю. Бу затла алай кёрюннёнлей огъуна Люба ашыгъыш атлаб барыб эшикни ачыб ичине кирди...

Босагъадан ичгери киргенлей, бир джанына бурулуб, кызыл джабыулу столну джанында бир бал бетли адамны олтуруб тургъанын кёрдю. Люба уялгъандан полда атлагъан таушуму адам эшитиб айыб этеди дегенча, акъырын, таб-таб атлаб, столну къатына барды. Аны алай кёргенлей олтургъан джеринде ёрге туруб, онъ къолун да ёрге кёлтюрюб фуражкасына джетдире:

— Не керекди, эгечим? — деб, дежурный Баракъ Любагъа сорду. Люба тартынаракъ да бола:

— Меннъе начальник керек эди, — деди.

— Къайсы начальник керекди?

— Да билмейме... Арыш-бериш этгенле бла кюрешген начальник.

— Бу коридор бла онъ джанынъа бар да, 12-чи кабинетде аны табарыкъса, — деди.

— Сау болугъуз, — деб, Люба 12-чи кабинет таба кетди. Люба алайдан чыгыб, коридор бла Баракъ кёргозген комната таба айланды.

Коридорда дерматин бла тышлангъан диванла, джумушакъ таянчакъ шиндикле. Люба бираз баргъанлай сол джанында эшикте «12» деб джазылыб тургъанын кёрюб тохдады. Ёмюрде быллай джерледе болма-

гъаны себебли, Баракъ Любаны ызындан чыгъыб къараб, мурукгу этгенин эслеб:

— Таукелирек, къызчыкъ, таукелирек! — деб тауш этди.

Люба экинчи да башын кѣлтюрюб, акъ къолчугъун джумдурукъ этиб, эшикни къаты къакъды.

Бу кабинетде олтургъан майор Тамамбердилени Алий:

— Къайсыды ол? Келигиз! — деди.

Люба, кеси-кесинден тартына, эшикни акъыртын ачды:

— Боллукъмуду?

— Келигиз, эгечим, келигиз! Диваниъа олтуругъуз, — деб, майор Любагъа хапар сора башлады...

Арадан бир кесек заман кетгенден сора, коридорну огъары джанында 15-чи эшикден чыгъыб, бир узун, сары шинли, къатанъы адам келиб, Алийни кабинетине кирди. Кѣб турмай Любаны да биргесине алыб, ызына чыгъыб, экиси да базар таба тебретиле.

Была базарны узун табхаларыны кыйырындан кириб, таб бир джау аллыкъ адамлача сора-сора бара тургъанлай:

— Джаудан энди аз къалгъанды, келигиз, тебси туб татлы болады, — деб, кычыргъан тауш эшитди.

— Базар болсун!

— Сау бол, джау алыргъамы келдинъ?

— Огъай.

— Бир башлы бла бир джау келтирген эдим да мындан къалгъанын сатханма.

Салимгерий сары, узун адамны юсюнде кийген кийимлери тюз кийимле болгъамлары себебли, аны ким болгъанын да билмей, дагъыда:

— Алыгъыз бир-эки килограмм джау, сизге учузуракъ да берирме, — деди.

Кесине берилген ишни тюз толтуруучу Сагъит, бу сѣзлеге да мыйыкъ тюбюнден ышара, Салимгерийге:

— Столдан берлакъга чыкъсагъыз, бир айтырым бар эди сизге, — деди.

— Не айтырыкъса? Джау алмай эсенъ да сатыуума чырмау болма, мен ашыгъышма, — деб тюртерек джуаб этди. Сагъит аллына атлаб, сол джан хурджунундан чыгъарыб, кесини кызыл тышлы къагъытын кѣргюздю.

Аны кѣргенлей Салимгерийни бети да акъ учхун болуб, ишни таб кѣрмей, Сагъитни къатына келиб, сол джанына тюз ѳрге туруб, ышаргъан-кюлген кибиб эге сѣз башлады:

— Мен урлаб, тырнаб сатмайма, кесимикиди, тюкен багъасындан эсе да учуз сатама сора, мени айыбха тартханлыгъынъа сениъе не чыгъарыкъды! Сени да болур сабийлеринъ, мени кибиб. Ма муну да ал, мен кишиге кѣрюнмей думп болуб кетѳим, — деб, къолан къол джаулуйкъчукъну туюмчек этиб, Сагъитге адамладан джашыртын узатыргъа мурат этди.

Тюлкюча ышара, эки кѣзю да ойпай бир къутулсам деген акъылын Сагъит таныб:

— Башлынъы бойнунъдагъы хурджунну да биргенъе алыб тебре, анда сѣлеше турурбуз, дженъил бол, -- деди.

Тѳгереклерин базарчыла алыб:

— Огъай да сени эртде алай этерге керек эдиле. «Суу челекни туюбу сууда къалады, эм ахырында ѳа къармакъгъа илиндинъ да, — деб, базарчылары ичлеринден аны табалагъан таушла чыкъдыла.

— Кюн кеч болуб барады, дженъилирек бол, тебре, — деб, Сагъит ашыкъдырды. Ол джунчуб, ашыкъбушукъ эте, башлыны да къолуна алыб, Салимгерий алгъаракъ, Сагъит да аны ызындан базарны уллу эшиклеринден чыгъыб тебрегенлей. Салимгерий ишни теренъе кетерин эслеб, къабханнъа туура тюшгенин анъылаб, башына къалай мадар этерге билмей ызына айланыб:

— Мени джау сатар акъылым джокъ эди. 13-чю тюкенни экспедитору Рамазан, 8—9 кюнню мындан алда, — кесинъ кѳресе, мен ишден чырт бошамайма, джауу бир сатыб бер деб, келтириб берген эди. Ансы мени арыш-бериш бла ишим джокъду. Анамдан туугъанлы базарда джукъ сатханым да бу эди, — деди.

— Ашыкъма, аланы да табарбыз! Атла аллынъа, атла! Анда айтырса не айтырыгъынъы да, — дегенинде, Салимгерий айланыб, дагъыда Сагъитни бетине джити къарады.

Ма, тюз ишлеген къыз, Люба, къара кыпбаны былай седиретгенди.

КЕЛ ДЖАГЪАСЫНА БАРА

(х а п а р)

Автобус Къарачай шахарны автостанциясында тох-
дады. Мен автобусдан тюшгенлей, КПСС-ни Къарачай
райкомунa бардым.

Райкомну секретары, элли джылдан атлагъан чы-
райлы, орта бойлу, акъ шинли адам, джибек кибик чал
бурма чачын сылай, мен кабинетге киргенлеиме орнун-
дан туруб:

— Мен Къулчаладанма, — деб, мен соргъунчу ке-
син манъа таныта, къолуму тутду. Мен да тукъумуму
айта, кесими танытдым. Эки кёзюн къакъмай манъа
къараб туруб, аузундан сёз чыгъармай, къолу бла шин-
дикге олтур деб кёргюздю. Бу адамны мен кимге эсе
да ушатыб, сынаб къарадым. Алай'а эсиме бир да тю-
шюрелмей кёб сагъыш этдим. «Эшда джанъылгъан эте
болурма». — деб, джунчугъанымы эслетмез ючюн,
тынъылаб кёб турмай ары не ючюн баргъанымы юсюн-
ден сёз башладым.

— Манъа нартюх битдириуде алда баргъан ишчилени
юслеринден очерк-джазаргъа буюрулгъанды, — дедим.
Къулча улу аны эшитгенлей, эсин ийиб, мени айтханымы
анъылагъанындан сора:

— Кёл-Джагъасына «Учкулан» совхозну сабанла-
рына барсанъ иги боллукъду. Сен нартюх ёсдюрююню
чомерлерин Кёл-Джагъасында табарыкъса. Ала анда
нартюхню таб ёсдюргенден, алапат нарат чегетча этиб
къойгъандыла! — деб, махданаракъ ышарды.

— Кёл-Джагъасына уа бек суюб барлыкъма, кеси-
ми да ары барлыгъым келиб турады. Бизни районда

нартюх битдириуде андан иги совхоз болмагъанына ишексиз эдим.

— Айтыргъа унутуб къоя эдим, бусагъатдан ары машина тебрейди. Ол сени да элтир.

Арбаздан машинаны таушу эшитилди. Эшик ачылды. Кабинетге, асыры ашыкъгъандан этеклерин джел этдире, бир чырайлы къыз кирди.

— Эгешчигим, кёб болмай келген врач сенмисе?

— Хо, менме! Секретарь джолдаш, сен мени чакъыргъанмы эдинъ?

— Соргъанда айыб джокъду. Кимледенсе? Алгъы бурун танышайыкъ да, джарлылыгъыбызны юсюнден артда сёлеширбиз. Секретарь кесиши атын, тукъумун айтыб, энди кёзюу сеникиди дегенча къызгъа джити къарады. Мени бла танышхан заманындача, аны бет тюрсюню тюрленнъеине сеирсиниб къарадым. Секретарь бетине асыры джити къарагъандан, къыз уялыб, сёзюп башлады. Ол асыры акъырын сёлешгенден бизге да иги анылаталмагъанлай не затла эсе да айтды. Къулча улу къызны джунчугъанын эслемегенча этер ючюн, кесини сёзюп башлады.

— Бюгюн эртденнъиде Кёл-Джагъасында бир адам ауругъан этеди деб, телефон бла сёлешгендиле. Айтыуларына кёре, ол къыйынды. Сен аны ючюн чакъыргъанма.

Къыз Къулча улу къагъытланы тюзетгинчи диваннъа олтурду. Мен анъа къараб ичимден: «Арабий, бу врач асыры джаш тюлмюдю?» — деб сагъыш этдим. — «Эшда аны биринчи кере ийе болурла».

— Хайдагъыз! Дженъил тебрегиз! Бу джашны да ала барыгъыз. Сёлеше барырысыз. Кеси да «Ленини байрагъы» газетни энчи хапарчысыды. Бизни сабанчыларыбызны юсюнден очерк джазаргъа материал джыяргъа Кёл-Джагъасына барады, — деди.

— Огъай демейбиз, келсин, — деб къыз, бизге джюкге къайдан келдинъ эсе да, энди олтуруб турма да дженъил тебре дегенча манъа джити къарады. Кёб мычымай кабинетден чыкъдыкъ.

Биз минерик машинаны джюрютген, уллайгъан сары шинли, токъ санлы орус тиширыу ЗИЛ-ни эшигин ачыб: «Келигиз», — дегенча ышарыб манъа къарады.

— Тётя Катя! Дженъил-Кёл-Джагъасына! — деб, орусча кескин сёлеше, къыз шоферге буйрукъ берди.

Мен орусча сёлешгенин эшитгенимде, аны орус кыыз болганына ажымсыз болуб, кыарачайча сёлеше билгенине бек сеирсиндим.

«Арабий, бу кыыз да, Кыулча улуча, бир эртдеден таныш адамымча нек кёрюнеди эке? Ала экиси да чырайлы, илеш адамла болганылары ючюн болурму? Огъесе мен аланы экисин да кыайда эсе да кёрген болурмамы? Алай болганылыктыга ала да бир-бирлери бла бюгюн танышадыла».

Машинагы кере туруб, джолоучу негериме биягындай сынаб кыарадым. Аны кийимлери юсюне таб джарапшадыла. Кесин джыйыб джюрюгени аны кыайда эсе да бир культуралы джерде ёсгенин танытады. Бал бетли, бурма чачы джелкесине джетген джерде кыысха кырккылыб, оны джанына таралганды.

Кызылы бла агы тегюлген айджаякы. Кыалы кыара кышлары бла ала кёзлери артык да бек ариу кёргозедиле. Ол хар ышарганы сайын эки джаягында да эки гитче чунъурчук болуб, аны ол сююмлюлюкюсю юсюне да сююм кыошадыла. Аузчугунда сютча акы, бирча тишлери. Чайыр бетли капрон боюнлукъ бойнуна сагыакъ туюнде бир кесегинден кыалганын джабханды. Аны бетине джити кыарадым.

Биз экибиз да ЗИЛ-ни артында орунны олтурдукъ. Тётя Катя машинаны Кыарачай шахарны орта орамына чыгырыб, джолга джарашхандан сора кёзюсю кыйыры бла бизге кыарады.

— Ушамаганы джукъмайды дегенлей, экигиз да кыалай иги тенъле боллукъ эдигиз! — деб, накъырда да эте машинасыны рулун таб тутуб, тюз бардырады. Джаш врач шоферни накъырдамындан уялгандан бети, аны юсюнде кызыл чебгенича кыызарыб:

— Тётя Катя, сени бу накъырдан бир тохдамайды, — деб, кёзюн, кыашын туюб, бир джанына кыыныр кыарады.

Биз шахардан чыгыб. Ташкёпюр элини кыаты бла, толкунлаб уруб келген Кыобан сууну кёпюрюнден ётуб, ариу асфальт джолну эмишге айландыкы. Джолну тебен джанында гардош бачхала бла нартюх сабанла кём-кёк кегериб, тенъизча чайкыаладыла. Джолну огъары джанында уа башлары шифер, кыошун эм кыанджал бла джабылган, джанъы ишленнён стандарт юйле эли шахарга ушатадыла. Эки джа-

ныбызда телеграф столбла, анасыны аллына сабийлерн чабханча, бир-бири ызындан чабыша келиб, биз алашы кятларына джетгенлей, бизден ёбпелегенча тохдаб-тохдаб ызыбыздан кёзюү-кёзюү къарайдыла. Къыз кёзюню кыйыры бла меннъе уакъ-уакъ къарай келгенин эслеб, мен эки кёзюмю сабанладан алмагъанлай къараб келеме...

Тиширыу бла сёлешмей мындан кёб туругъа ушагъыусуз болгъанын эслеб:

— Сен докторлукъну къайда окъугъан эдинъ? — деб, машинаны терезесинден ургъан аязчыкыгъа бетин тутуб келген, джолоучу нёгериме сордум.

— Къазахстанда Алма-Ата шахарда окъугъан эдим, — деди.

Ол илгениб, илгенинъени ючюн джунчуб, джуаб этди.

— Сен институтну бошагъанлы кёб бола болмаз?

— Огъай, къуру эки джыл болады.

— Не эсе да сен бу джерлеге джанъы келген адамгъа ушамайса!

— Мен бери ызыма къайтханлы эки ай да болмайды.

— Сен сора бу джерле бла эртдеден бери да шагърей болурса?

— Шагърей ипи да болама! Мындан онюч джылны алгъа мени сабийлик заманым бу джерледе ётгенди, — деб, къыз сагъышланды. — Ол заманда бу джол асфальт болгъанны къой, букъусу да чёкмеучен эди. Энди уа хар зат тюрлениб, ма биз да джылтыраукъ къара асфальт бла Къобанны энишге бара турабыз!

— Тюз айтаса... Андан бери къаллай бир заман кетгенди.

Бурун хылымылы юйчюклери, къынъыр-мынъыр орамчыкълары болгъан эллени орунларына шахарлача тюпбе-тюз орамлары, ариу стандарт юйлери бла джанъы элле ишленнъендиле. Мындан ары тёрт-беш джылдан сора уа областыбызны эллери, тышындан келген адамла сеирсиниб, сукъланыб къарарча боллукъдула...

Машина сюзюлюб бара тургъанлай, къысха бурулуб, бизни бир джанына силкиндирди. Мени сёзюме эсин ийиб бош олтуруб бара тургъан къыз джыгъылыб кетеме дегенча болуб, сермеб билегимден тутду.

— Аллах ючюн, къарнашым, айыб этме! — деб кечмеклик тиледи.

— Эгечим, аны не айыбы барды, аллах айыб этмесиң! — дедим.

Сабийлик заманымы юсунден нёгериме хапар айтыб башладым:

—Сабийлик замандан иги не барды! Ол бир заманда да унутулмайды. Адамны сабийлик заманындагы тенълери айырыб башха татлы боладыла... Бизни бир алаамат хоншубуз бар эди. Аты—Шаўхал. Мени атам аны бла татлы джашаўчан эди. Шаўхал ёлгенден сора Айшат джанъыз къызчыгъы бла къалса да ала башха хоншуларыбыздан аман джашамаўчан эдиле. Айшат: «Къызчыгъымы санъа бериб, кюеў этерикме», — деб, малъа накъырда этгенлей туруўчан эди. Мен да ол накъырда этгени сайын джунчуўчан эдим.

Бир джыл чакълы бирден сора Айшат да аушхан эди. Аны он джыл болгъан къызчыгъы Уркъуят экиден бирге ёксюз болуб къалгъан эди. Уркъуят анасы ёлген кюн анасыны кёкюрегине къабланыб, таралыб джылагъаны бюгюн кибики эсимдеди...

Бир кюн мен колхозубузну конторасыны къаты бла школдан келе тургъанлай, элде партия организацияны секретары Шахмурат мени чакъырыб:

— Джашчыгъым, бар Уркъуятны бир чакъырыб кел! — деб ийди. Мен'а джаным кибики суйген тенъиме барыргъа джол чыкъгъанында чабханлай барыб, чакъырыб келдим.

— Къызым, джанчыгъым! — деб Шахмурат, Уркъуятны джалан баш айлана кюн кюйдюрюб саргъалтхан, бал бетлиден сарыгъа тартхан чачы сылай: — Сени интернатха ийсек дей эдик. Барыргъа суйемисе? Анда санъа аталыкъ, аналыкъ этерча бек иги адамла бардыла. Ала сени анда чырт инджитмей асыраб, суйгенинъ чакълы бир окъутурукъдула. Мен тюнене аладан хапар билиб келгенме, — деди.

Къызчыкъ кёлю асыры такъыр болгъандан, джуаб этелмей, мени таба къараб, сытылыб джылады. Мен да аны джыламукъларын кёргенимде кёлюм такъыр болуб кесими кюнден тыялдым.

Ол къарт коммунист къызчыкъны эркелете, анъа ариу айтханында, ол интернатха барыргъа разы болду.

Мени анам Уркъуятха бир кёлан кюмачдан ол ыйыкъда огъуна бир чебгенчик этиб, башха кереклиси-

не да къараб, шахаргъа ашыргъан эди. Ма бу кѣпюр-ге дери мен аны ашыра келиб, шахаргъа ийген эдик. Уркъуят менден айырыла тебрегенинде кѣзлерин анам берген акъ къол джаулукучукъ бла сюрте, ызына къарагъанлай ташайыб кетген эди.

Андан бери талай джыл ётсе да аны ол заманда тюрсюнюн ма бюгюн болгъанча унутмай турама. Ол джыл огъуна мени атам да аскерде ёлюб, биз юйюбюз бла элибизден узакъда бир башха элге кѣчюб кетген эдик.

— Эгечим, алай айтханыма кѣлюнъ да кюлмесин. мен бусагъатда сабийлик заманымдан хапар айтыб башлагъанлы Уркъуятны тюрсюню чырт кѣзюмден кетмейди! — деб тынъылаб келген джолоучу мѣгериме айландым.

— Сен андан сора ол кыызчыкыгъа чырт тюбемей къалдынгъмы? — деб манъа сорду.

— Огъай, тюбейелмедим. Ол заманда джаншыкъ этдим, аны излейелмей къалгъан эдим. Артда уа...

— Сен бусагъатда тюбесенъ, аны тапьяллыкымы эдинъ?

— Уркъуятнымы? Эгечим, тейри, къараб кѣлекгесин кѣргенлеиме огъуна тапырма!

Билмей тургъанлай кыыз бетиме джити къараб кюлдю. Алай'а аны кѣзлеринден джыламукъ тамчыла кызыу тѣпъередице.

— Рамазан, тоба бошуна махданаса! Махданмасанъ иги болур эди! — деб мени атымы айтыб, ол эки кюлюк эки имбашыма салыб, ичлеринден джыламукълары джылтырай, ала кѣзлерин бетиме джуукълашдырды.

Мен тилим тутулгъанча болуб, не айтыргъа билмей, бек джунчудум. Алай болса да мен дженъил эс джыйыб, кесими туугъан эгечими къучакълагъанча, тапсыкълаб къучакъладым.

— Уркъуят!... Эгешчигим!..

— Рамазан!.. Къарнашым!..

Андан сора ол эрлей менден артына тѣруб, кѣзлерин сюрте, этген ишин ушагъыусузгъа санаб, кечмеклик тиледи.

Шоферибиз'а бизге уакъ-уакъ къарай келиб, сеирсинди.

Тѣтя Катяны джарыкъ джюреги бла ачыкъ кюлген

кюлкгюсю бизни джунчугъаныбызны кетериб, бираз эс джыйдыкъ. Биз туура бусагъатда биринчи танышхан адамлача къол тутушдукъ.

— Байдымат саумуду? Эгешчигинъ бла къарнашчыкъларынь?

— Сау эсен шахарда джашайдыла. Анамы ёлгенин къысха айтыб ачитмаз ючюн багъалы тенъыми ёмюрге биринчи кере алдадым. — Сен!.. Сен аланы къой, Уркъуят, тейри, башха тюрлю адам болуб къалгъанса! Оллахий, кесинъ айтмасанъ, орус къызгъа ушатыб тургъан болмаса, танияллыкъ тюл эдим!..

— Райкомну секретарын'а таныдынъмы?

— Огъай!.. Мен аны бюгюн танийма, — деб сакъышлы болдум.

— Да юйюнъе къуанч кирлик! Ол бизни Къулча улуду. Алгъын мында колхозну парторгу Къулча улу Шахмуратны унутубму къойгъанса!? Ол да мени буруннъу ёксюз Уркъуят болгъанымы билмейди. Мен да аны къазауатдан сора бери районнъа кёчюб, ишлеб тургъанын кёб болмай эшитгенме. Бир талай саугъа да алыб юйюне барырма деб тура эдим. Эки-юч кюнден барыргъа мурат этиб турама. Бюгюн Шахмурат бла танышхан заманымда джетиб аны бойнундан, кесими туугъан атамы къучакълагъанча, къучакъларым келиб, кесими кюнден бла бутдан тыйгъанма.

— Мен'а залимме! Аны да таниялмай къойгъанма.

— Рамазан, тоба сен да бек тюрленнъенсе, къуру сары шинлилинъ болмаса, буруннъу тюрсюнюнде бир джукъ да къалмагъанды. Ол огъай эсенъ, халинъ да бир кесек тюрленнъен болур дейме. Алгъын бир сыркъу болуучан эдинъ, хаман джагъалашханлай, джаншагъанлай, бизге да азаб бергенлей айланыучан эдинъ. Бюгюн'а хар сёлешген сёзюню базман бла чекгенча алай сёлешесе.

— Бу фотоаппаратынь неди? Къайда окъугъанса?

— Къазахстанда Каз ГУ-ну журналист бёлюмюн бошаб, бери келиб!..—деб башлагъанлайыма:

— Кёл-Джагъасына келгеникде да машинаны ичинден чыгъар акъылыгъыз джожъмуду? — деб, Уркъуят бла мен машинаны тохдагъанын эслемей тургъанлай, шоферибиз биягъынлай накъырда эте машинадан чыкъды.

— Ма, Рамазан, экибиз да туугъан, ёсген элибизге келдик! Энди сен элибизде ишинъи эт. Мен да ауругъанлагъа къарайым. Коммунистлерибизни адамлыкъларындан, партияны кючюнден окъуб, быллай специальностла алдыкъ. Коммунист партиябыз бла Совет правительствобузну кючлеринден ма энди сен — журналист, мен — врач! Алагъа алгъыш биз этмесек ким этерикди!

Энди сен мында ишинъи тындыра эсенъ, манъа къайтмай, Черкес шахаргъа кетме. Экибиз да бирден барыб ёксюзлеге джол кёргюзген коммунистни бир къуандырайыкъ.

— Сен къайгъылы болмай, ол ауругъаннъа къара, мен сёзсюз къайтырма. Бусагъатда тамадалары чачылыб кетгинчи конторгъа барыб, ишими баджарыр джанындан болайым. Уркъуят, сен хапарыбызны кишиге билдирме, не ючюн десенъ, кесибиз айтхынчы хапарыбызны Шахмуратха эшитдириб къойсала, аны джюреги къыйналлыкъды. Сен анъа бек сакъ бол!

— Бир да къоркъма, Рамазан. Не усдалыгъынъы да салыб, хар ким сеироиниб окъурча, иги ишлеген адамланы юслеринден бир иги очерк джаз! Анда ўа сен къуру нартюхчюлени юслеринден джазыб къоймай, Къулча ўлуну этген ишлерин да кёргюз. Бу совхозну алчы совхоз этген Шахмуратны кючюдю, — деб юретирге кюреше, Уркъуят совхозну медпункту таба кетди. Мен да джюрегим асыры къуаннъандан тири атлай отделениени контору таба айландым.

ФАТИМА

(х а п а р)

— Болушугъуз! Болушугъуз! — деген таушла Исхакъны къулагъына келиб илгендирдиле. Исхакъ туруб къарагъанында, кёлню ичинде башы тюрбуне айланыб бир къайыкъ, андан берлакъда, джагъадан узакъ болмай, бир тиширыу бир бата, бир кёрюне, чебгени джунчута, чач эшмелери къолларына чырмау бола, джюзерге кюреше келе эди. Дагъыда джагъагъа дери джюзе келиб, тал тереклени суугъа джетиб тургъан бутакъларына къадалыб, тышына чыгъаргъа къарыулары джетмей тургъан эки кызы.

Чабыб келиб аланы суудан алды да, Исхакъ суугъа секирди. Джюзюб келелгенича келеди, алай'а кёлню аур суу Исхакъ ашыкъгъанлыкъгъа бир да ашыкъмай. Суугъа кетген да джюзерге дыгаласын кююб энди кесин суугъа батдырмай, къалкъаргъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа кийимлери бла кетиб, джан дыгалас этген адамда къарыу къалмагъанды. Исхакъ джетиб, аны бир кюлу бла тутуб джюзюб тебреди. Ызына бир кесек келгенден сора, Исхакъны да къарыу таусула башлады. Кююб чыгъаргъа болмайды, алыб чыгъаргъа арыгъанды—джагъагъа джетеллик тюлдю... Тёгерекде болушлукъ этерик киши кёрюнмейди. Сууну тартхан кюлу талыб, Исхакъ аны барын-джогъун да билмей башлагъанды... Ол кюлун аушдуруб, бирси кюлу бла да бир кесек джюздю. Дагъыда аушдурду, андан сора да... алай бла кыйырына джетерге тамам къарыусуз болуб, батыб тебрегенлей ёрге тургъанында, аякълары джерге тийдиле. Нёгери да ёрге турду. Тышындагъы экиси болушуб быланы суудан чыгъардыла.

Бир кесекден сора Исхакъ эсин джыйыб къарагъанында, ол алгъын чыкыгъан экиси кийинирге кюреше, ючюнчюлери да аны юсюне ёрге сюелиб, узун чач эшмелерини сидиреген учларындан суу саркъа, аякъларында да туфлялары джокъ, эринлери кёгериб, безгеги тутханча къалтырай тура эди. Тентирей-тентирей арлакыгъа барды да, терек тюбюнде плащ бла тапочкаларын: «Магъыз», — деб къызлагъа бериб, джалан аякъ шахарны сансыз орамлары бла квартирасына келди. Тенълери не къадалсала да, не болгъаныны хапарын айтмады Исхакъ. Бир-эки стакан исси чай ичди да, тешиниб орунъа кириб, китабына эсин ийди.

Эртденбласында экзаменъ бериб юйюне келгенинде, тюненеги юч къыз Исхакъны Рамазан деген тенъи бла сёлеше тура эдиле.

— Да энди танышайыкъ... Исхакъ... Валя... Надя... Фатима.

— Бек ашхы, олтуругъуз, — деб Исхакъ къызланы да олтуртуб, кеси да олтурду. Тюнене болгъан ишни юсюнден сёз башларгъа суймей, къызлагъа башха хапар айтыб башлагъанында, Валя:

— Сиз ким болгъаныгъызны, джашагъан джеригизни, окъуб чыкыгъан школугъузну, ишлеген джеригизни (Исхакъны кёкюрегинде комсомол знакчыкыны кёрюб), сизге комсомол билет берген комитетни да айтсагъыз, биз сизни тюнене этген джигитлигигизни газетге джазарыкъ эдик, — деб кёлуна къагыт-къалам алыб тохдады.

Исхакъ болгъан ишни кишиге да айтмай къоярыкъларын изледи. Анъа, Валя бла Надя асыры онъсунмасала да, Фатима къуанды. Исхакыгъа нени эсе да айтыргъа излей, айта башлай да биреу тыйгъанча бола туруб, къызаргъан да эте:

— Бюгюнден ары сени къарнашымдан башха кёрмезме, — дегенинде, Исхакъ:

— Къалай кёрсенъ да кесинъи эркинлигинъдеди, менъа эгечимден башха кёрсем да андан артха кёрмезме, — деб Фатиманы баш энишге къаратды.

Валя бла Надягъа къараб, ючюсюню да иги тенъле болгъанлары ючюн бюсюреу этгенин билдире, Исхакъ:

— Мени да къошсагъыз, тенълик этерге кюрешир эдим. Сизнича халад тенълени шохлукъларын ёсдюрюр-

ге, тенъ тутаргъа юренирге бек сые эдим. Къошамысыз! — деди.

— Мен огъай демейме, бизни айтханыбыздан чыкъмазгъа айта эсенъ... — деб Валя кыызлагъа кѣз кысыды.

— Хар ыйыкъда бир кере бизни бла киногъа барыргъа, къуанчын, бушууун да бизден джашырмазгъа, кийимлерин бизге келтириб итиу урдургъанлай туургъа (Исхакъны буршу болгъан костюмун кѣргюзюб), — деб Надя накъырда этди.

— Тюз айтады, бизни айтханыбызны этерге. Сен'а недейсе, Фатима? — деди Валя.

— Къайдам... сиз айтхан болсун, биз Исхакъгъа тенълик этелирбизми ансы, — деб Фатима алай айтыр-айтмаз Надя:

— Хата джокъду, къоркъмагъыз, кыызла, биз ючеуленбиз, — деди да барын да кюлдюрдю.

Ол кюнден сора Исхакъ бла кыызла бир-бирлерине кыысха-кыысха тубей турдула. Киногъа, концертге бирге бара эдиле. Бир-бирде кѣлню джагъасына барыб, дерслерин алайда окъуй эдиле. Анча сайын Исхакъ бла Фатима бир-бирлерин игиден иги биле, бир-бирлерине илеше эдиле. Арт кѣзюуде Исхакъ Фатиманы кѣрюрге излеб, алай'а не деб барыргъа билмесе, китаб зат кереклиси болуб аны излеген сылтау бла барыучан эди.

Кюпле ѳтдюле. Сессия бошалаб, Исхакъ юйюне тебрегенинде, кыызла ючюсю да аны ашыра вокзалгъа бардыла.

Исхакъ бир джанына бурулгъанында, Валя бла Надя Фатима бла аны кеслерин къоюб кетиб тура эдиле.

«Мен да эслеменлей, менден сѣз да болмагъанлай кетгенлерин Исхакъ биле болмаз, муну кѣлюне джукъ келир да», — деб Фатиманы ичинден этген сатгышын, уялгъанын билгенча, Исхакъ:

— Къой, джунчума быллай бир, мени да джунчутма. Бизге айтырыбызны айтыргъа эркинлик бергенликлериди. Санъа айтырым кѣбдю, алай'а, артда айтырма. Бир сорлугъум барды: суудан чыгъаргъа болушханым сени бир тюрлю бир байлай болурму? Сени былайгъа келтирген да ол болурму? — дегенинде, Фатима айтды:

— Аны ючюн келсем да келмезча тюлдю... Келгениме айыб этерик эсенъ да билмейме. Аны ючюн кишиден «сѣз» излемезлигинъи ўа билеме. Кишини «байларгъа», «чырмаргъа» да излемейсе сен. Былайгъа келгенден бек

кыйнагъанымда да айыб этмегенсе, муну ючюн да тилейме...

Фатима сёзю аягъын бошагъынчы Исхакъ:

— Госэкзаменлеге иги хазырлан. Саулугъунъа сакъ бол. Хар кюн сайын джазгъанлай турлукъма. Сени кыйнагъаыым — джуаб джазгъанынъ болсун, — деди.

Анда-мында адам къалмасын дегенча, паровоз узун созулуб кычырды. Валя бла Надя бир джанындай чыкъдыла да тёртюсю да вагонну эшигине дери бардыла.

— Джетгенлей хапарынъы билдирirse, ашхы джолгъа, — деб кызла Исхакъны къолун тутдула кёзю-кёзю.

— Къыш сессиягъа дери, сау саламат туругъуз, — деб, Исхакъ кетиб тебregen вагонну бачхычына миниб къолун силке ташайды.

* * *

Исхакъны эгечи аны костюмуна итиу уругъа къарай келиб:

— Исхакъ, бу картчыкъдагъыла кимледиле? Не ариуладыла, къайдан кызладыла? — деб, анасына да эслете, картчыкъны Исхакъгъа узатханлай, анасы къолуна алыб:

— Окъуб турадыламы дейсе, ортадагъы къарачай кызды дей ушайса. Къалай ариуду, къурумазлыкъ. Быллайын адам тышына да къалай джибереди. Тохда-тохда къашларын да бояб тура кёреме... бир аллах, муну чачы да джалгъан чач болур. Къой, балам, сенинъе биз этерге керекбиз иш. Кесинъе тенъ болмагъанны тенъ этеме десенъ, атанъа да айтыб, сени харам этерме. Къой-къой-къой, бир аллах, бу джарагъан адам боллукъ тюлдю, — деди.

Энди не мадар! Картына къарагъанлай бир тюз кызын джарамагъан адам болгъанын да, аны «джалгъан» чачы да, «боялгъан» къашлары да болгъанын анасы «билди» да къойду! Исхакъ анасына джуаб этмеди; алай а анасы атыб джиберген картчыкъны ол да кёре-кёре джан хурджунуна салды.

Бир кюн бир къаум джаш джолда джопбу болуб, ишге барыргъа машина сакълаб тура, Исхакъ алагъа салам бериб, къатлары бла озуб тебregenлей:

— Алан, кишиге да билдирмегенлей, атанъ бла

ананъ сеннѣ «кюнтіймезни» келтире айланнъанларын биле болмазса, ансы былай мыдах болуб айланнъкъ болмаз эдинъ, — деб джашланы бири накъырда этди.

— Акъ кюнлюк хазыр этиб къой, — деб бири да алай айтханында, джашла бары да кюлдоле. Исхакъ муну эшитгенлей, юйюне къайытыргъа ашыкъды. Эгечини кѣзюне къараб тохдагъанында, ол кѣзю-башы бла кѣргюзюб Исхакъны башха юйге чыгъарды да хапар айтыб башлады:

— Бюрсюкюн анам атама Исхакъгъа Сапиятны этеик да къояйыкъ... хабджюгю-харекети.. аждагъанла киби беш къарнашы, атасы, анасы... Ёмюрде къолун суукъ суугъа тийирмегендиле... Аны тилемеген киши къалмагъанды. Кишиге да унамагъандыла. Келинлеринден осмакълаб кѣргенме да, бизге этерикдиле. Энди бир айтхан кибиб этерге керекди ансы деб, атам Сапиятны къарнашы бла сѣлешгенди да, сѣз таухандыла. Энди атам бла анам хазырлана турадыла, — деб эгечи сѣзю: тюгел да бошагъынчы, Исхакъ кюлген да эте, былай айтды:

— Ёмюрюнде къолу суукъ суугъа тиймеген адамны анам неге джаратырыкъды эке? Ол хазыр ашха терен къашыкъ дегенча бир затды, анам атам да сагъынмасынла муну атын. Аллай адам мени ёмюр джашауума тенълик-нѣгерлик этеллик тюлдо. Сеннѣ, не сени бла бирге колхозда ишлерик, неда башха джукъну баджара биллик келин керекди. Бар да айт атама, Сапият мени эсимде да джокъду, ол анамы кеси джанындан чыгъарыб айланнъан палахыды ансы. Юч-тѣрт чебген киеме деб къарнашынны ёмюрюн аман бла ашырыргъа кѣлюнъ къалай барады сени уа!

Исхакъ эшикке чыгыб кетди.

Къызы кириб, Зулихатха джукъ да айтхынчы:

— Не дейди? Унамаймы къойду? Оу мен джарлы, ол алай этерик эди... Ма, джашланы окъутхандан табхан хайырынъ! — деб Ахматха айланыб, энди уа не айтаса дегенча, кѣзюне къараб бираз турду. Дагъыда бир кескенден: «Богъурдагъына дери ырысхыны унамагъанны кѣремисе!? Санъа ушаса, иги боламы эди?!... — деб сора, сарнай башлады. Ахмат ашыкъмай мыйыкъларын бура, ёрге турду да:

— Къой даурну! Джашла санъа да, манъа да ушаймайдыла. Бу заманны адамларына ушайдыла. Къой да-

урну! Сен джыларгъа керек тюлсе, мен джыларгъа керекме: Алийлагъа бетими къалай кёргюзейим энди олду оюн, ансы джашла кеслерине кеслери мадар эте барыр эдиле.

Ахмат терен сагъышха кирди.

Кертиси бла да: Алий бла Ахмат бир-эки кюн кетгенден сора даур этерге да аздан къалдыла. Ахматны басымлылыгъы озду, кеси да терс болгъанын билди да джуаб этмеди. Алий да бу ишни юсюнде даур этерге элден ыйлыкъды да къымсыз болду.

Ахмат элде къызланы юсюнден джашына да эшитдире-эшитдире, къызына хапар айта, Исхакъ да тынъылай, хапарны не ючюн айтылгъанын билмегенча этиб, атасы джетишдирмеген зат болса да аны да толтуруб айтыргъа болуша, кёбюсюне хапар аны юсюнден айтылгъанын анъыламагъанча эте да, чыгъа да кете, бир-бирде уа хапарла да айтыла тургъанлай анасы суймегенни юйюне келтирсе, тынъысыз боллугъун, не иги болса да къайын анасы суймеген келин унугъуб ёмюрю джунчуб турлугъун, аны «хире» да, «хомух» да, «джукъучу» да, «ишленмеген» да, «кирли» да болуб элге хапар боллугъун кёзюне кёргюзе, барына да сагъыш эте, «Мени джашаудан юлюшюм къуру буму эди?!» деб джылай турлукъ Фатиманы кёзюне кёргюзе, керти да алай болуб къалгъанча, не этерге билмей дыгалас этиучен эди.

Бир талай заман кетди. «Джукъа кийимлери бла къыш кече тюзде къалгъанды да андан болгъанды», — деди, Исхакъ бек къаты ауруб больницагъа тюшдю. Врачдан башлаб, сау къалыр деб, андан умут этген адам болмады. Элде тенълери, кеси окъутхан сохдалары, кесини усдазлары бары да больницадан кетмегенча, кече сайын кёзю-кёзю бир-бирлерине ышанмай сакълаб турдула. Алай бла он кюн кетди. Исхакъ къыйындап-къыйыннъа баргъан болмаса бир да бери бурулмады. Бары да Исхакъдан тюньюлюб бошаб тургъанлай, бир кюн бир джанъы дарман институтда сыналыб бошаб, аны тамам иги болгъаныны юсюнден газетде чыкъды. Исхакъгъа не керек эсе—ол! Аны табыб келтирдиле. Эртденбласында палатаны эшиги ачылгъанлай, хар ким башларың кёлтюрюб къарадыла.

Бир джанъы къыз кирди.

— Медсестрамыса, врачмыса? — деб ауругъанланы, бири алай сорду. Джуаб болмады. Исхакъ «Джанъы

врачмы келди экен» деб кёзлерин кючден ачыб къараргъанында, Фатима...

— Меннѣ къараргъа келиб турады, бу чыкыгъынчы кирме, — деб, Исхакъ анасың эшикке ашырды.

— Къалай келдинъ, къалай эшитдинъ? — деб алай айтханында, Исхакъны къатына джуугъуракъ келиб:

— Элигизден джашла институтда тенълериннѣ джазгъандыла, андан хапар болуб, тюнене эшитген эдим. Поездден бусагъатда тюшгенме, — деб Фатима кёлю такыр болуб, джыламсырай башлады. Палатаны ичинде ауругъан адамланы кими башын джабыб, кими сёлешгенин тохдатыб, сют уюгъанча болду. «Ёлген зат этсем, муну джашауун кесмейим» деген акъыл бла Исхакъ, Фатимагъа суукъ да, хыны да, кесине ачыуландырырча, аны кёлюн чыгъарырча да сёлешди, алай болгъаны ючюн Фатима аны алай нек сёлешгенин айырмазча къыз тюл эди. Джаш адам джанындан умут юзгенине айыб этерге кюреше, къатына джуукъ олтуруб, суу да ичириб, суукъ къолун аны манъылайына сала айтды: «Къоркъма, сау боллукъса, энтда биягъы институтда тюбешиб... былайда манъа урушханынъ ючюн да менден кечмеклик тилеб... мен да кесими кёбдюрюб... джуаб бермей... кёрюрсе. Ма кёрюрсе».

Ипи кесек заман кетгенден сора медсестра кириб, Фатиманы палатадан чыгъарын изледи. «Манъа къыйынлыкъ джетген кюн бу мени амалтын суугъа кетиб ёлюрге аздан къалгъан эди. Мени ким болгъанымдан хапары да джокъ эди. Мен'а, кесими джаныма да къоркчуу болмагъанлай, муну къатында бир-эки кюнню туруб, бир да къуруса да сууун ичирирге нек болмайма? Адеб, намыс... Ай къалай къыйынды!!! Адамны этерге тыйыншлы болгъан, къарыуундан келлик, джюреги талпыб этерик затын да этерге къоймайдыла...» деб ичинден сагъыш эте, Фатима палатадан чыгыб, кесин ашыра чыкыгъан медсестрагъа телеграмма бла кюн сайын хапар билдире турлугъун тилеб, ачха, адрес да бериб, бусагъатда къыйналыб турады, бир кесек маджал болгъанлай муну берирсиз деб письмо бере, кетиб тебрегенлей медсестра: «Конвертге салыб бермеймисиз», — дегенинде:

— Огъай, анда джазылгъанны мен джашырыргъа излемейме. Кесигиз да окъугъуз, — деб Фатима чыгыб кетди.

Инъирде больницыны врачлары джыйылыб ауругъан-
ланы болумларыны юсюнден сѣлеше келиб, Исхакъ
джатхан палатагъа къарагъан медсестрагъа врач:

— Исхакъгъа адам кѣб келеди, кѣб джиберме. Анъа
тынч туругъа керекди, — дегенинде медсестра:

— Джибермей къалай этейим. Ма бюгюн бир къыз
поезд бла бир сутканы аны кѣрюр ючюн келген эди. Сау-
лугъундан хапар билдиргенлей туругъуз деб, телеграм-
магъа ачха да къоуб, маджалыракъ болса беригиз деб
письмо да бериб кетди.

— Ол сеирди да. Не джазгъан болур эке? — деб
врач алай айтханында:

— Мен окъугъанма. Окъуюмму сизге да?

— Окъучу, сора.

Фатиманы письмосун окъуб башлады. Бары да анъа
эслерин ийдиле.

«Исхакъ! Санъа биринчи тубегенинде мени уялтмаз
джанындан болургъа излединъ. Мени акъылымы санъа
бура башлагъан бу болду. Артда кюн-кюнден сени джа-
ратыб, кѣрюрге излей тебредим. Алай болгъаны ючюн
кѣрюрге излеб тургъанлай келиринъе къоркъа эдим.
Нек? Билмейме... Бюгюн анъа кесим да сагъыш этеме.
Бизге келиб кечирек кетгенинъ болса, ол кече сен юйге
сау бармагъанса дегенча болуб, танънъа дери джукъла-
магъанлай чыгъа эдим. Эртденбласында не хапарынъы
эшитиб, не кесинъи кѣрюб, алай тынчлыкъ табыучан
эдим. Валя бюгюн ауругъан хапарынъы эшитгенинде
айтханды, сени анъа: «Фатиманы кѣре туругъа бек сюе-
ме, хаман сизге барыб туругъа уялгъан этеме, ансы», —
дегенинъи. Ол зат тюлмюдю адамны къыйнагъан, ансы
сени аллынъа къараб турмай, санъа кесим бара да ту-
рур эдим. Былайдан кетиб тебрегенинъде уялдынъ да,
кѣлюнъю ачыкъ этелмединъ. Мен да уялдым да, джукъ
айталмадым. Сени кѣлюнъ ачыкъ болгъанын, иннетинъ
тюз болгъанын, адамны джюрегинде не болгъанын бил-
генинъи анъылайма. Санъа алгъын кѣзюнъе къараб, ай-
талмагъанымы энди джазама, суймеклигим уллуду —
сенсиз джашау манъа керек тюлдю. Бюгюнден ары бир
харифни джазсам да, адамгъа игилик этсем да — барын
да сени къуандырырча, сени кѣлюнъе джетерча этерге
кюреширикме. Мындан ары окъутурукъ сохдаларымы да
сенича адебли, намыслы, халал джюрекли адамда этер
ючюн не къарыууму да аямай кюреширикме. Сени ёс-

дюрген атанъа-ананъа, сени быллай адам этген усдаз-ларынъа джанымдан юлюш этерге огъай дерик тюлме. Сен иги боллукъса! Мени суймеклигим сени сау этерикди, санъа кюч берликди. Совет медицинаны кючю уллуду. Мен анъа ийнанам. Къоркъма, сау боллукъса, не сакъат болуб къалсанъ да (алай боллукъ тюлсе ёзге) мен сеникиме. Ёмюрлюк тенъинъме. Сау къал, эсен кёрюшеик.

Сени Фатиманъ».

Медсестра муну окъуб бошагъанлай врачланы бири элтигиз да Исхакъ окъусун. Исхакъгъа муну кюч берген болмаса, зараны боллукъ тюлдю деди.

* * *

Онбеш кюнден сау болуб юйуне кетди. Ишине джарашыб, ишлеб башлады. Эки-юч кюнден бир дегенча Фатимадан хапар биле туруб, сессиягъа кетерге онбешоналты кюн къалгъандан сора, Фатиманы аты - чыуу да чыкъмай къалгъанында, Исхакъ бек абызырады. Больницада анъа суукъ сёлешгени ючюн да кеси-кесине айтмагъаны къалмады. «Бююн бир хапары келлик болур, письмо аллыкъ болурма» дей да почтагъа бара, бир талай кюню ётдю. Заман да алай бла джетиб, сессиягъа тебреди. Шахаргъа джетгенлей такси тутуб, Фатиманы квартирасына барыб, хапар соргъанында аны бир-эки кюннъе деб юйлерине кетиб, анда кёб къалыб кетгенин, аны мыдахлыгъын айтыб башха толуга хапар да берелмей, Исхакъны бютюн къайгылы этдиле. Институтну директоруна соргъанында, ол алгъы бурун:

— Фатима ненъ болады? — деб сорду да — Исхакъ джуаб этмей къызара башлагъанында:

— Билдим... Сизли Фатимагъызны (алай айтыргъа боллукъ эсе) кеси барыргъа суймеген бир джерге джибердик. Ол да унамай, биз да къоймай деб, айта келиб, джиберген джерлерин айтды.

Исхакъны тюрленнъенин эслеб:

— Сени ачитдыкъ дейме? Элни барына да табын этген къыйынды... — деди.

Исхакъ джуабха:

— Огъай, къуандырдыгъыз! Эм табын меннъе этген-сиз, мен джашагъан элге, мен окъуб чыкъгъан орта школгъа джибергенсиз, бек сау болугъуз, — деди.

Фатиманы алайгъа барыргъа суймегени бла Исхакъ-

ны къуаннъанын къалай аяғыларгъа билмей, аяъа сеир-синнъенден, къарт директор Исхакъны къалай къол тутханын да, чыгъыб кетгенин да эслемей къалды.

Сессияны бошаб Исхакъ юйюне келди. Юйге кирир-кирмез:

— Бир тюбер джерим барды, — деб школгъа кетди. Барса директорну кабинетинде киши джокъ. Учителъ-скаяда да киши джокъ. Коридорда тургъан дежурная Исхакъны кимни эсе да излегенин билиб:

— Завучдан сора киши джокъду, ол башында методика кабинетдеди, — деди. «Барайыммы, бармайыммы? Не деб барлыкъма, къарт усдазыма? Къалай сорлукъма» деб сагъыш этиб коридорда бираз турду да, «Барама! Мен къыйырын соргъанлай ол билиб къояргъа болур, мени кѳб сѳлешдириб къыйнамаз ол» деб, кеси-кесине кѳл этиб эшикни къакъды. Кириб къараса Фатима да анда тура.

— О-о-о! Кел, Исхакъ! Нек келдинъ, айт хапар! Кел берлакъ, къол тутдур, — деди.

Исхакъ джунчугъанындан завуч сесгекли болуб, эсгериб къарагъанында, Фатима да къызарыб тура. Джукъ да эсгермегенча этиб, эшикге чыгъыб кетди. Исхакъ бла Фатима сѳлешмей бираз турдула.

— Фатима, къайдан чыкъдынъ?

— Больницада урушханынъ бош эди, энди керти да сен мени сюрюб нек айланаса? — деб айтырча болгъанды иш, — деб Фатима былай айтыб бошагъанлай, Исхакъ:

— Огъай, бу джол'а менден къачханынъы институтну директору айтханды, — деди да экиси да кюлдюле.

Эки-юч ыйыкъдан сора «Исхакъ джанъы келген усдаз къызны келтире айланады» деген хапар элге джайылыб, Исхакъны анасы Зулихатны къайгъылы этди. Бу хапар Фатиманы юйюне да джетген эди, алай'а кеси билмегенлей, къызы кетиб къалмазына толу ышаннъан Айшат уллу къайгъылы болмагъан эди ансы. Джашны ишлеген джеринден хапар билдиле, алайда кесин да кѳрдюле. Исхакъны атасы бла Фатиманы атасы-анасы элде бир къаумну быланы бир-бирлерине сѳкгенлерин сан этмедиле. Бир инъирде Ахмат кесине нѳгѳр чакъырыб, Рашидлеге барыб сѳлеширге оноу этди. Аны онъсунмай, Зулихат кесин эрши-буршу эте турду да, Ахмат нѳгерлерин ашырыб юйге киргенлей:

— Тыяры-джыяры болмай, шахарлада, кинолада айланнъан бирни кертиси бла келтиреме дединъ ушайды. Не питчеден, не уллудан уялмай, элни ичинде джалан баш этиб, башчыгъын тургъузуб айланнъанны неси ала-мат болду эсе да... — деб кѣлюнде болгъанны барын да тѣкдю Зулихат. Ахмат Зулихатха хыны сѣлешгени бюгюн болур эди эшда.

— Даур этме! Кинону кърал чыгъарады, адамланы билимлерин ѳсдюрюге. Мен тойда санъа накъырда этсем, меннѣ «шибижи» къабдыра эдинъ... Суугъа келген джеринъден ат аллына тартыб алыб, Къобандан ѳтдюрюб кетгеним эсинъдемиди, не?

— Игими этген эдинъ? Суугъа кетсек... — деб Зулихатны алай айтханын башха юйде къымсыз болуб тургъан Исхакъ бла эгечи эшитиб, кеслерин тыялмай, аузларын къысыб кюлдюле.

— Аман этген эдим... Мен кѣргенни кѣбюсю алай эте эди ол кѣзюуде, ансы сени «джарты» болгъанынъы билгенимде сокъураннъан эдим.

— Неге сокъураннъан эдинъ?

— Сени суугъа атыб иймегениме, ол заманда.

Исхакъ зат ол юйде кеслерин тыялмай кюлдюле. Аланы кюлгенлерин эшитиб Ахмат да ышарды.

— Онъсуннъан'а этмеген эдинъ, нѣгеринъ джокъ эди да къыйынлыкъ джетгенинде башынъы къоруй билмединъ ансы. Атанъдан-ананъдан «Нѣгерсиз джюрюгеннѣ бир палах болады» дегенден башха джукъ эшитмеген эдинъ да, мен аллынъдан чыкъгъанымда «Болур болду» дединъ да къалтырадынъ да къалдынъ, ансы онъсунуб келмединъ. Эндиги заманны джашы-къызы уа сени бла мени заманыбыздача тюлдюле.

Ахмат оюмсуз, Зулихатны келтириб аны бла бир таллай джыл ѳмюрню кесини къыйналгъанлай ашыргъанын эсине тюшюрюб, Исхакъны аныча ѳмюрлюк джашаууна оюмсуз, сагъышсыз иш этерге унамай, Фатиманы болумун, халисин да билиб, джаратыб, «Мындан башха кишини да атын айтмагъыз» деб къойгъанына бек къуанады. Ахмат Зулихатха къаты сѣлеширек эди, алай'а аны джаш кѣзюуюнде эл бла бирге ишлерге къоймай, юйге салыб, дуниядан хапарсыз этген кеси болгъаны себебли, кеси-кесин терссиниб сабыр болду.

— Бизни джашауубуз сен бла мен бир-бирибизни билмегенлей ѳтюб барады. Алгъы бурун бир джанына

терсине тартыб тохдасанъ, джашды, бираз джашай бар-
са айырыр деб чыдай эдим. Артда сабийле болдула. Са-
бийлени джаны саулай ёксюз этгенни, мең адамгъа са-
намайма, сени джукъгъа ушаталмазлыгъымы билген-
ликге, къарыусузлугъуму элге билдирирге ыйлыкъдым,
сабийлени ёксюз этерге болмадым: кесим кёрген татыу-
суз джашауу сабийлериме сынатыргъа излемейме. Ол
себебден джашлагъа кеслери суюгенни, аланы суююб
келгенни келтирликме, къызны да кеси суюгеннге бер-
ликме, бу ишни юсюнде санъа дженъдирлик тюлме, сен
айтханны этерик тюлме, эртденбла Рашидге барыб сёз
таусурукъма, — деб Ахмат кесини джашауун эсине тю-
шюре, алай оноу этди. Зулихат да эшда мен тюз болмам
деген акъыл бла къызына:

— Къызчыкъ, бери келчи, юйге къара, мен кертиси
да не билеме, атанъ тюз айта болур, — деб, не этиб баш-
ларгъа билмей, юй тубюнде тегерек айланды.

Эртденбласында Ахмат бла нёгерлери Рашидлеге
тебрегенлей, Зулихат кюбюрден чыгъарыб бир туюм-
чек ачханы Ахматха узата:

— Юйлерине къурлай кирмегиз, бу аз да болады,
алай болса да ким къойгъан да төрт-беш минъ сомду, —
деди. Бергенин къошакъланыб бергенликге, беш минъ
сом бергеннге къаллай бир берне этерге керек болгъан-
ларын, бернени артыгъы бла юзер ючюн не мадарла
этерге керек болгъанын, кимлени «атларын айтыргъа»
керек болгъанын, барыны да сагъышын этиб чыжъды
бир минутну ичине.

Ахмат зат Рашидледе иги кесек олтуруб, сёз таусуб,
ишни болджалын бир айгъа тюшюрюб, чыгъыб тебреди-
ле. Столну юсюнде ала къоюб тебреген туюмчекни эс-
леб, Рашид Ахматны затны тохдатыб:

— Айыб этмегиз, къыз муну билсе да аны джюреги
керексиз къыйналлыкъды. Сау болугъуз, мени адамлы-
гъым джетмей эте эсем да билмейме, алаллыкъ тюлме,
бу затны. Сёзню аллы къаты болса да арты татлыболур
дегенча, айыб этмегиз, къатыракъ айтханыма: мени сат-
лыкъ адамым джокъду къыхасы, — деб ачханы Ахмат-
ха узатды. Ахмат къатына да джуукъ къоймай, чыгъыб
тебрегенинде, Рашидни къарнашы бла Айшат барын да
тохдатыб, джанъыдан олтуруб кёллерине келгенни айт-
дыла. Ахмат зат да кеслерин оздурмай, дженъдирмей
кёрдюле, алай болгъанлыкъгъа акъырын-акъырын сё-

леше, Айшат барын да хорлаб, башха юйде даурну эшитиб, «ачханы алыб беишлик этмеге эдиле» деб тургъан Фатиманы къуандырды.

Ай болджал да джетди. Рамазанны башчылыгъы бла бир кюн эртденбла кюеу джёнъерле, къызла да джыйылыб Исхакъ да биргелеринде барыб Рашидледе инъир алагъа дери къуанчларын этдиле. Исхакъ Рашид бла Айшатха кёрюнюб, экинчи аладан керексиз джунчумазлай болду. Ахмат бла Зулихат да ол кюн огъуна келинлерин кёрюб, сёлешдириб «башына бош» этдиле; къызла, Надя бла Валя да, ичлеринде, кюеу джёнъерле, къыз джёнъерле, Фатима бла Исхакъ да орталарында, бары да бир юйде, тамада къаум да бир юйде къуанч этиб, эртденбласында хар ким ишине бош болду.

Бир талай заман кетди. Зулихат келинин бекден-бек суюб башлады. Арт кёзюде уа ол ишинден къайытхынчы тансыкъ болуб чыдамай, къыш суукъда джолгъа чыгъыб, аны аллын сакълаб тургъанын кёре-кёре турургъа боллукъ эди. Келинин махдай, анъа къуаннъанын айта, хоншуларын да «эрикдирди».

Бир кюн инъирде Ахмат ишден къайытыб келегенинде Исхакъ да, Фатима да, Зулихат да юйде джокъ.

— Къызым, кесинъ къалыбмы тураса? Къайдадыла къалгъанла, келин, ананъ?—деб Ахмат къайгъылыракъ болуб сорду.

— Къайдам... кетген эдиле...

— Къайры кетдиле да, не къайгъылары барды?

— Къайгъылары джокъду — тюкенде болурла.

— Бу заманда ачыкъ тюкен джокъду; нек тюзюн айтмайса, — деб Ахматны къайгъылы болгъанын эслегенинде.

— Ючюсю да киногъа кетгендиле, — деди Аминат. Келининден айырылалмай, аны биргесине ары кирсе — ары, бери кирсе—бери кириб, арбазгъа чыкъса—арбазгъа чыгъыб тургъан Зулихатны, аны бла киногъа баргъанына Ахмат бир да сеирсинмеди.

Бир заманда ючюсю да келдиле.

— Атагъызгъа сизни бла баргъанымы айтмагъыз, — деб Зулихатны оноу этгенин Ахмат эшитиб турады. Ючюсю да юйге кирдиле.

— Аталары, джукълаймыса? — деб Зулихат бир-эки

кере соргъандан сора, Ахмат ол кёзюучюкде уянгъанча этиб:

— Къайда думпса? Мени джарлы этерге айлана болурмуса? — деб накъырда этди.

— Кемисханны (хоншулары) эгечи келгенди. Алада олтура эдик. Бирси юйде кюлген таушла эшитиле башладыла.

— Келин, ючюгюз да бери келигиз, — деб Ахмат кюлюгюн кючден тыя, юйдегисин кюлдюрюрге излегенин билдирмей, кёлю бла сёлешгенча сёлеше башлады.

— Не дейсиз, — деб келиб ючюсю да суюлдиле.

— Анагъызгъа сюд этеме...

— Сора нек? — деб Фатима алай соргъанлай, Исхакъ бла Аминат кеслерин тыялмай кюлюб башладыла.

— Тыяры-джыяры болмай, кеси джанъыз эл юйюнде айланыб башлагъанды.

Фатима да ышарды, кюлюрю келди, алай'а Исхакъны кюлгенин Зулихат онъсунмай тургъанын эсегенди да, алайчыгъына сакъды.

— Бу джолчукъну къояргъа боллукъ тюмкюдю? — деб Фатиманы джунчугъанын эсегенинде, Ахмат:

— Боллукъду тюзюн айтса — ол бир, не кёрген эсе, аны хапарын бурдурмай айталса — ол эки. Бу джолдан сора киногъа мени да элте турса — ол юч, — деб Зулихатха сёз берди. Бары да кюлдюле. Зулихат бирин андан, бирин мындан келтириб, кёргенин айта башлады. Аны хар бир сёзю сайын Ахмат кюлдюрюрча бир сёз къоша да, барын да кюлдюре, Зулихатха сау сагъатны хапар айтдырды.

Бу юйдегени джашауу былай джарыкълай бюгюн да барады. Ёмюрлери да былайлай кетерикди.

ТЮЗЕЛГЕН ДЖАШЧЫКЪ

(х а п а р)

Джайгъы кюнлени энтда бир насыблы танъы атды. Къобан сууну данъыл джагъасында, сынджыр битген тюрлю-тюрлю кёгет тереклеге бёлениб, рахат джукълагъан эл уянды. Адамы джашауунда берекет, насыб, къуанч келтирген урунууну дагъыда бир кюню башланды.

Юслеринде ишчилери бла машинала гюрюлдеб, ат арбаланы тыкъырдаб ёрге-энишге озгъанларына, кенъ орамлада тизилген юйледен чыгыб, джашнаб ёстен тюзлеге тёгюлген ишчилеге таулары артындан чыгыб, кесиби джарыкъ нюрюн тёкген кюн къуанч эте къарайды.

...Быйыл бешинчи классны бошагъан бир талай джашчыкъ бла бир талай къызчыкъ орта школну бачхасына келиб, кеслерини ишлерине джарашхандыла. Учениклени бир къауму узун чапракълы базыкъ нартюхлени миикликлерин ёлчелейди, аланы кими гардош къалайды, кими чага этеди, кими гокга хансилада къадалыб бал джыйгъан чибинлеге къарайды.

Ботаника дерсден айырма окъуучу Умар да эки билепин ёрге этиб, сары чакъгъан помидор кёкенни тюбюн джумушатады.

Бир талай помидор кёкенни тюблерин джумушатыб, ботаникадан окъутхан Петр Иванович айтханча, помидор кёкенлени юслеринде помидорла уллула болсала, аланы аурлукъларын кёлтюралмай, кёкенле сыныб, не-да джерге джатыб къалмаз ююн, аланы джыджымчыкъла бла къазыкчыкълагъа байлайым деб, Умар ёрге тургъанында, кенчек хурджунундан таш атхычыны учу

кёрюне, башында картузчугъун да арты аллына кийиб, сары шинли, добар джашчыкъ Хусей, аны къагында сюелиб тура эди.

Хусей бешинчи классда орта окъугъан учениклени бири эди. Ол къадалыб окъуса, классда иги окъугъан пионерлени тизгинлерине къошуллукъ болур эди, алай'а кесин оюннъа хорлатыб, орамда сабийчикле бла кёб джубанч этиучен эди. Бир-бир кюнледе уа Хусей юйге берилген дерслерин ачыб да къарамагъанлай школгъа келиучен эди. Дерслерин этмей келгенине ол джанъыз усдазла дерс сора башлагъан кёзюнде сокъурана эди. Не ючюн десенъ, усдазла къалай билиб къоя эдиле эсе да, Хусей дерслерин этмей келген кюн, анъа сормай къоймаучан эдиле. Хусей'а дерсин айталмай «2» алса, биргесине олтургъан тенълерине:

— Биле эдим, унутуб къойгъанма ансы, кёрюрсюз тамбла «5» алмасам мен! — деб, къызарыб олтуруучан эди. Андан-мындан эки чалгъаны ючюн самаркъау этген болса, Хусей усдазгъа эслетмей, партаны ташасы бла джумдуругъун кёргюзюб, анъа темирчилеучен эди.

Дерсле бошалыб, Хусей школдан чыкъса бойнунда къызыл галстугун хурджунуна сугъуб, кичи класслада окъугъан сабийлени къагъын-согъун этиб кетиучюсюн Умар талай джолда эслегенди. Хусейни ол къылыгъыны юсюнден пионерлени отряд джыйылыуларында да айтылгъанды, «Пионер» деген къабыргъа газетде да джазылгъанды.

Джаз каникуллагъа чыкъгъанлы уа Хусей школну арбазында кёрюнмегенди, ол кеси окъугъан классны учениклери бла не экскурсиягъа бармагъанды, неда ма бу сынамла этиучю бачхагъа басмагъанды. Хусейни бу халиси ючюн Умар анъа асыры таб къарамай эди. Бусагъатда уа саулай бешинчи классны учениклери бирер ишни эте тургъанлай, Хусейни былай бош айланынъаны Умаргъа артыкъ да бек ачыу болуб, Хусейни бир «букъусун къагъайым» деген мурат бла сёз башларгъа тебregenлей, Хусей андан алгъа:

— Умар, бу гардош башланы тюблерин нек чучухуйса, гардошчукълары ашарча болгъанмыдыла? — деб сорду.

— Была пардош башла тюлдюле, помидор кёкенледиле, — деб, Умар бир кёкенни кёк чапракъларыны

арасында гитче тегерек помидорчукъланы бир-эжисин бармагъы бла Хусейге кѣргюздю.

— Хэ-хэ! Мен да билеме, Умар, аллай бирчикни ўа, помидорла башында битедице, гардошла ўа тюбюнде ёседиле, — деб Хусей сёзюн да тюгел бошагъыкчы, миик бусакъ терекни бутагъында къанъадан ишлен-нѣен чыбчыкъ уяны юсюне къонуб тургъан къой чыб-чыкъны эследи. Сора, ол хурджунундан таш атхычын тартыб алыб, арам-къарам этмей, уяны ичиндеги ба-лачыкъларына къуаныб, джырлай тургъан чыбчыкъ-ны ышаннъа салды.

«Хусей хатасыз чыбчыкъны ёлтюрюбмю къояды», — деб, Умар Хусейни къолундан таш атхычны алды да:

— Ол чыбчыкъны ўа сеннѣе не хатасы барды, аны бла ўа нек кюрешесе, сен джараўсуз! — деб, Хусейни кёзюне джити къарады.

— Дунияда чыбчыкъ азмыды, сени ўа аны ючюн ненъ къорайды? Бер бери таш атхычымы, бермесенъ кесинѣе тийерге да болур! — деб, Хусей Умаргъа дже-кирирге умут этди. Алай болгъанлыкъгъа Умар ан-дан къоркъмады да:

— Қъанатлыла бизни шохларыбыздыла, аланы уяларын чачаргъа, ёлтюрюрге джарамайды, — деди.

Умар бла Хусей къызарышыб тургъанлай, аланы къатлары бла акъёшюн къарылгъашчыкъ уча барыб, къобусданы юсюнден сары ала гёбелекгени аузчугъу-на къабыб кёз къарамдан ташайды. Хусей бла Умар бирден къарылгъашчыкъны ызындан кирпик къакъ-май къарадыла.

— Кёрдюнъмю аны? Қъанатлыла, бизни бачхала-рыбызгъа, тереклерибизге заран этерик къуртну, къам-жакъны барысын да ашаб айланадыла, — деди Умар.

— Аланы чёблеб ашамасала къанатлыла ачдан ёл-люк эдиле.

— Нек ашагъанлары сени ишинъ тюлдю!

— Умар, бер таш атхычымы, бер!

— Бир да, эки да айтма, берлик тюлме, не этерик эсенъ да!

Умар бла Хусей алай эте тургъанлай, биягъында Хусей ышаннъа салгъан чыбчыкъ бир уллу кёк тели-кючюкню аузуна къабыб учуб келди да, бутакъгъа къонуб, тегерегине къарагъандан сора, уяны ичине та-

шайды. Хусей энди Умардан таш атхычны кьоркьутуб алалмазлыгын билиб:

— Бу джолдан сора кьолума да алмазма, кьанатлыла бла да кюрешмезме, тюнене орамда бир джашчыкьны кьолундан сермеб алгъан эдим, кесине элтиб береим, бер таш атхычны ха-а-а! — деб тиледи.

— Тётя Варяны да турмаларын джулкьуб кетген хапарынъ барды, сен этген хатаны барыбыздан да кёредиле, дагъыда пионерме, ученикме деб махданаса сен, — деди Умар анъа.

— Ким айтды! Огъай, ким айтды аны уа?

— Ким айтханын артдан эшитирсе, усдазла да биледиле.

— Тётя Варяны турмаларын мен джулкьумагъанма. Мен чалманны джанына кысылыб, киши келемиди деб къараб тура эдим.

— Кимле эдиле нёгерлеринъ?

— Ала школгъа джюрюмейдиле?

— Аллай сабийчиклеге командир боллукъ эдингъансы!..

— Мен болмагъанма!

— Ол кюн да дарман хансла джыяргъа бара, чакъыргъаныкъда терезеден джуаб этиб кьойгъанса, — деб, Умар эте тургъан ишине джарашды.

Хусейни сёзю тамагъына тыгъылыб, Умар мени не этгеними барысын да биле кёреме дегенча, эки кёзюнден акъгъан джыламукъларын тыялмай, келген джери бла ызына кетерге былай бурулгъанлай, школну директору Муссаны келе тургъанын эсledi.

Умар эте тургъан ишин андан да ипи этиб кёргюзюр ючюн не къарыуун да салды, Хусей'а алайдан сылджыраб, бир джары къачар къайгъыгъа кирди. Дагъыда бир кесекден ол къачар муратдан тюньюлдю. Юсюнбашын джарашдырды. Башында аллын артына кийиб тургъан картузчугъун да кьолуна алыб, сын болду. Мусса арлакъдан огъуна бачхада учениклени ишлерин кёрюб, ышара-ышара Умар бла Хусейни къатларына келди.

— Ой аферим сизге, ма киши былай этеди, — деб ол онъ кьолу бла узалыб, ишни тохдатыб, ёрге тургъан Умарны башын сылады. Уялгъандан не этерге билмей, баш энишге къараб тургъан Хусей амалсыздан джылады.

— Не болду сеннѣ, Хусей, нек джылайса? — деб, Мусса Хусейни сары кекелине кѳолун салыб, энишге ийилиб кѳѳюне кѳарады. Хусей Муссагѳа джукѳ айталмады.

Бир ишексиз Хусейден таш атхычны тартыб алгѳаным ючюн меннѣ бир «палах» болады дегенча, Умар ашыгѳыб:

— Школдан чыкѳгѳанлы бизге кѳошулмай, орам-орамда хата этиб айланады. Ма бусагѳатда бу таш атхычы бла бир чыбчыкѳны уруб ѳлтюрюрге тебрегенлей, кѳолундан мен тартыб алгѳанма, — деб Умар Хусейни таш атхычын Муссагѳа берди да, кесини ишине джарашды.

Мусса таш атхычны кѳолуна алыб, аны кѳалай ишленнѣнине кѳарагѳандан сора, бир кѳолу Хусейни салыныб тургѳан башын ѳрге кѳлтюре:

— Джылама, иги джаш, джылама! Бу джолдан сора кѳанатлыла бла да кюреше турма, ала бизни шохларыбыздыла. Кесинѳа тенѳлеринѳден нек айырылгѳанса? Сен да алача юрен, хомух болма! — деб, алай ары айланды.

Мусса кетгенлей, Хусей Умар таба да кѳарамай, бачханы ичинде тар джолчукѳ бла онѳ джанына бурулуб, хансха синѳнѳен бѳденеча, думп болуб бара тургѳанлай, дагѳыда кеси бла бир классда окѳугѳан талай ученикни тахдалада чага эте тургѳанларын кѳрдю. Хусей бир кесек артына туракѳлады, алай болса да суѳгѳа кирсенѳ чыкѳдан рыслама дегенлей, кесини эртдеден бери джандан джаннѳа шоху Хамитни кѳатына келди.

— Аха, саѳ кел, алан! — деб, Хамит Хусейге кѳол берди.

— Саѳ бол!

— Нек мыдахса былай?

— Ол сен берген таш атхычымы сыйыртдым да кѳойдум!

— Кимге?

— Умар ойнаб былай алгѳанлай, директор кѳрдю да кѳойду!

— Керти?

— Керти!

— Бек урушдуму?

— Огѳай. Алай бек урушмады.

— Таш атхычны алыбмы кетди?
— Хо.
— Ай сени сгъесе, бир иги таш атхыч эди!
— Рамазан мындамыды?
— Мындады, бусагъатдан келликди.
— Меннѣ джукъ айтырмы, кетермем?
— Огъай, кетме, ма мени чагамы ал да, чюгюндюр-
леге чага эт. Мен хансланы кѳолум бла да джыртарма.

Хусей Хамитни чагасы бла Хамит да энишге чѳегелеб,
аман хансланы ала тургъанлай, 5-чи классны класс та-
мадасы Рамазан Османович бла Петр Иванович келдиле.

— Охо! Хусейдамы келгенди бюгюн, иги джаш сен,
иги джаш! — деб Рамазан Хусейни эркетди, Петр Ива-
нович'а Хусей эслемей чаганы учун джетдирген чюгюн-
дюрю чапракълары муал болуб тебрегенин эслеб:

— Чюгюндюрлени кесмегиз, джуукъ джерде аман
хансланы кѳолугъуз бла алыгъыз, — деди да, эки ус-
даз арлакъдагъы тахдалада ученикле таба озуб кетдиле.

— Урушур деб, бир бек кѳоркѳуб тура эдим, ох
джаным, джукъ айтмады! — деб, Хусей класс тамадасы
аны тенъи бла ишлей тургъанын кѳргенине кѳуанды да:

— Къалай таб чагачыкъ эди, къайда табханса, Ха-
мит, бу алапатчыкълары? — деди.

— Сегизинчиле мастерскойда ишлеб бергендиле,
энтда ишлерик болурла.

Хамит бла Хусей бир иги кесек чюгюндюрю чага-
сын этиб, юзюлген хансланы кѳоллары бла джыйыб,
тахдадан тышына чыгъара тургъанлай, аланы Петр Ива-
нович чакъырды.

Петр Иванович учениклени тѳегерегине джыйыб, эки
нартюх тахданы юлгюге алыб сѳелеше башлады.

— Ма бу эки тахдада ѳсген нартюхлени кѳремисиз,
бу тахданы нартюхлери базыкъла болуб, миик ѳсген-
диле, ол аргъы тахданы нартюхлери ўа инъичгечикле,
алашачыкъла, кеслери да саргъалыб турадыла, была
былай нек болгъандыла? — деб, Петр Иванович ученик-
леге къарады.

Эки тахдагъа да бир кюн урлукъ салыб, аланы ѳс-
дюрген ученикле кѳолларын кѳлтюрюб:

— Мен айтайым, мен айтайым! — дедиле.

Хусей'а не сагъыш этди эсе да, «Ол гитче нартюх-чюклени джанъы чыкыгъан заманларында бузоула зат отлаб, артдан ёсген болурла, ансы», — дегенден ары джуаб хазырлаялмады.

— Къайда, Айшат, сен бир айтчы, — деди, Петр Иванович, къара шинли, субай къызчыкыгъа.

— Джаз, урлукъ салгынычы, ма бу уллу нартюхле ёсген тахданы топурагына биз мешхут, агъач кюл, суперфосфат дагыда аныча нартюхню ёсюмюне ашау берген затла къошхан эдик. Ол питче нартюхчюкле ёсген тахдагъа уа, сынар ючюн, джукъ да къошмагъан эдик. Эки тахдагъа да бирча нартюхню урлугъун бир кюн салыб, бирча къарайбыз, — деди Айшат.

— Тюзмю айтады Айшат? — деб сорду усдаз.

— Тюз айтады, тюз айтады! — дедиле ученикле.

— Къошары болгъан бармысыз?

— Чагасын ипи этгенибизни айтмады ол!

— Аферим, Айшатха, тюз айтады, колхозла бла совхозланы сабан ызларында да джерни не къадар семиртсенъ, мюрзеу ол къадар уллу ёседи, — деди Петр Иванович. Учениклени ол чюгюндюр, гардош, къобусда, помидор, чёблеу, быхы, къудору тахдалагъа кесини биргесине айландырыб ушакъ эте тургъанлай, Рамазан келиб:

— Бюгюн 4 сагъатда барыбыз да «Ленин Октябрда» деген киногъа къарарыкыбыз, ыйых кюн'а Тебердди ёзенине экскурсиягъа барлыкыбыз, хазыр болугъуз, — деди.

Ученикле бачхадан чыгыб, орам-орамда юйлери таба ташайдыла. Хусей юйлерини арбазына киргенинде, аны тамада къарнашы, 8-чи классны учениги Хасан, алма терекни салкынында кесини чагасын эгей тура эди.

— Хасан, ушо бу чаганъы меннъе юч-тёрт кюннъе хах бер, ха-а! — деди Хусей.

— Не этериксе, сен аны?

— Школда чага этерикме. Менден къалгъанланы чагалары барды, сора...

— Огъай, къарнашым, кёлюнъ къалмасын, ёнъе ва бу чаганы мен кишиге хах бералмам!

— Да мен кесинъе къайтарыб берирме, не боллукъду берсенъ.

— Сен «Чапаев», — деген кинону кёргенмисе?

— Көргенме. Ох, Петька пулеметну тах! тах-тах! —этдириб акъ аскерчилени къалай къаушата эди!

— Ма ол акъ аскерчилени чапаевецле къалай кыра эдиле эсе, мен да совхозну нартюх бачхаларында джа-раусуз хансланы алай кырама, — деди Хасан.

— Сиз хансланы кырмайсыз, чага этесиз, джанъыз бир кюнчюкге бер чаганъы.

— Джуугъум, чага этсенъ, бизнича эт. Не уллу бачханы да хансын бригадабыз бир кюннъе кыйпаб чыгъады!

— Сизни директор да махдайды.

— Бар, чага керек эсе, джаншай турма да, чардакъ-да мени былтыргъы чагачыгъымы ал да тюш! — деди Хасан.

Хусей кёзню джумуб ачхан чакълы бирге, чардакъгъа миниб, чаганы алыб тюшдю.

— Игичикди да, бир билеб берчи, табдым бишген аш! — деб Хусей дагъыда Хасанны аллына сюелди.

— Былтыр сабын алыб, кесин атыб кьояргъа аздан къалгъан эдим. Иги болгъан эди атмагъаным, — деб Хасан чагачыкны алды.

— Энди сабха уа не этеим?!

— Хасан чаганы билеб, саб салыр кыйгъыда тегергине къарай тебрегенлей, аны бир талай тенъи боюналарында чагалары бла, орамдан къараб:

— Хасан, джюр! — деб тауш этдиле.

— Хасан мурукгу этмей, кьолунда чаганы Хусейге берди да, кесини чагасын алыб, тенълерни таба атлай, Хусейге:

— Джатманы шорбатына сугъулуб тургъан чага саблыкъла бардыла, инъирде джарашдырыб берирме, — деди.

Хасанны кетиб къалгъанын Хусей онъсунмады. Ол инъирге дери чагасына саб салмай къалай чыдайлсын, кишдик кибиб ёрлеб, джатманы шорбатында, къабугъу арытылгъан бир чёртлеуюк чага сабны алды. Эм алгъын ол чагагъа саб салалмазма деген кьоркьуугъа кириб, тегергине къарады, алай'а башха мадар табмай, школну окъуу мастерскоюнда усдазлары Хызырны кюрекlege, чагалагъа, чёгючlege, балталагъа саб салыргъа юретгени эсине тюшюб, отунланы къатында эмен томураугъа сюелиб тургъан гида балтаны кьолгъа алды.

Хусей чагагъа кеси мурат этгенча джарашдырыб саб салалмай, бир сагъатны кюрешди, алай болса да, аны саблаб, арбазда сыйдам къаты джерни бир-эки сермеб букъулатды. Чага энди Хусейге Хамит бла Хасанны чагаларындан да табчыкъ эмда ариучукъ кёрюндю.

Хусей юйлерине эшикден кирир кирмез:

— Ух! Джаным, не бек арыдым! — деб, столну джанына олтура, анасы Анисатны кёзюне къарады.

— Не ишлединъ, джашым, аллай бир арырча, кесинъ да къалай терлеу этгенсе, — дей, Анисат Хусейни аллына ушхуур салды.

— Ой, анам, мен бир чага ишледим да, табчыкъды, — деб, Хусей тилкем-тилкем кесилген акъ ётмекден сол къолу бла аузуна элте, тютюнлей тургъан шорпагъа чолпу бла узалды.

Ашаб бошагъандан сора, Хусей юй бачхаларында ёсген нартюхлеге чага этерге чыкъды. «Мени чагам джокъ эди ансы, энди уа бир кёреимчи, ким озса да!» — деб, ол кеси-кесине кёл эте, нартюхлени тегереклеринде чырмаукъ хансланы, чатасы бла кесгенине да ийланмай, энишге узалыб, аланы къолу бла ариулай, иги кесек джерге чага этди.

Кюн батханды. Эртденбла ишге кетген ишчиле юйлерине къайта болурла, орамны энишге машинаны юсюнде къобуз согъа, харс ура адамла оздула. Бачхада чага этгени ючюн анасындан махдау алгъан Хусей, инъирги ушхуурдан сора, кёб мычымай анасына:

— Анам, мени эртденбла эртде уят, мен тамбла тенълерим къатыш сынамла этиучю бачхабызгъа барлыкъма, унутуб къойма, ха-а! — деб джатды.

...Хусейни джукъусу эртде кёлгенди, алай болгъаллыкъгъа, ол танъны атарына ашыгъа болур, кёзлерине джукъу кирмей тенъшюйдю. Бюгюн школну тереклеринде чыбчыкъланы мараргъа барама деб, таш агъычын Умаргъа сыйыртыб, директорну аллында джылагъаны Хусейни эсине тюшеди, ол терен ахсынады. Бир-бирде кёзлери къалкъыугъа барыб тебрегенлей, чагасы бла помидор кёкенни тюбюнде топурагъын джумушатама деб, аны кесиб къойгъанча болады да илгениб уянады. Бир-бирде уа, бачхада тенълери бла ойнай-кюле ишлейди, ботаника дерсден хапар айтады, школну директору аны кекелин онъ къолу бла сылай:

«Аферим, Хусейге», — дейди. «Менден насыблы ким болур бу дуняда», — дегенча, Хусей тегерегинде тенълерине къараб ышарады...

СЕРМЕШИУ

Колхоз эл олтургъан данъыл тюзню кюн батхан джанында, мийк таулары къарлы джитилери шеке башлача кърюнедиле. Ичлеринде ала чабакълары ойнай, шоркъулдаб акъгъан кѐм-кѐк суула, терен ѳзенни ичинде ташдан-ташха секире келиб, берги бети кѐк чегетле бла омакъ джасалгъан тау ну тюрсюню бетинде кюзгюдеча кърюне тургъан терен кѐлге агъадыла.

Бу кѐлню джагъаларында ѳмюрледен бери да уакъ къалын тал ѳседи. Талны кыйыры мырды суучукъла, кѐзлеучюкле болгъан джерде таусулады. Элде эртдеден бери джашагъан къартланы айтханларына кѐре, бу тал кѐкенлени ичинде киик тонъузла юйюр-юйюр болуб джашайдыла. Кѐлню джагъасында ѳмюрледен бери сюрюлмей, хайырсыз тургъан кыйрыш джерлени энди колхоз мазаллы тракторла бла сюрюб, нартюх, гардош, шеке чюгюндюр ѳсдюрюб башлагъанлы ѳа, ол киик тонъузла колхозну бу байлыкъларына хата эте тебрегендиле.

Быйыл колхоз тюзледе, битим джитер колхозчулары кѐллери джанъы хорламлагъа учундурады. Джашауларына берекет, къуанч тѳгеди. Сютден толгъан къары-къары нартюхле, уллу акъ гардошла, мазаллы шеке чюгюндюрле джашнаб ѳседиле.

Бу арт кюнледе бачхаланы былай ѳсдюрген джитерле, кыйшылыкълара ара маллагъа аш хазырлайдыла. Бююн'а дырын джыя тургъан алчы звенону тамадасы Айшат, биргесине ишлеген эки кыйз тенъи бла, районда боллукъ, эл мюлкню алчыларыны джыйылыуна «Победа» машина бла элге кетиб барады. Тау кыйшылыкълардан чыгъыб, кѐк къатапа кюйюзча кърюне тургъан бачхаланы кѐргенлей, Айшат аланы ичлерине кириб кърюрге сюдю. Иги да дейсе, Айшат бачхаланы болумларын кърюр ючюн иш этиб келирге деб тура эди, сора, бююн'а къатлары бла аланы ичлерине кириб къарамай, къалай озуб кетсин!

Сыртлыкъны тюрюне тюрюб, тюзде элге айлангъан джерге джетгенлей, Айшат шофер Аслангъа:

— Аслан, иги къарнашымча бизни Кѐл-Джагъасын-

да бачхаларыбызны къатлары бла элт, биз биченнѣ чыкыгъанлы къаллай бир ёсген эселе да, кёре кетеик,— деди.

Аслан сёз да салмай, «Победаны» онъ джанына бурду да, къараб къарагъынчы, Айшатны, звеносу ёс-дюрген бачхалагъа джетдириб, джолну джанында кыырдышда машинаны тохдатды. Айшат кыыз тенъле-ри бла нартюх бачхаларыны ичинде айланыб, бир-эки ыйыккыны ичинде нартюхлени бусакъ тереклеча ёсгенле-рин, аланыюслеринде да алтын джибекли чачакълары са-лыныб, чоллакълача нартюх кыынланы кёрюб кыуанды да кёлню джагъасы сюремдеги гардош бла чюгюндюр бачхаланы башлары бир-бирлерине джетген ырджыгъа чыкды. Алайда Айшат иги кесек гардош бараза чуч-хулуб, чюгюндюрлени да тышына кёрюнуб тургъан кесеклери кемирилиб тургъанларын кёргенлей:

— Оу, мен джарлы, кыызла, былайгъа малла къай-дан келгендиле?! Ызлары эчки ызлагъа ушайдыла! — деб болгъан заранны нёгерлерине кёргюздю. Айшатны таушун эшитген Аслан, кёолунда сынджырчыкыгъа тагъылгъан ачхышчыгъы бла джубана, кызланы къат-ларына келди да былай айтды:

— Айшат, бу хатаны киик тонъузла этгендиле, эч-килеге бош айыб саласа. Былайда тонъузланы кёб хапарлары барды. Ала былай хата этерге тюзелселе уа кёолай боллукъ тюлдю, — деб, башын ары-бери чай-къай, бачхалагъа къарады. Айшатны джюреги кый-налгъандан аны дугъум кёзлерине джыламукъла ур-дула.

— Джюрюгюз, джюрюгюз, эрлей колхозну тамада-ларына хапар этеик, бу хатаны дженъил тыяргъа ке-рекди, — деди Айшат.

Кыызла машинагъа ашыгъыш миниб, сыйдам тюзде элге айлангъан джолну букъулатыб, къарамдан ташай-дыла.

Узаймай колхозну председатели Ибрахим бла парт-организацияны секретары Ахмат Айшатны да бирге-лерине алыб, тонъузланы колхозну ара мюлкюне сал-гъан заранларын кёрюрге келдиле. Энди ала мычымай, джаныуарланы заранларын тохдатыргъа оноу этерик болурла.

...Хасан бу колхозгъа атасы Уллу Ата джурт къа-зауатда ёлгенден сора кёчюб келген эди. Юйде сабий-

лени эм тамадалары болгъаны себебли, ол колхоз джашаўда хар не тюрлю ишге да бирча тырмашыб, къарыундан келгенча, ара мюлкде иги урунуб ишлей эди. Алай уруннъаны ючюн элде къарт джаш да Хасанны бек суйе эдиле.

Гитчеликден огъуна чыныгъыб ёсген Хасан, элде сыртын киши джерге салмагъан бир джаш болду. Бюгюн колхозну тамадалары тонъузланы хаталарын тохдатыргъа оноу эте тургъан сагъатда, Хасан колхоз ындырда уллу будай кирелени къатында, бир талай тенън бла, будай мешокланы машиналагъа джюклеј турады.

Тонъузланы бачхалагъа уллу заран салыб тебреген хапарларын колхозчула эшитиб, колхозну тамадалары не оноу этериклерин билирге ашыгъа эдиле. Хасангъа, уугъа айланыб, бёрюлени, тонъузланы ёлтюрюб, къабхан бла тутуб айланнъан, ишден бош заманын алай бла ашырыу бир заукъ кёрюнюучен эди. Бёрюлени ёлтюрмени ючюн, колхоз былтыр Хасангъа тёрт къойну сауугъагъа да бергенди.

Колхозну тамадалары ара мюлкню сакълар ючюн Хасан джанын да аямазлыгъын биледиле. Ол себебден, тамадала тонъузланы хаталарын тохдатыуну Хасанны бойнуна салыргъа деб этген оноуларын, аны правлениеге чакъырыб, ачыкъ джюрекден, джылы сёлешиб, Хасангъа айтыб анъылатдыла. Айхай, саулай районда алчы, уллу битим джыйыучу къыз Айшатны джюрегино джараргъа Хасан артыкъ да бек суйеди. Ким билсин, бу эки джаш джюрекни арасында бизге ачыкъ болмагъан, насыб берлик бир мурат болургъа да болур!..

Тонъузланы бачхалагъа келиучю джолчукъларын табыб, Хасан къабханланы джарашдырыб къурду. Андан сора, ол хар эртден сайын барыб, къабханларына тюшген бёрюлени къабукъларын алыб башлады. Андан сора тонъузланы ёлтюрюб колхозну гёзенине ашыра тебреди. Энди тонъузма къысха огъуна хатаны тохдатдыла. Хасангъа колхозчула уллу бюсюреу эте эдиле. Артыкъсыз да Айшат анъа бек разы эди.

..Сентябрны аягъы. Элде танъ атханды. Колхозчула орам-орамдан чыгъыб, тюздеде эл мюлк ишлеге ашыгъыш барадыла. Хасан эки атылгъан уучу шкогун да алыб, тюнене инъирде къабханланы къургъан джерлерине шыкъыртсыз къарай барады. Огъай, бу джол ол кёб бармай, мырды сууну ары джанында къалын

кёкенни туурасына джетгенлей, кьабханнъа тюшген ана тонъузну кычырыгъын эшитди.

Хасан сесгеклеиб тегерегине джити-джити кьарады да, лююлдей тургъан мырды забаланы бириндеп-бирине секире барыб, бир абаданыракъ забаны юсюнде тохдады. Ол былайда шкогун огъары аягъына миндириб тынъылагъанында, кьабханнъа тюшген тонъузну дыгалас этиб, ычхыныргъа кюрешген таушун ачыкъ эшитди, уакъ чыбыкъны кымылдатханын да эследи.

Хасан кеси-кесине: «Былайдан ары да бармай, бир тютюнлетиб кёреим», — деб. тынчлыкъсыз тонъузну ышанлаб юч кере атды. Кьабханнъа тюшюб, алайсыз да төрт джанын сермей тургъан джаныуаргъа дагъыда окъ тийгенинде, ол джанъырыб алгъындан да бек хайлады. Хасан неича тонъузну ёлтюрген эди эсе да ала-ны биринден да быллай ачы кычырыкъ эшитмеген эди.

— Арабий къалай этеим, къатына дагъыда бир кесек джуугъуракъ барыб, энтда бир тютюнлетиб кёрюм-медим деб, — Хасан забаланы биринден бирине секирирге эсин ийгенлей, ол кьабханнъа тюшген тонъуздан сол джаны сюрем барыб, кёкенлени кыйырларында миик хансны ичинден, атылгъан окъча чыкыгъан бир мазаллы кьабанны кеси таба айланыгъанын эследи.

Биразгъа дери Хасан ол кьабанны тюшюнде кёргенча болуб, андан башын къалай сакъларгъа, не ма-дар этерге эскералмай, джунчуяракъ болду. Алай болса да, туура юсюне келе тургъан кьабанны аллындан эрлей бир забаны юсюне секирди да, шкогун кьабан таба айландырыб сампалдан тартды. Шкогну бурнундан чыкыгъан тютюн чачылыб бошагъынчы Хасан кьабанны эслейелмеди. Алай'а, сол тобугъуну тюбю бла кьабанны азауу илиниб, санларын джызылдатханын Хасан сезди.

Джуукъ джерден ашыгъыб атханына болур эди, чечме джопбусу бла барыб, кьабанны хамхоту сюремден тийген эди, аны тюб джаякъ сюеги сыныб, бир азауу уалыб хамхотундан къаны келе тургъанлай да, ол ары озуб кетгенден сора, ызына айланыб сау кьалгъан азаулары бла дагъыда бир сермерге умут этди. Алай'а Хасан андан джегъил аякълы болуб, аны аллындан джаллай, секириб башха забагъа минди. Ол шкогун джерлерге не кьадар дыгалас этди эсе да, джаралы кьабан ёлом

къара мыллыгын аны юсюне атыб, Хасаннъа онъ бермей башлады.

Энди Хасан амалсыздан, бир забадан бир забагъа секире, амалын табыб, къабандан къачыб къутулургъа мурат этди. Алай'а къабан аны иймеди. Хасан бир забаны юсюне миннъенлей, ол Хасан миннъен забаны къан джугъу хамхоту бла тюртюб, кёзю джумуб ачхан чакълы бирге, Хасанны мырды суугъа кийирди.

Хасан къолун да болушдуруб дагъыда бир забаны юсюне минди. Къабан мырдыгъа да бата, аны таба атылды. Тюнене чюгюндюр бачхада Айшат бла ачыкъдан ачыкъ сёлешиб, джюрегинде анъа терен суймеклигин танытыб, аны бла ёмюрлюк джашауун бир этерге джол ачхан Хасан, бюгюн былайда кесини субай санларын сагаллатыб, къабанны хамхотуну тюбюнде джан бериб къояргъамы тебредим деб окъсуз шоккну эки къолу бла тутуб, къабанны тюз эки къулагъыны арасы бла башына бир сермеди!! Бир кере сермесе да джашны билек кючю къабанны зугул башына татыгъан болур эди, ачыулу джаныуар симсирей келиб, къычырыкъ этиб, урчукъча тегерек бурулду, алай'а Хасанны къолунда шкогу сыныб, экинчи сермерге джарамай къалды.

Хасан башын алыб къачар мурат этди. Алай'а санларында аур джаралары бла ол, эки кёзю къан ыркымдан толгъан джелмауздан къачыб къалай къутулсун?

...Бир ишексиз, ма бусагъатда тенъ къызлары бла инар айта, колхоз тюзде чюгюндюр арыта тургъан Айшатны тюрсюню Хасанны кёзюне кёрюнюб, аны кючюне кюч къошхан болур эди, къабан бери айланыб, Хасанны дагъыда бир сермерге умут этгенлей Хасан секириб аны юсюне минди!

Хасан къабанны аркъасына алай миннъенинде, ол балчыкъ сууну джырыб, ёрге, энишге бара эди. Дагъыда, къабан Хасанны къан агъа тургъан санларына азауун бир илиндирелсе, аямазча кёрюне эди. Хасан къан джугъу къоллары бла аны джалкъасындан кючлю тутуб, ол къаллай бир джоргъаласа да, аны юсюнден тюшмеди!..

...Ма энди Хасан, ёхдемлиги бир кесек сериуюн болгъан къабанны юсюнде кетиб бара тургъанлай, аны башын тюйерге саут къайгъы эте башлады, алай'а не

мадар, чурукълары резиндиле, хурджунунда эки ачылгъан джюлгючю къалгъанды, джумдуругъу бла уруб'а аны мазаллы башына ше асыу этсин!

Сора, къабан тегерек бурула, сылхырлыгъын таныта, алгъындан гитче кычыра, забала таусулуб, сыйдам мырды, балчыкъ башлангъан джерге чыкъды. Мырдыны кыйырындан киргенлей, къабан батмакъдан чыгъалмай, тылдан балчыкъны кёкюреги бла джарыб, бир джерде тебджилдей башлады. Алкъын арткючюн таусмагъан джигит колхозчу тюрсюз балчыкъгъа батхандан батыб баргъан къабанны энди не кючюн да салыб, башындан энишге басыб, аны хамхотун къулакъ артларына дери балчыкъгъа ташайтды! Къачан эсе да колхоз бачхалагъа юйюрюн тизиб барыучу къабан тылпыуу тыйылыб, къара балчыкъны чайнай, дыгалас эте келиб, мычымай тунчугъуб ёлдю! Ыхы! Аферим Хасангъа, сермешиуден хорлаб чыкъды.

...Чуакъ кёкде къачхы кюнню алтын таякълары минкден узалыб, джерни бетине кеслерини нюрлерин тегедиле. Шыкыртсыз хауада чыбыкъла джырлаб, Хасанны кёрмегенча, аны башы бла учуб ары-бери озадыла. Чапракълары балауз бет алыб башлагъан тал кёкенле кёлден ургъан салкъын аязчыкъда булчукъларын кымылдатыб, бир алада бир, чапракълары бла бир-бирлерине шыбырдашадыла. Иги эслеб тынъыласанъ колхоз тюзледе ишлеген эл мюлк машиналары гюрюлдеген таушлары къулагъынгъа ачыкъ келедиле. Сермешиуде хорлагъан джаш, суу джагъада кёк алысын кырдыкны юсюне джатыб, кёкюрегин таза хауадан толтуруб солуйду...

— Къалай сау битген джаш эди, сау боллукъ! — деген сёзлени Хасан тюшюнде эшитгенча болуб, ары дери джабылыб тургъан узун къара кирпичлерин актыртын кёлтюрюб къарагъанында, акъ кийиннён бир келбетли адам, бир, ишексиз больницаны тамада врачы болур эди, аны къатында қолхозну председатели Ибрахим бла парторганизацияны секретары Ахматы аныча акъ кийиниб, юсюне ёре сюелиб тургъанларын кёргенлей, ол ышары оноу этди. Хасанны кёрюрге келиб, больницаны арбазында комсомолец джашла бла кызла къатыш машинадан тюше тургъан Айшатны да кёрсе, бир сёзсюз Хасан андан джарыгъыракъ ышарлыкъ болур...

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
<i>Чотчаланы Магомет</i>	
Рахатлыкъ ючюн	9
Туугъан джеримде (д ж ы р)	10
Кёк чакъырады	11
Мария (п о э м а)	19
Къарачай шахаргъа	40
Хош келдинъ, май	41
„Джырны туугъаны“	41
Бизде адет алайды (К и р и м и з е Ж а н э д е н)	43
Садакъачы (Л е р м о н т о в д а н)	43
<i>Эбзелени Азрет</i>	
Дуния шохлукъ	45
<i>Байрамукъланы Умар</i>	
Джаш тёлюге	47
Мени джуртум (д ж ы р)	48
Белляу	49
Май (д ж ы р)	50
Джашасын джаш тёлю	51
Джазыучу тенъиме	51
<i>Къочхарланы Аскер</i>	
Москвагъа салам (д ж ы р)	53
Черкес тенъиме	54
Сени биргенъе (о р у с х а л к ъ г ѳ а)	54
Комсомол (4 0 д ж ы л л ы г ѳ ы н а)	55
<i>Семендени Азрет</i>	
Лениннъе	57
Беш къарнаш	57
Тау бла таулу	58
Акъыл ие бол	59
Джангъы джылгъа (а л г ѳ ы ш)	59
Нызы	60
Октябрдан сора (д ж а л ч ы)	61

Къошба	61
Келечи	66
Акътон ата	66
Гардошну тюбюн, мюрзеуню башын (<i>т е н о к ѳ ы з ы м а</i>)	67
Ученикни джыры	68
Бёрю бла агъач таукъ (<i>б а с н я</i>)	68
Секунддан ёмюрге	69
Башладым	69
Джаз	69
Мени ючюн	70
Айырылыу	70
Мени кёзюм бла къарасын	70

« Сылпагъарланы Кулий

Къалай игиди	72
Окъуу хазнады	72
Китабым	73
Виз къачан да хазырбыз	73
Джашауубузну чырагъы	74
Шохлукъну кёгюрчюню	75
Таукел бар алгъа	75
Джолугъуз болсун, джаш тёлю!	76
Комсомолчума	77
Шахтерну сёзю	77
Саууучу къыз	78
Бирден ишге	78
Малчылыкъды сүйген ишим	79

« Лайпанланы Сеит

Шохлукъну байрагъына	80
Скверде	80
Къыз тенъибиз Зарият	81
Джашны къызгъа письмосу	81
Къалай акъырын джюрюйдю поезд	82
Нактырда	82
Люаза (<i>х а п а р</i>)	83
Джанъур къатыш буз джауду	97

« Къаракётланы Юсуф

Къобан	100
Джаз башы	101
Къозучукъ	102

« Джазаланы Унух

Биргебизгеди уллу Ленин	103
Насыб	103
Заманыбыз	104

« Къобанланы Ахмат

Къойчу	105
Насыблы бол	105

« Байчораланы Магомет

Хаға кеме	166
---------------------	-----

Джанъур	106
Джазылгъан	107
Анама	107
Къарылгъашчыкъла	107
Танышыма	108
Анты	108
А. С. Пушкиннѣ	108
Хасаннѣ	109
Эки-юч кюнден келликдиле	109
Акъыл	109
 <i>~ Байчораланы Сослан</i>	
Тенъиме (Алибекге)	111
Къуш.	112
Мен къысдайым, атам.	113
Джуабым	114
Кёзлеу	116
 <i>Байрамкъулланы Алибек</i>	
Тракторист бла звеньевод	117
Ата джуртну тулпарлары	118
Базама	118
Джашауну гокгалары	119
 <i>Чагъарланы Мариям</i>	
Анам бла мен	120
Къозучукъ	121
Олду	121
Кёзюсюз письмо	121
 <i>Хапчаланы Маммет</i>	
Къытай халкъына салам	123
Заман	124
Къач	124
Токарь	125
 <i>Баучуланы Келимат</i>	
Марзиятны гектары (хапар)	126
 <i>Хубийланы Магомет Ч.</i>	
Нюрхан (ноэма)	133
 <i>Ёзденлени Барисбий</i>	
Насыбсыз кюдеги (хапар)	154
 <i>Батчаланы Бергер</i>	
Тау джитиге джол чыкъмайды	163
Къабхан	163
Атам, анам чакъырады.	164
Ирк бла гудучу	164
Булбул	164
 <i>Ёзденлени Хамзат</i>	
Ол къарт олтурсуи	166

Уллу насыб	166
Ким тюздү экен	166
Диагноз	166
Къой соргъаннга той соргъан	167
„Ат аруу“	167
Сокъурануу	167
Къойланы ызлары	167
Орамда ушакъ	168
— <i>Габийлени Апалистан</i>	
Лейланы Асхатха письмосу	170
Заман озуб кетмесин	170
Тенъиме	171
Артекде	172
Геологга	172
— <i>Дибирлени Шамил</i>	
Иги кызычыкды Акътамакъ	174
— <i>Дююланы Адрахман</i>	
Азретни терекчиги	175
— <i>Хубийланы Магомет А.</i>	
Туугъан джуртум	176
Джетген кюнде (очерк)	176
— <i>Аппаланы Билал</i>	
Ата джуртха	182
Бизни сакълайды	182
Мени хоншуларым	182
Джюрек сайлагъан иш	185
— <i>Алийланы Магомет</i>	
Ана джашын ашырады аскерге	186
— <i>Джаубаланы Хусей</i>	
Кавказым	187
Къызыл байракъ	188
Тюню бла тюню	189
Кюню бла Къар	190
Эртденбла	191
Къарт теке бла асхакъ къочхар	193
— <i>Тохчукъланы Азрет-Алий</i>	
Къара кыпба къалай сидиреди	195
— <i>Чанкаланы Къазий-Магомет</i>	
Кёл джагъасына бара	203
— <i>Сарыланы Владимир</i>	
Фатима	211
— <i>Гочияланы Джагъафар</i>	
Тюзелген джашчыкъ	225
Сермешну	234

На светлом пути

Сборник произведений карачаевских
авторов

Редактор *И. Р. Салпагаров.*

Художник *Д. Х. Кубанов.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *Д. Х. Кубанов.*

Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 31/V-1960 г. Подписано к печати 1/XI-1960 г.
Формат 84 x 108 $\frac{1}{32}$. Физ. п. л. 15,25. Усл. п. л. 12,5. Уч.-изд. л. 11,7 .
ВГ 09260. Заказ № 2589. Тираж 1000 экз. Цена 5 руб. 70 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, Ленина, 35-а.
Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.